

1

Sociologický časopis

Ročník 32 (1996)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehliková, *výkonná redaktorka*, Stephanie Howard, *redaktorka anglických textů*, Jiří Voženilek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti zajišťuje Ji-PE, Burdova 1227, 198 00 Praha 9, tel./fax (02) 86 45 95. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 36 Kč, roční předplatné 144 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

PE 9589/32. 1996.

ROČNÍK 32, ČÍSLO 1, BŘEZEN 1996

Úvodem..... 3

STATI

Piotr Sztompka: Pohled zpět: Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom..... 5

Ivan Bernik, Brina Malnar, Niko Toš: Paradoxy instrumentálního přijetí demokracie .. 21

Jarmila Premusová, Tomáš Sirovátka: K formování dlouhodobé nezaměstnanosti
v České republice. Zhodnocení výsledků srovnávací studie ze tří lokalit..... 39

Dana Sýkorová: Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a
podpory..... 51

ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ

0407/00

Ilja Šrubař: Neoliberalismus, transformace a občanská společnost..... 67

STUDENTI PÍŠÍ

Martin Čihák: Fáma a sen..... 79

Za Dragoslavem Slejškou..... 89

DISKUSE

Mnohorozměrná kvalita sociologie a její komparace (Jan Řehák) 91

Krátká poznámka k diskusi, která se nepovedla (Jadwiga Šanderová) 95

RECENZE

J. Mucha, M. F. Keen (eds.): Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej 1956-1990
(M. Petrusek)..... 97

R. Scruton: Smysl konzervatismu (K. Bertelmann) 99

J. Buriánek: Systémová sociologie: Problém operacionalizace (P. Mareš)..... 101

K. R. Popper: Otevřená společnost a její nepřátelé I. (J. Sedláček) 103

P. G. Lewis: Central Europe Since 1945 (R. Marada) 108

M. Foret: Komunikace s veřejností (J. Kapr) 109

ZPRÁVY A INFORMACE

Jazyk vzdělanosti. Dopis číslo 3 prezidenta ISA, říjen 1995 (I. Wallerstein) 111

Nejen o dvou polských vědeckých konferencích (M. Petrusek) 113

Konference „100 let Masarykovy České otázky“ (J. Pochman) 116

Člověk v obraze civilizací. K osmdesátým narozeninám prof. J. Krejčího (K. Hrubý) . 118

K životnímu jubileu Zdeňka Pavlíka (L. Fialová) 120

ANOTACE

O chudobě v české a slovenské společnosti. Uspořádal Petr Mareš (J. Stehlíková)..... 123

Population and Development Review, Vol. 20 (1994), No. 2 (I. Křížová)..... 123

Population and Development Review, Vol. 20 (1994), No. 3 (I. Křížová)..... 125

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@cern.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Sociologický časopis

ROČNÍK XXXII - 1996

Šéfredaktor:
Miloš Havelka

Redaktoři čísel:
Lubomír Brokl (číslo 4)

Redakční rada:
Ivo Bayer, Lubomír Brokl, Jiří Buriánek, Martin Bútora (do čísla 2), Michal
Illner, Jiří Kabele, Jaroslav Kapr, Petr Matějů, Ivo Možný, Jiří Musil, Miloslav
Petrusek, Ladislav Rabušic, Jan Sedláček, Oto Sedláček, Jadwiga Šanderová, Jiří
Večerník

Výkonná redaktorka:
Jitka Stehlíková

Adresa redakce:
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Telefon: (02) 24 22 08 42
Fax: (02) 24 22 02 78
E-mail: sreview@mbox.cesnet.cz

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

ISSN 0038-0288

Úvodem.....	1/3
Úvodem.....	3/259
Úvodem k monotematickému čísle Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky 1996 (L. Brokl).....	4/387
STATI	
Beck, U.: Nalézání politična.....	2/131
Berník, I., Malnar, B., Toš, N.: Paradoxy instrumentálního přijetí demokracie.....	1/21
Brokl, L.: Parlamentní volby 1996.....	4/389
Havelka, M., Müller, K.: Procesy transformace a teorie modernizace.....	2/143
Kamarýt, J.: Riziková společnost a ekologická modernizace.....	3/279
Kopecký, P., Hubáček, P., Plecítý, P.: Politické strany v českém Parlamentu (1992-1996): organizace, chování a vliv.....	4/439
Krause, K.: Systém politických stran v České republice, demokracie a volby roku 1996.....	4/423
Librová, H.: Decentralizace osídlení – vize a realita. Část první: vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR.....	3/285
Mareš, P., Rabušic, L.: K měření subjektivní chudoby v české společnosti.....	3/297
Moldan, B.: K otázce souladu ochrany životního prostředí a hospodářského rozvoje.....	3/261
Novák, M.: Volby do Poslanecké sněmovny, vládní nestabilita a perspektivy demokracie v ČR.....	4/407
O'Sullivan, D.: Kulturní cizinci a rekonstrukce školství.....	2/159
Premusová, J., Sirovátka, T.: K formování dlouhodobé nezaměstnanosti v České republice. Zhodnocení výsledků srovnávací studie ze tří lokalit.....	1/39
Rabušic, L., Mareš, P.: Je česká společnost anomická?.....	2/175
Sýkorová, D.: Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory.....	1/51
Sztompka, P.: Pohled zpět: Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom.....	1/5
PŘEHLEDOVÉ STATI	
Kabele, J.: Sociální konstruktivismus.....	3/317
Šubrt, J.: Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody.....	2/189
Vajdová, Z.: Politická kultura: teoretický koncept a výzkum.....	3/339
ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHIRANIČÍ	
Šrubař, I.: Neoliberalismus, transformace a občanská společnost.....	1/67
Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Jeřábek, H.: Hadley Cantril a Robert K. Merton – dva výzkumy mimořádného působení rozhlasového vysílání: „Invasion from Mars“ a „War Bond Drive“.....	2/199
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Frič, P.: Postoje obyvatel ČR a SR k problému životního prostředí.....	3/353
Šimoník, P.: Politické spektrum v České republice.....	4/457
KULATÝ STŮL	
Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR 1996 z pohledu sociologie.....	4/471
DISKUSE	
Dvě řemesla, stejná řehole (I. Možný).....	4/495
Krátká poznámka k diskusi, která se nepovedla (J. Šanderová).....	1/95
Mnohorozměrná kvalita sociologie a její komparace (J. Řehák).....	1/91
Mosty, propasti a jedno řemeslo (J. Řehák).....	2/213
Nastavit kritické zrcadlo (A. Rašek).....	2/217
Také sociologie má svůj trh (J. Večerník).....	2/220
STUDENTI PÍŠÍ	
Čihák, M.: Fáma a sen.....	1/79
Veselý, A.: Sociologie poznání, K. R. Popper a vědecká metoda diskuse.....	3/361

RECENZE

<i>U. Beck: Erfindung des Politischen</i> (O. Suša).....	3/365
<i>A. Blum: Naître, vivre et mourir en URSS 1917-1991</i> (P. Horská).....	3/374
<i>S. Breuer: Bürokratie und Charisma. Zur politischen Soziologie Max Weber</i> (B. Loewenstein)	3/372
<i>J. Buriánek: Systémová sociologie: Problém operacionalizace</i> (P. Mareš).....	1/101
<i>R. K. Dahl: Demokracie a její kritici</i> (K. Berka)	3/368
<i>E. Davidová: Cesty Romů – Romano drom 1945-1990</i> (V. Srb).....	2/239
<i>M. Foret: Komunikace s veřejností</i> (J. Kapr)	1/109
<i>F. A. Hayek: Osudná domýšlivost. Omyly socialismu</i> (L. Mlčoch).....	4/497
<i>K. Kaser: Hirten, Kämpfer, Stammeshelden: Ursprünge und Gegenwart des</i> <i>balkanischen Patriarchats</i> (J. van Leeuwen-Turnovcová).....	2/235
<i>J. Keller: Dvanáct omylů sociologie</i> (S. Hubík).....	2/223
<i>Komentář k recenzi knihy o civilizacích Asie a Blízkého východu</i> (J. Krejčí).....	4/505
<i>J. Kovtun: Tajuplná vražda</i> (M. Petrusek).....	3/370
<i>J. Krejčí: Civilizace Asie a Blízkého východu. Náboženství a politika v souhrě a</i> <i>sřetání</i> (J. Kandert)	4/503
<i>P. G. Lewis: Central Europe Since 1945</i> (R. Marada).....	1/108
<i>J. Mucha, M. F. Keen (eds.): Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej 1956-1990</i> (M. Petrusek).....	1/97
<i>M. Otáhal: Opozice, moc, společnost 1969-1989</i> (J. Dobeš).....	2/228
<i>Our Global Neighbourhood. The report of the commission on global governance</i> (V. Soják)	3/376
<i>K. R. Popper: Otevřená společnost a její nepřátelé I.</i> (J. Sedláček).....	1/103
<i>L. Rabušic: Česká společnost stárne</i> (J. Rychtaříková).....	2/226
<i>Sborník prací filosofické fakulty brněnské university G 36; E. Urbánek (ed.): Proměny</i> <i>současné sociologie</i> (M. Petrusek).....	2/233
<i>R. Scruton: Smysl konzervatismu</i> (K. Bertelmann).....	1/99
<i>J. Szacki: Liberalizm po komunizmie</i> (J. Sedláček)	4/499

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Člověk v obrazu civilizací. K osmdesátým narozeninám prof. J. Krejčího</i> (K. Ilrubý).....	1/118
<i>Čtyřicet let Polské sociologické společnosti</i> (J. Sedláček).....	4/511
<i>Einheit und Differenz</i> (Z. Mansfeldová).....	4/507
<i>Internetový sociologický časopis</i> (L. Rabušic)	3/383
<i>ISSP – International Social Survey Programme</i> (K. Vlachová)	3/382
<i>Jazyk vzdělanosti. Dopis číslo 3 prezidenta ISA, říjen 1995</i> (I. Wallerstein)	1/111
<i>K životnímu jubileu Zdeňka Pavlíka</i> (L. Fialová).....	1/120
<i>Konference „100 let Masarykovy České otázky“</i> (J. Pochman)	1/116
<i>Modernizace v pojetí Ulricha Becka</i> (J. Vlášil).....	2/243
<i>Nejen o dvou polských vědeckých konferencích</i> (M. Petrusek).....	1/113
<i>Osobní počítač a lidský potenciál</i> (E. Mleziva).....	4/508
<i>Paul Felix Lazarsfeld jubilující (13. 2. 1901-30. 8. 1976)</i> (H. Jeřábek).....	3/379
<i>Slezská univerzita v Opavě</i> (B. Koukola, J. Kapr).....	2/246
<i>SocioLOGické Nakladatelství slaví pět let svého trvání</i> (A. Miltová, J. Ryba)	4/509
<i>Změny v pohraničí</i> (V. Houžvička)	2/243

ANOTACE

<i>Česká sociologická literatura poslední doby</i> (M. Petrusek)	2/249
<i>O chudobě v české a slovenské společnosti. Uspořádal Petr Mareš</i> (J. Stehliková)	1/123
<i>Population and Development Review, Vol. 20 (1994), No. 2</i> (I. Křížová).....	1/123
<i>Population and Development Review, Vol. 20 (1994), No. 3</i> (I. Křížová).....	1/125

MIMO RUBRIKY

Za Dragoslavem Slejškou	1/89
Za jedním z nestorů české sociologie, prof. Mirkem Dismanem (Jaroslav Kapr)	4/494
Za Jiřím Nehněvajsou (Jaroslav Kapr)	4/493

Úvodem

První číslo letošního ročníku *Sociologického časopisu* není spojeno žádným jednotícím tematickým gestem, ale jako už po několikáté je složeno z příspěvků v tom pořadí, jak přicházely do redakce. Tři ze zařazených statí jsou vysloveně teoretického charakteru. Především je to „transitologický“ *Pohled zpět: Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom* polského sociologa Piotra Sztompky, charakterizující události ve střední a východní Evropě od podzimu 1989 do konečného zhroutení Sovětského svazu jako revoluci v historickém i sociologickém smyslu slova. Upozorňuje na dvojí dualismus porevolučních přeměn a oproti tradičně zdůrazňované komplementaritě prosazování politické demokracie a růstu tržního hospodářství Sztompka klade důraz na opozici různých úrovní změn, upínajících se na danou společnost a vytvářejících nové konkrétní konstelace, tj. změny spojené s budováním nových institucí a změn kulturně civilizačních. Oba póly považuje za reciproční a pro komplet kulturních premis, které považuje v moderní tržně demokratické společnosti za nepostradatelné, zavádí pojem „civilizační kompetence“, svým původem, strukturou i interpretačním záměrem analogický k Habermasově „komunikativní kompetenci“. Perspektiva kulturně civilizačního přístupu k postkomunistickým změnám pak Sztompkovi dovoluje konstatovat „kulturní zpoždění v postkomunistické éře“, a zdá se mu zřetelné zejména s ohledem na rozvíjející se instituce.

Paradoxy instrumentálního přijetí demokracie z pera slovinských autorů I. Bernika, B. Malnara a N. Toše jsou v mnohém ohledu blízké pohledu Sztompkovu a naznačují obecnější posun zažitého k „transitologickému“ tématu duality tržní ekonomiky a demokratického politického systému (a s ním většinou spojeného důrazu na diskontinuitu vývoje) k problémům „politické kultury“, její setrvačnosti i případným fázovým posunům její transformace ve srovnání se změnami jak ekonomiky, tak politiky, přičemž jako analytický materiál zde slouží zatím málo známá a málo sledovaná zkušenost Slovinska.

Stat' významného fenomenologicky orientovaného autora Ilji Šrubaře *Neoliberalismus, transformace a občanská společnost*, dnes působícího v Erlangen, by se neměla číst jen jako příspěvek do rubriky „Čeští sociologové v zahraničí“, ale také, nebo dokonce především, jako zasvěcená analýza specifických důvodů „světonázorového přesunu“ k neoliberalistickým doktrínám, konstatovatelného víceméně ve většině postkomunistických zemí. Neoliberalistický přístup Hayekovského typu zde Šrubař konfrontuje se základními sociologickými poznatky Parsonse, Dahrendorfa, Habermase, Mannheima a dalších, týkajícími se procesu modernizace, a ukazuje, že Hayekova teorie, často považovaná za obecnou teorii společnosti, není zdaleka vhodná pro uchopení reálných mechanismů společenského rozvoje.

Dva zbývající materiály mají empiričtější charakter. Studie J. Premusové a T. Sirovátky *K formování dlouhodobé nezaměstnanosti v ČR nese podtitul Zhodnocení výsledků srovnávací studie ze tří lokalit* si mimo jiné všímá formování sociální základny „kultury závislosti“, spojené s trvající nezaměstnaností. V sociologii rodiny zatím u nás méně frekventovanému tématu fází rodinného cyklu a fungování příbuzenských sítí solidarity je pak věnován článek *Rodina středního věku v systému příbuzenské pomoci a*

podpory (Konceptuální rámce integrační rodinné solidarity s hlavním zřetelem na anglosaskou sociologickou produkci).

Z tradičních drobných žánrů, mezi nimiž v posledních číslech dominovaly příspěvky k diskusi o stavu české sociologie a k níž v tomto čísle přispívá Jan Řehák pod titulem *Mnohorozměrná kvalita sociologie a její komparace* a drobnou poznámkou věcného charakteru Jadwiga Šanderová, je tentokrát třeba upozornit zejména na recenzi polského sborníku *Sociologie střední a východní Evropy 1956-1990* od M. Petruska a na jeho zprávu *Nejen o dvou polských vědeckých konferencích*. Obojí je totiž svěbytným příspěvkem do zmíněné diskuse z odlišné perspektivy a rozdílnými prostředky a tematizuje problémy dosud nevyřešené. Zdá se nám totiž, že diskuse až dosud kroužila kolem několika sice zajímavých, nicméně spíše osobních a institucionálních problémů a má tendenci se k nim stále znova vracet.

Na závěr se sluší vysvětlit důvody, proč letos dochází ke zvýšení ceny časopisu. Od roku 1992 zůstala cena bez pohybu, zatímco výrobní náklady, ceny papíru a podobné další výdaje spojené s vydáváním našeho periodika notně vzrostly (o inflaci nemluvě). S tím ale nejdou ruku v ruce dotace. Nedomníváme se, že zvýšenou hladinou ceny o sedm korun za číslo vyřešíme deficit (snažili jsme se jít výrazněji s cenou nahoru u anglické *Czech Sociological Review* v předplatném u zahraničních odběratelů), přesto bude asi nutné se smířit s tím, že i ceny časopisů půjdou každým rokem vzhůru. Členy Masarykovy české sociologické společnosti upozorňujeme, že mají nárok na podstatnou slevu u obou sociologických revue (*Sociologický časopis* 20 Kč a *Czech Sociological Review* 60 Kč) jen tehdy, když si předplatné sjednají u distribuční firmy Ji-Pe (Burdova 1227, 189 00 Praha 9).

Rád bych také vyzval kolegy sociology, aby se větší mírou podíleli na utváření časopisu informováním čtenářů o dění v sociologické obci, o účasti na zajímavých zahraničních akcích, recenzní činnosti a především prezentováním své vědecké práce.

Miloš Havelka

Pohled zpět: Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom*

PIOTR SZTOMPKA**

Jagellonská univerzita, Krakov

Looking Back: The Year 1989 As a Cultural And Civilizational Break

Abstract: Post-communist transition in Eastern and Central European societies is analysed here in order to direct the focus of sociology to the basic dualities of the new social processes emerging in the transformation period.

So far, the contradiction between the emergence of political democracy and the introduction and expansion of the economic market has been the most frequent subject of analysis. A further relevant perspective – the focus of this article – differentiates between those processes occurring at the level of institutions and organisations and those occurring at the cultural and civilisational levels.

The reconstruction of the political and economic system cannot consist solely in the rapid imitation and implementation of Western institutions. To operate successfully within the new institutions and organisations people require new fundamental cultural resources which create their „civilisational competence“ in the area of polity and economy. Thus, the revolutions started in 1989 will not have been completed until the formation of socially constructed cultural foundations is finished. This is the task of future generations.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 5-20)

I. Hodnota pohledu zpět

Někteří pozorovatelé se domnívají, že společnosti východní a střední Evropy vstupují do „druhé kola“ postkomunistické přeměny [Haggard a Kaufman 1994: 15]. Jiní vyjadřují obavy z budoucnosti: „V současnosti jsou postkomunistické společnosti uprostřed cesty k neznámému cíli a takové cesty jsou plné nejistot“ [Rose 1992: 376]. Teď tedy může být vhodná doba podívat se retrospektivně a analyticky na „první kolo“, na oněch šest bouřlivých let, jež uplynuly od „záračného roku 1989“.

Sociologie je silná v *post hoc* interpretacích. A to je pravděpodobně maximum, co může na úrovni makrosociologických fenoménů dělat. V žádném případě by však hodnota takových retrospektivních úvah neměla být podceňována. Ty mohou totiž významně obohatit naše vědomosti o tom, co se právě děje, co může přinést budoucnost a jaké strategie mohou případně pomoci s utvářením budoucnosti v souladu s našimi představami.

II. Zasloužený název: „Revoluce roku 1989“

Jakého charakteru byly události, které se zběhly v Evropě na podzim roku 1989 a pokračovaly až do let 1991/1992, do konečného zhroucení Sovětského svazu?

*) Tento příspěvek byl předložen na výroční konferenci Evropské sociologické asociace (ESA), konané v srpnu 1995 v Budapešti.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Dr. Piotr Sztompka, Institute of Sociology, Jagiellonian University, Grodzka 52, 31-044 Krakow, Poland, fax: 0048 12 22 21 29, e-mail: ussztomp@cyf-kr.edu.pl

Většina pozorovatelů se shoduje v tom, že to byla revoluce jak v historiosofickém, tak sociologickém smyslu slova. V historiosofickém smyslu proto, že přivodila skutečný zvrat v historické kontinuitě a využila změn na všech významnějších úrovních společenského života. V sociologickém smyslu proto, že k ní došlo díky extrémní mobilizaci mas, díky obrovským sociálním hnutím – byl to výbuch kolektivního jednání a chování v grandiózním měřítku.

Revoluce se vyhnula – naštěstí – pouze jedinému tradičnímu kritériu – všeobecnému násilí (s výjimkou Rumunska, kde nezkrotný výbuch byl skutečně nebezpečný). Avšak všimneme-li si toho, že prostředky revoluční činnosti nebyli „repertoár kontroverze“ – jak je nazývá C. Tilly [1994] – se historicky mění, pak není nejmenší důvod vylučovat velké změny, způsobené nenásilnými prostředky, pokojné, hebké, „sametové revoluce“ z této kategorie.

Tento názor podporují jak historikové, tak sociologové. Hugh Trevor-Roper prohláší: „Revoluce roku 1989 byly pravými revolucemi: byla to lidová povstání, před nimiž se ozbrojené vlády, jedna po druhé, zhroutily; národy tak dosáhly znovunabytí ztracené svobody [Trevor-Roper 1989: 14]. Shmuel Eisenstadt to potvrzuje: „Zhroutení komunistických režimů jsou revoluce – drastické a dramatické změny režimu“ [Eisenstadt 1992: 21]. A Charles Tilly neváhá zahrnout rok 1989 jako mezník ve svém přehledu *Evropské revoluce 1492-1992* [Tilly 1994]. My však můžeme jít ještě dále.

Je-li pojem velkých revolucí vyhrazen pro ty revoluce, které měly celosvětový, globální a opravdu historický dopad, pak si snad rok 1989 zasluhuje své místo v historii mezi jinými velkými revolucemi: britskou, americkou, francouzskou, ruskou a čínskou. Tak jako ony, také revoluce z roku 1989 nepochybně změnila svět. Steven Graubard to formuluje naprosto jasně: „Rok 1989 se svými bezprecedentními událostmi jak ve střední, tak ve východní Evropě, musí nutně figurovat mezi těmi nemnohými revolucemi, jejichž následky přeměnily svět“ [Graubard 1992: V]. Podobně věří Edward Tiryakian, že „demokratizace po roce 1989 (...) je skutečný zázrak epicko-historických rozměrů“ [Tiryakian 1994: 132]. A Shmuel Eisenstadt považuje zhroutení komunistických režimů za „jednu z těch dramatictějších událostí v historii lidstva“ [Eisenstadt 1992: 21].

III. Porevoluční procesy: dva dualismy přeměny

Jako závažný zvrat v historické kontinuitě uzavřely revoluce roku 1989 některé sociální procesy, odchýlily se od jiných, a co je nejdůležitější, iniciovaly sociální procesy nové. Existují různé způsoby, kterými lze nové porevoluční procesy klasifikovat.

Na rozvíjejícím se poli vědy, která už dostala poněkud posměšné jméno „transitologie“ [van Zon 1993], jsou nejčastěji analyzovány tyto dva procesy: vznik politické demokracie a růst tržního hospodářství. A snad nejoriginálnější příspěvky „transitologie“ jsou zaměřeny na napětí a rozpory, které vznikají tehdy, když se buduje demokratické politické zřízení a tržní hospodářství zároveň (což bylo nazýváno dilematy „simultánních přechodů“ nebo „dvojitých přechodů“. [Centeno 1994, Armijo et al. 1994, Rose 1992, Schmitter 1993, Sztompka 1992]).

K změnám přicházejícím jako následek roku 1989 lze přistupovat také jiným způsobem. A pak objevíme jiný a možná i mnohem zásadnější dualismus. Některé procesy probíhají na úrovni institucí a organizací, upínají se na pevnou páteř společnosti a vytvářejí nová konkrétní uspořádání. Takové procesy jsou nejčastěji iniciovány shora, vládou nebo jejími orgány, začínají být vyjadřovány legislativně, chráněny zákony a

uváděny v platnost státní mocí. Budování institucí probíhá podle určitého vzoru s různým stupněm efektivity, s různou mírou úspěchů a s různým rozsahem bezděčných, a dokonce i nepřiznaných průvodních jevů. Parlament, politické strany, ústavní soud, ombudsman, soukromé společnosti, burza, banky, zprostředkující firmy – to jsou příklady institucí, které se ve východní a střední Evropě objevují po roce 1989. Nejčastěji nejsou originálními nápady, ale spíše téměř otrockým napodobováním zcela starých sociálních uspořádání dobře fungujících v moderních společnostech Západu.

Existují však i jiné procesy. Útočí na úroveň kultury a civilizace. Kulturní procesy hájí jemné předivo společnosti, nedefinovatelné předpoklady, premisy, pravidla, hodnoty. Alexis de Tocqueville hovořil o proměně „návyků srdce“ [Tocqueville 1945], Emile Durkheim o „manières d'agir et de penser“ (způsobech jednání a myšlení) [Durkheim 1895]. Takové změny mají svůj původ ve spontánním tlaku zdola, postupně narůstají a důsledkem je všeobecně sdílená a přijímaná rutina společenského života, chráněná tím, co William Sumner nazval „skupinové způsoby chování, myšlení a mravy“ [Sumner 1906] nebo co moderní autoři charakterizují jako hluboce normativní struktury: kódy, systémy, témata nebo diskursy. Kulturní regule určují členům společnosti, co by se mělo dělat a v co by se mělo věřit, jednak proto, že je to dobré, nebo proto, že se to dělá a věří v to většina lidí; anebo proto, že se to vždycky dělalo a bylo přijímáno. Jinými slovy: kultura uplatňuje autoritu oprávněnosti, normálnosti poměrů a tradice a svou legitimitu odvozuje z těchto zdrojů.

Na druhé straně civilizací rozumíme společně vyrobené, všemi používané věci, materiály, artefakty, potřeby, technologie, víry, vychování atd., uvědoměle udržované aktivními účastníky (i když na různém stupni srozumitelnosti) a přijímané jako nástroje k dosažení vlastních cílů nebo k uspokojení vlastních potřeb. Civilizační procesy se odrážejí v hlubokých kulturních změnách, které mohou být pozorovány v každodenním životě: v životním stylu, estetických zálibách, formách chování, typických potřebách a technice, v mezilidských vztazích atd. Kultura je nejelementárnější, nejhlubší, a přitom neviditelná vrstva; civilizace je vrstva povrchnější, přímo vnímatelná. Budování kultury a „civilizační proces“ (abychom užili termínu Norberta Eliase [Elias 1982]) neprobíhají záměrně, ale jako emergentní reakce na podmínky, v nichž lidé žijí, na celkový kontext jejich „životního stylu“.

Opozici institucionálních a kulturně civilizačních úrovní změn lze postavit do ostřejšího světla pomocí metafory vypůjčené od politologa Zbigniewa Brzezinského [Brzezinski 1989]: budování domu není totéž co vybudování domova. To první je pouhá skořápka, prázdný rámec připravený k bydlení, ale dosud neobývaný; je to záležitost pro architekty; to druhé je živá aréna společenských činností, vzájemného působení a lidských vztahů, které se vyvíjejí v této skořápce; a toto je záležitostí sociologie. Víceméně explicitní uznání onoho rozdílu – institucionální a kulturně civilizační sféry – je také označováno jinými termíny. Jsou to tyto alternativní termíny: veřejná sféra kontra soukromá společnost, systém versus způsob života, struktura versus činnost. Významové odstíny se mohou lišit, ale všechny tyto termíny míří stejným směrem, zvyšují naši citlivost vůči stejné životně důležité opozici.

Dichotomie budování institucí a budování kultury je stejnou měrou relevantní jak pro politickou, tak pro ekonomickou sféru; proto může být sestavena do tabulky s obecnější dichotomií demokratizace a marketizace, jak jsem uvedl dříve.

Tabulka 1. Budování institucí a budování kultury

	Budování institucí	Budování kultury
Demokratizace	např. parlament, volby, politické strany, ombudsman	občanská kultura, občanství
Marketizace	např. soukromé firmy, korporace, banky, burza, brokeri	podnikatelská kultura, pracovní morálka

Vztah mezi institucionální a kulturní úrovní musí být považován za bilaterální, reciproční. Instituce představují nejdůležitější sílu, která formuje obecnou kulturu. Skýtají rámec pro akce zúčastněných jedinců a vyžadují specifické chování: udělují odměny a tresty za konformitu nebo deviaci. Poučení z individuálních názorných lekcí začínají sdílet členové společnosti a tímto způsobem dosahují kulturní požadavky úrovně „společenských činů“ *sui generis*, ve smyslu Emila Durkheima [Durkheim 1895]; stávají se zdánlivě danými, externími a nátlakovými pravidly společenského života, již nejsou majetkem každého jednotlivého člena, ale kolektivním vlastnictvím celé společnosti.

Internalizace určitých kulturních kódů, pravidel a hodnot členy společnosti je zároveň nezbytným předpokladem pro jejich smysluplné jednání v rámci institucí. Navrhuji termín „civilizační kompetence“ [Sztompka 1993b], abych charakterizoval komplet takových kulturních premis, které jsou nepostradatelné pro moderní společnost demokratického a tržního typu. Dovolte mi, abych tuto představu specifikoval.

Aby mohla moderní demokratická a tržní společnost fungovat, zdá se, že jsou k tomu nepostradatelné některé prostředky. Kapitál, technologie, infrastruktura, kvalifikovaná pracovní síla, silná střední třída, dobře fungující veřejná správa, profesionální politická elita – to jsou některé zřejmé příklady. Ale existuje i méně viditelný, fundamentální kulturní zdroj, který by se mohl nazývat civilizační kompetence. Tímto míním – v jasné analogii s tím, co lingvisté nazývají „jazykovou kompetencí“ – komplexní sadu pravidel, norem a hodnot, zvyků a reflexí, kódů a matric, programů a šablon – obratné a poloautomatické mistrovské zvládnutí toho, co je nezbytnou podmínkou pro účast v moderní civilizaci.

Dvě významné subkategorie civilizační kompetence spadají v jedno se dvěma hlavními oblastmi rozvinuté společnosti, pro něž jsou přímo relevantní: pro státní politické zřízení a ekonomiku. Za prvé: existuje občanská kultura, nepostradatelná pro účast na demokratickém zřízení. Některé z jejích složek zahrnují: politickou aktivitu, ochotu participovat, vztah k veřejným záležitostem, vládu zákonů, disciplínu, respekt k protivníkům, souhlas s většinou atp. [viz Almond a Verba 1963]. Vždyť minimální uvědomování si občanských práv a povinností je nezbytné pro účast ve volbách. A taková internalizace prostou většinou je nezbytnou podmínkou pro životaschopnost a pokračování existence instituce politické reprezentace. Nebude-li nikdo volit, nikdo nebude počítat volební hlasy, nebudou žádné volby a také žádní volení zástupci. A za druhé: je zde podnikatelská kultura, nezbytná pro účast na tržním hospodářství. Některé z jejích složek zahrnují: tlak na inovaci, orientace na úspěch, individualistickou soutěživost, racionální uvažování, poctivost při uzavírání kontraktů apod. [viz McClelland 1961, Inkeles 1976]. Například

minimálně spolehlivost, čestnost a důvěryhodnost jsou nutné pro fungování bank. Nebude-li nikdo platit své dluhy nebo kapitalizovat úroky, nebude moci být ani žádný kredit.

Kultura není daná, spíše je produktem společnosti: je výtvorem, problematickým úspěchem lidských bytostí. Existují tři zdroje, které dávají vznik kultuře: instituce, tradice a šíření kultury. Skutečný význam institucí vyvolává příslušné kulturní reakce (pravidla, hodnoty, kódy atd.) cestou socializace a společenské kontroly (schvalováním konformního nebo sankcionováním deviantního chování). Kauzalita funguje napříč úrovněmi: od institucionální ke kulturní. Ovšem v obou následujících případech – tradice a šíření kultury – působí kauzalita na stejné, kulturní úrovni. Čili tradice je přímým důsledkem kultury minulosti, která se udržuje díky generační setrvačnosti. Šíření kultury je pak typické přímým vlivem externích kultur, které jsou přijímány, napodobovány nebo je tu snaha o jejich dostižení v cizím prostředí, a to pro jejich schopnost prostoupit nové, pro nevšednost, atraktivnost nebo imponující sílu („kulturní imperialismus“).

Tudíž v kterémkoli daném okamžiku je kultura produktem, vytvořeným z tlaku institucí, zděděné tradice a vlivných externích kultur. Relativní proporce těchto vlivů se budou samozřejmě od případu k případu měnit.

Instituční a kulturní úrovně mohou do sebe zapadat: pak se navzájem podporují. V takových situacích můžeme hovořit o skutečné konsolidaci institucí a adekvátnosti kultury. Avšak obě úrovně mohou také manifestovat nedostatek přizpůsobivosti, rozporuplnost a protiklady. Například nové demokratické instituce v politické sféře nelze porovnávat s adekvátní politickou kulturou. Zdá se, že toto je případ postkomunistických zemí, v nichž rozšířená pravidla dosud diktují pronikavou podezřivost k autoritám [Sztompka 1995], nechť zaplést se do veřejného života, přehlížení veřejných problémů, politickou apatii a vyhýbání se volbám. Stejně je to v ekonomické sféře, kde již snad existují kapitalistické instituce, ale „duch kapitalismu“ (abychom užili výroku Maxe Webera [Weber 1958]) asi dosud chybí. A opět, zabýváme-li se případem postkomunistických společností, vidíme, že asi převládá orientace spíše na jistotu než na riziko, spoléhání na vládní pomoc než na sebe při nezdarech lidé spíše obviňují systém než sami sebe, existuje nechť investovat do podniků s dlouhou návratností a je zřetelný všeobecný nedostatek disciplíny a pracovitosti. V diagnóze Richarda Rosea se říká: „Ve skutečnosti pracovní síla jako celek, od manažerů až po tovární dělníky, nemá žádné zkušenosti s tržním hospodářstvím“ [Rose 1992: 382].

Zevšeobecním-li, rozdílnost institucí a kultury pravděpodobně provází období překotných a radikálních změn. Je to jeden z obecných rysů revolucí. A platí samozřejmě i o revolucích z roku 1989. Tvrdím, že rozmanité procesy, které byly tehdy uvedeny do pohybu, nejsou ani zdaleka sladěny nebo zkonsolidovány. V určitém důležitém smyslu je revoluce nedokončená, protože nadále pokračuje nesoulad mezi budováním institucí a budováním kultury. A pozorovatelé tohoto přechodného stadia potvrzují toto zjištění. „Nově zřízené instituce jsou namístě, ale nedokáží fungovat anticipovaným způsobem, a tak se stávají předmětem stále hektičtějších cyklů obnoveného institučního řízení a průvodního úsilí „převychovat“ lidi, aby byli kvalifikováni pro své role v nových institucích“ [Offe 1993: 34]. „Společný problém, jemuž čelí transformace východní Evropy, je determinován faktem „modernizace požadavků“ – dotýká se současně politické, sociální a kulturní sféry, které se navzájem blokují, místo aby jedna druhou stimulovaly [Muller 1992: 146]. Nesoulad mezi instituční a kulturní sférou přispívá k jiné, snad ještě dokonce

významnější „dualitě přechodné fáze“ tím, že je v rozporu s dualitou politických a ekonomických procesů.

IV. Kulturně civilizační přístup

Skutečný význam revolucí z roku 1989 nelze pochopit, jestliže nebereme vážně v úvahu kulturně civilizační úroveň. Volba nejlepší kulturně civilizační perspektivy, která je obzvláště významná pro studium postkomunistických společností, není ani záležitostí teoretického vkusu, ani současné módy, ale předpokládá diagnózu historické situace, v jejímž středu žijeme.

Rok 1989 byl nejenom politickým přelomem od autokratické vlády jedné strany k parlamentnímu systému více stran – definitivnímu vítězství demokracie. Nebyl to pouze ekonomický zlom od socialistického plánování a řízení ekonomiky k svobodnému kapitalistickému trhu – tj. druhému zrodu kapitalismu. Nebyla to pouhá radikální transformace institucí. Ani to nebylo pouhé obnovení jakéhosi dřívějšího společenského řádu – „návrat“ k Evropě, k Západu, k „normalitě“ či já nevím k čemu ještě. Přesněji řečeno byla odstartována výstavba nového společenského řádu neznámé směsice komponent rozličného původu. Byl to významný kulturní a civilizační zlom, počátek rekonstrukce té nejskrytější kulturní tkáně, právě tak jako civilizačního povrchu společnosti, pomalé vynořování se nové postkomunistické kultury a civilizace. Nejdůležitějším tvrzením tohoto článku je to, že tento velký kulturní a civilizační zlom je jádrem postkomunistické přeměny.

Nezaměříme-li pozornost na úroveň kultury, doménu ideálních hodnot a nezměřitelných veličin, „měkkých proměnných“, nebudeme moci ani pochopit, ani zdolat překážky a blokády, které brzdí instituční proměnu. Navrhují změnit zaměření výzkumu, místo studia institucí studovat kulturu: skrytější, hlubokou, ale absolutně životně důležitou dimenzi společenského života. Mezi současnými sociology a politology existují vlivní stoupenci této perspektivy. „Kulturní faktory asi mohou hrát extrémně významnou roli jak v politickém, tak ekonomickém vývoji (...). Důkaz, který máme k dispozici, vede k potvrzení Weberova názoru, že kultura není pouze důsledkem ekonomiky, ale je schopna formovat základní charakter ekonomického a politického života“ [Inglehart 1988: 1219, 1229]. „Symbolické prvky opět jednou v politice nabývají na důležitosti“ [Lepenieš 1992: 4].

V. Tři kultury komunistické éry

Vezmeme-li v potaz předchozí teoretická hlediska vážící se k roku 1989, můžeme analyzovat podstatu kulturního přelomu, který nastal ve společnostech střední a východní Evropy. Nejdříve se však podívejme na situaci, která tam převládala před přelomem.

Po několik desetiletí byly kultury reálně socialistických společností formovány pod křížovým vlivem tří zdrojů, z kterých se rodí kultura. Za prvé: společný institucionální systém autokratického politického zřízení a plánované hospodářství importované ze sovětského imperia. „Rusové nejsou jenom Rusy, ani Poláci Poláky nebo Němci pouze Němci, ale také nejsou všichni prostě jen lidské bytosti. Jsou to občané společností, které zažily 40 a 70 podivných let (velmi podivných let) komunistické vlády. Bylo to něco tak zvláštního, co jim bylo společné, co neměly žádné jiné společnosti“ [Krygier 1995: 7]. Kulturní odezvou na to byla „filozofie závislosti místo spoléhání na sebe sama, podrobení se všezahrnujícímu kolektivismu a konformitě místo individualismu, nivelizace nejen možností, ale také výsledků, nekompromisnosti a extrémismu v přesvědčení a nesnášen-

livostí“ [S. Bialer, in Reisinger et al. 1994: 195]. Toto lze klasifikovat jako charakteristickou „blokovou kulturu“.

Za druhé: zde byly domácí kulturní tradice, rozdílné v různých společnostech každé země, spojené často s dominantním náboženstvím. Byly důležité pro velkou kulturní rozmanitost v zemích politicky uzavřených uvnitř stejného komunistického bloku; Polsko nebylo stejné jako NDR, Maďarsko nebylo stejné jako Rumunsko atd. Některé z těchto místních kultur byly lépe připraveny pro demokracii, více odpovídající demokratickým a tržním institucím (např. Češi), některé zásadně nesouhlasily s demokratickými institucemi (např. Rusko, viz [Reisinger et al. 1994: 188]). „Nemůžete ani koupit, ani prodat ducha kapitalismu a smysl pro individuální spravedlnost ve společnosti, která nikdy tržní ekonomiku nepoznala, ani nezažila legální procedury srovnatelné s procedurami západních civilizovaných společností“ [Lepenies 1992: 3].

Za třetí: existoval vliv tak zvané západní kultury, která vznikla v nejrozvinutějších industrializovaných a urbanizovaných masových společnostech západní Evropy a Ameriky. Tato kultura byla do určité míry nevědomky tajně přivázena s institucemi modernosti, které byly násilně implantovány do komunistických společností: průmyslová výroba, městská sídliště, masové vzdělávání. I když byla modernita tak nějak neúplná, protože postrádala některé ze svých klíčových politických a ekonomických komponent, i když to byla pouze „nepravá modernost“ [Sztompka 1993b], přece „...změny, kterým se někdy říkalo „modernizace“, způsobují fundamentální posuny v lidských hodnotách a chování. (...) Industrializace ekonomiky, kolektivizace zemědělství, následná migrace do velkých měst, a také stoupající gramotnost a dosažitelnost vyššího vzdělání všech změněných sovětských společností, učinily je „modernějšími“, a tudíž otevřenějšími vůči demokratickým a tržním reformám“ [Reisinger et al. 1994: 200-201]. Toto se může klasifikovat jako mechanismus „konvergenční teorie“. Kromě toho infiltrovaly některé komponenty západní kultury přímo ze Západu do různých společností (pomocí masmédií, osobní výměny, turismu atd.), i když s různou intenzitou, která závisela na rigiditě kulturních překladů vztyčených místními autoritami (a zase Polsko se markantně lišilo od Bulharska, Jugoslávie od NDR atd.). To můžeme klasifikovat jako mechanismus „globalizační teorie“.

Následkem toho můžeme ve všech společnostech reálného socialismu hovořit o třech kulturách ve vzájemné oscilaci: bloková kultura, národní kultura a západní globalizační kultura. Byl to zvláštní případ „kulturní kolize“ z domácí sféry do společnosti, který se projevoval ve třech osách.

Proporcionální hodnota každého z těchto zdrojů plodících kulturu, a proto i relativní síla tří kultur, se lišila nejen mezi společnostmi východní a západní Evropy, ale rovněž interně mezi rozličnými segmenty (třídami, komunitami, skupinami) uvnitř každé jednotlivé společnosti. Můžeme předpokládat, že tito jednotlivci, skupiny nebo sociální kategorie, které se nejnanejdříve dostávají pod vliv alternativních kulturních tlaků – ať už národních, či globálních – budou nejvíce chráněni před sevřením komunistickou kulturou a stanou se tak přirozenou avantgardou kulturní dekonstrukce a reformy. Budou jednat jako vůdcové civilizačního pokroku předáváním kulturního poselství jiným skupinám a sociálním kategoriím.

Ve skutečnosti nebyly tři kultury rozložené rovnoměrně v populacích zemí východní a střední Evropy. Byly zde skupiny nejdůvěrněji zainteresované na činnosti socialistických institucí, a tudíž nejpřístupnější jejich kulturním imperativům: politické

elity, partajní aktivisté, manažerské skupiny, důstojníci z povolání, tajní policisté, privilegovaná „nomenklatura“. Ale existovaly také skupiny relativně chráněné před jejich vlivem díky svým nepolitickým povoláním (např. vědečtí pracovníci), lidé s poměrně svobodným povoláním (umělci nebo zemědělci), zapojení do soukromého sektoru (např. obchodníci nebo řemeslníci), lidé se zárukou profesionálních odborných schopností (lékaři a právníci) a ze stejného důvodu více vydání vlivům vytvářejícím alternativní kulturu. Někteří byli citlivější na domácí tradice (např. katolicismus, nacionalismus, na touhu po nezávislosti, na odpor proti cizí nadvládě), což mělo za následek umělecký lokální patriotismus, provincionalismus, etnocentrismus a xenofobii. V Polsku byly některé části rolnictva typickými nositeli těchto tradic. Jiní byli orientováni na západní kulturu (např. etika práce, sekularizace, osobní svoboda, občanská práva), což vedlo ke kulturnímu kosmopolitismu, liberalismu a snášenlivosti. Tento kulturní syndrom se v Polsku nacházel nejčastěji v odborných skupinách, u inteligence, u některých soukromých podnikatelů, kteří měli odborné znalosti a prostředky (kulturní a ekonomický kapitál), aby mohli proniknout přehradami vztyčenými proti kulturním proudům; měli požadovanou úroveň vzdělání, znalost cizích jazyků, mezinárodní kontakty, dostatek peněz pro kulturní uspokojení nebo zahraniční turistiku.

Celospolečensky samozřejmě převládala bloková kultura. Ta se ukázala buď jako vzor přizpůsobivosti nezbytný pro přežití (nebo k úspěchu) v daných institucionálních podmínkách (např. politická lhostejnost, poddajnost, nedostatek podnikatelské aktivity, oportunistický dvojitý standard, ctnost průměrnosti, pocit závidění vůči úspěšným, nedůvěra mezi lidmi), nebo jako reakce na přímou indoktrinaci centrálně řízenými masmédií a výchovnými aparáty (např. primitivní rovnostářství, přijímání paternalistického systému vlády státu, antielitářské, antiintelektuální a antikapitalistické stereotypy). Význam domácích tradic a světového vlivu byl omezený, vesměs důkladně poznávaný jen omezenými menšinami.

Ale právě v těchto relativně okrajových skupinách, kterým se podařilo uniknout sevření komunistické kultury, se zrodila demokratická opozice proti systému. Atraktivní opoziční stanovisko uvedlo v pohyb proces jistého sebeuspokojení. Lidé, kteří oponovali socialistickému systému, sebevědomě vztyčili mentální bariéru proti jeho ideologickému a kulturnímu vlivu, byli citlivější na důkazy o jeho proticivilizačních průvodních jevech. Ti, kteří spojovali své opoziční přesvědčení s činností tím, že vstupovali do konspirace nebo se zapojili do protikomunistických hnutí („Solidarita“, československá „Charta 77“, maďarské „Demokratické fórum“ atd.) nejen, že tím posilovali své postoje závažnými činy, ale zapříčinili své vyvržení a stigmatizaci vládními orgány (diskriminaci, štvání nebo naprostý útisk). Ve skutečnosti byli zatlačeni do stavu outsiderů, zůstávajících na okraji oficiální kultury – což je tímto způsobem bezděčně zachránilo před jejím útlakem a dovolilo jim zachovat si osobní samostatnost a vlastní identitu. Dávali zřetelně najevo vzrůstající připravenost přijímat alternativní kulturní orientace: národní nebo západní.

VI. Idea občanské společnosti: kulturní zaměření demokratické opozice

Stojí za povšimnutí, že kulturně civilizační zaměření, které v tomto článku obhajují, se jevílo jako rozhodující už ideologům demokratické opozice. To je jasné, věnujeme-li pozornost významu, který přikládali starým a zcela zapomenutým sociologickým názorům, které byly znovu vyneseny na světlo, oživeny a zařazeny do hlavního proudu veřejné diskuse. Byla to koncepce „občanské společnosti“. Historie demokratické opozice v Polsku, Maďarsku a Československu může být považována za dějiny zápasů o

občanskou společnost, tak slabou nebo téměř úplně zničenou komunistickým režimem [Ash 1990a: 194, Ash 1990b, Tismaneanu 1992, Szacki 1994: 112].

V průběhu boje a intelektuálních diskusí, které jej provázely, nabyla koncepce občanské společnosti tři rozdílné významy, poplatné třem teoretickým tradicím, z nichž byly dedukovány. První můžeme nazývat sociologickou koncepcí, která měla své předchůdce v klasických teoriích lidských společností a skupin: od Ferdinanda Tönniese nebo Georga Simmela (ačkoliv tyto autoři sami tohoto termínu nepoužívali). Zde je občanská společnost synonymem pro společenství („Gemeinschaft“ jako protiklad k výrazu „Gesellschaft“), nebo mezostukturu – což je intermediární sféra v rozmanitosti lidských skupin mezi mikroúrovní rodiny a makroúrovní národa-státu.

Z této perspektivy byla hlavní slabost komunistické společnosti definována jako „sociologické vakuum“, které existuje mezi úrovní primární skupiny a úrovní národní společnosti“ [Nowak 1981: 17]. „Sociální struktura naší země“ – vysvětloval Stefan Nowak – „by se jevila jako federace primárních skupin, rodin a kroužků přátelství sjednocených v národní společenství, které má velmi slabé spojovací články jiného typu mezi těmito dvěma úrovněmi“ [Ibid.]. Stejný význam občanské společnosti lze nalézt v současné sociologické literatuře, kdy je chápána jako „jednota společenských institucí a společností jak formálních, tak neformálních, které nejsou, co se týče charakteru, orientovány vyloženě na výrobu ani vládní, ani rodinnou“ [Rueschemeyer, Stephens a Stephens 1992: 49]. Kdyby tato koncepce byla použita s takovou konotací, pak by ideologické poslání bylo jasné: zvítězit nad státním monopolem, autoritativní regulací, totalitní „kolonizací živého světa“ – parafráze Habermase [Habermas 1987].

Z tohoto hlediska byl boj vysoce úspěšný. Dlouho před rokem 1989 se objevila hustá síť neoficiálních, někdy ilegálních sdružení, diskusních klubů, dobrovolných organizací, skupin sebevýchovy, odborů, jež vyvrcholily v silných sociálních hnutích, z nichž „Solidarita“ je exemplárním příkladem. Po roce 1989 jsme se stali svědky pravé exploze takových intermediárních kolektivů, nyní oficiálních, legitimních a uznávaných. Objevily se četné politické strany a vstoupily do parlamentu díky demokratickým volbám. V tomto smyslu byla občanská společnost rekonstituována, někdy dokonce v přehnané dimenzi (např. v Polsku existuje téměř sto registrovaných politických stran). Bude to ještě nějakou dobu trvat, než tato sféra dosáhne znovu normálních rozměrů. Nicméně je jisté, že tam „sociologické vakuum“ už neexistuje.

Existuje ještě další význam této koncepce, který byl také oživen východoevropskými intelektuály. Je to koncepce ekonomická, uváděná do spojitosti s odkazem Karla Marxe a Maxe Webera. Na tomto místě jsou občanské společnosti přisuzovány samosprávné sféry ekonomických aktivit a vztahů, „způsob produkce“ vycházející ze soukromého vlastnictví, poháněné podnikatelskou iniciativou, prostoupené racionální chladnou vypočítavostí a zaměřené na individuální prospěch. Aktivní účastníci, kteří působí v této sféře, jsou označováni v tradičním jazyce jako „buržoazie“, nebo jako „střední třída“ v moderní terminologii.

V rukou demokratické opozice mělo ideologické poslání samozřejmé u takové koncepce zvítězit nad řízeným, státem centrálně ovládaným hospodářstvím a odstranit privilegované postavení státního majetku jako dominantního způsobu vlastnictví. Také v tomto ohledu byl boj značně úspěšný. Po roce 1989 dosáhl individuální soukromý majetek své plné legitimacy, politika privatizace převedla velmi podstatnou část státního kapitálu do soukromých rukou, nastal výbuch podnikatelských činností, nejdříve v oblasti

maloobchodu, finančních operací, krátkodobých investic zaměřených na rychlý zisk, ale nepochybně se vyvíjejících ve směru vážných spekulací ve velkém měřítku. Chci se zde zmínit o jednom příkladu: během dvou let byl v Polsku předán maloobchod asi z 80 % do soukromých rukou a více než polovina HNP je již vyráběna soukromým sektorem. V roce 1993 měl soukromý sektor odpovědnost za 59 % zaměstnanosti, a vezmeme-li v úvahu rozsáhlou „šedou sféru“, pak asi dvě třetiny populace jsou zaměstnány mimo veřejný sektor [*Poland...* 1994: 127]. Je ještě mnoho co vykonat, ale základní trh už existuje a objevila se poměrně značná střední třída. Občanská společnost, v druhém významu toho pojmu, byla alespoň částečně znovu nastolena.

Obraz se stává komplikovanějším a méně jasným, když se přesuneme k třetímu významu koncepce občanské společnosti, který je ústředním argumentem tohoto článku. Můžeme to nazývat: kulturní koncepce, pocházející z odkazu Alexise de Tocquevilla a Antonia Gramsciho. V něm je občanská společnost totožná s axiologickým konsensem a rozvinutým citlivým společenstvím spojeným pevnou sítí mezilidských projevů loajality, angažovanosti, solidárnosti a víry. To znamená vyzrálé veřejné mínění a bohatý veřejný život. To předpokládá ztotožnění se občanů s veřejnými institucemi, vztah k obecnému prospěchu a úctu k zákonům. V moderní, jakoby neodurkheimské sociologii, je kulturalistická interpretace občanské společnosti uplatňována Jeffreyem C. Alexanderem: „Občanská společnost je aréna sociální solidarity, definované univerzálními termíny. Je to ‚myství‘ (we-ness) národního společenství, pocit logické souvislosti jednoho s druhým, který převyšuje individuální závazky, projevy loajality a zájmu, a tak umožňuje, aby se objevilo jediné vlákno identity mezi jinak různorodými lidmi“ [Alexander 1992: 2].

Ti v demokratické opozici, kteří rozpoznali takový význam občanské společnosti, bojovali proti jinému škodlivému dědictví komunistického režimu: proti postupujícímu rozpadu, atomizaci, vykořeněnosti a anomii. Protestovali proti neautentičnosti oficiální politiky, proti dvojakosti morálky, proti lžím indoktrinace a propagandy. Ideologické poslání mělo obnovit a vzkřísit „pravdu“, pravý význam společenské účasti, a tudíž obnovit identitu a důstojnost každého člena společnosti.

Komunistickému režimu se nikdy nepodařilo úplně zničit takto chápanou občanskou společnost (v případě Polska by se dalo říci, že pokusy o to byly zastaveny poměrně brzo, kolem roku 1956). Avšak všechno, co zbylo z občanské společnosti, bylo zatlačeno do ilegality, stalo se „občanskou společností v konspiraci“, a ta byla v přímé opozici vůči státu a jeho institucím. Nikde a nikdy předtím nebyla opozice občanské společnosti a státu, lidu a vládců, „nás“ a „jich“ tak vyhraněná a radikální. Idea národa jako kulturní, jazyková nebo náboženská pospolitost zakořeněná v posvátné tradici se postavila na odpor státu a despotické mašinerii cizí nadvlády. Místo spojovacího znaménka národstát, my jsme měli dva nejen samostatné, ale navzájem si odporující pojmy: národ a stát.

„Občanská společnost v konspiraci“, zpočátku určená jen pro omezené skupiny aktivistů, začala už v sedmdesátých letech narůstat a v osmdesátých explodovala ve fenomén masové kotroverze. „To, co byla Solidarita schopna poskytnout – v heroickém měřítku – byla struktura a praxe sociálního hnutí, jehož charakteristickým znakem byla národní mobilizace a monolitická solidarita“ [Kumar 1992: 15]. Pak přišel slavný rok 1989 a občanská společnost vystoupila z konspirace a vstoupila do světa normálního politického života. Svým úspěchem si předem zajistila delší životaschopnost. Jak to prezentuje Krishnan Kumar: „Síla jejího období opozice se stala slabostí jejího období vlády a její relevance jako vzoru všeobecného modelu občanské společnosti (...). V každém

případě se ukázalo, že je nemožné odchýlit se příliš daleko od základní koncepce občanské společnosti: jako organizace (nebo „sebeorganizace“) společnosti proti státu“ [Kumar 1992: 15-16].

Občanská společnost ve svém kulturním významu, jakožto síť skrytých předpokladů, zákonů a stanovisek pro způsob myšlení a činnost – ve vztahu ke společenství občanů, k národní tradici, k státním institucím – se vynořila z komunistické éry ve vysoce zmrzačeném stavu. Jsem přesvědčen o tom, že zde mají původ závažné problémy přechodného období, že nejodolnější překážky na cestě k otevřené, demokratické, tržní společnosti nemáme hledat v ekonomické nebo politické oblasti, ale na této, mnohem méně nápadné kulturní úrovni. Bez úplné reorganizace občanské společnosti v jejím původním kulturním významu nemůže být nový společenský řád vybudován.

VII. Kulturní zpoždění v porevoluční éře

Co se děje v tom záračném roce 1989? Revoluce se objevuje v první řadě na instituční úrovni. Získání moci demokratickou opozicí, schopnou zmobilizovat masivní lidové hnutí na svou podporu, otevírá příležitost pro významné instituční změny. Tehdy se stává dominantním přístupem „kopírování institucí“ [Offe 1993: 46]. Politický a ekonomický systém je rychle reorganizován pomocí legislativních rozhodnutí implementujících západní instituce (nebo lépe, tak jak si západní instituce zákonodárci představují, obvykle v jejich ryzí, původní formě, s jakou se už neshledáváme v institučních praktikách dnešního Západu). Hodiny právníka – abychom užili metafory R. Dahrendorfa [Dahrendorf 1990] jdou nejrychleji. Vznikají nové instituce: je zavedena právní osnova pro demokracii a trh. Poté je civilizační slupka živého světa poměrně rychle zasažena. „Společnost zvyklá na fronty“ (v níž existují monopoly výrobců a endemický nedostatek zboží a služeb) se mění v konzumní společnost. Monotónnost a šed' ustupuje barevnosti, vitalitě a pluralismu s možností volby. Pocit zabezpečení a jistoty průměrného životního standardu zajišťovaný státem se obrací v riskování a v nechráněné spoléhání se na vlastní síly, v konkurenci a v neomezené aspirace. Osobní závislost na státě a vše pronikající státní kontrola je uvolněna, význačně vzrůstá pocit svobody. Uniformita sdělovacích prostředků se mění v enormní pluralismus a širokou paletu zpráv.

Aby lidé mohli následovat nový způsob života, a úspěšně tak pracovat v nových institucích, potřebují nové kulturní prostředky: zákony, systémy, předpisy, nové „návyky srdce“. Tento požadavek nemůže být splněn snadno. Proto je životaschopnost institucí vystavena riziku. „Okopírované a transplantované instituce, které postrádají morální a kulturní infrastrukturu, na niž se může ‚originál‘ spolehnout, pravděpodobně přinesou velmi rozmanité a často protichůdné výsledky.“ [Offe 1993: 46]. Děje se tak ze dvou důvodů. Za prvé proto, že na kulturní úrovni jdou „hodiny občana“, jak tento jev nazývá Ralf Dahrendorf [Dahrendorf 1990], mnohem pomaleji a opoždějí se za institučním vývojem. Kulturní „návyky srdce“ ukazují překvapující nepružnost. I když už nejsou adekvátní pro nové instituce, trvají dále a představují nejzávažnější překážku plynulého a rychlého přechodu. „Podle kulturalistických předpokladů je rychlá změna orientace jako důsledek sociálního traumatu absolutně vyloučena“ [Eckstein 1988: 796]. A za druhé, zaostávající bloková kultura opouští přežívající dědictví „kvalifikované nezpůsobilosti“, neschopnost využívat nových institučních a osobních příležitostí. Uvedl jsem toto dědictví jako syndrom „civilizační neschopnosti“ [Sztompka 1993b]. Typická široce rozvětvená kultura je neslučitelná s adekvátní kulturou, tj. takovou kulturou, která podporuje nové

instituce. Toto je dle mého názoru hlavní tajemství našich neustálých překvapení: zklamání a frustrace z procesů postkomunistických přechodů.

Můžeme tuto situaci chápat jako jinou, mnohem polarizovanější „kulturní kolizi“: mezi novou, prodemokratickou a protržní kulturou – kosmopolitní, volnomyšlenkářskou a prozápadní, spjatou s nově vznikajícími institucemi – a mezi protidemokratickou a protitržní kulturou, spjatou zvláštním svazkem s konzervativními, nacionalistickými, provinciálními, izolacionistickými a xenofobickými tématy tradiční domácí kultury s protizápadními, protikapitalistickými, egalitářskými a populistickými orientacemi blokové kultury. Šest let po revoluci jsou postkomunistické společnosti stále ještě vnitřně rozštěpené, rozpolcené mezi tyto dvě kulturní alternativy.

Proč projevuje sféra kultury takovou úpornost, proč je tak nesnadné odnaučit se, zbavit se pevně zakořeněných návyků, zásad, mentálního rozpoložení? Jako přijatelná odpověď může být přisouzena mechanismu socializace a generačnímu vlivu. Most mezi vlivy minulosti a budoucnosti je zajišťován generacemi; spousty lidí, kteří – ve svém produktivním věku – byli vystaveni stejným závažným společenským tlakům, museli prožívat stejné závažné společenské události. „Generačním vlivem rozumějme situaci, kdy určitá věková skupina kladně reaguje na řadu podnětů (...) a pak prožívá dopad této reakce během životního cyklu.“ [Almond and Verba 1980: 400]. Nejranější poznatky se nejlépe uchovávají v paměti. Nejsilnější socializační vliv působí v období mládí. Pokud se skládá většina populace z lidí, jejichž mladá, produktivní léta, a tudíž rozhodující socializační zážitky spadají pod vládu komunistického režimu – můžeme očekávat pokračující životaschopnost blokové kultury. A to vysvětluje, jak i v přítomnosti můžeme stále ještě pociťovat vlivy některých dřívějších a nyní již změněných struktur. Z těchto důvodů Dahrendorf soudí, že změny na této hluboké kulturní úrovni si vyžádají celé generace [Dahrendorf 1990]. Zdá se, že generace, které zrály za socialismu, jsou proklety.

VIII. Jaké jsou šance kultury dohonit instituce

Především ne celá generace je nezbytně prokleta a za druhé, tato generace, jako všechny generace, opouští historickou scénu poměrně rychle. Tyto úvahy nepokládají současnou rozpornost mezi instituční a kulturní úrovní za úplně beznadějnou.

Jak jsme již uvedli dříve, společnost reálného socialismu nebyla rovnoměrně zasažena komunistickou doktrínou a tlakem komunistických institucí. Vždyť konec konců se zevnitřku oné společnosti vynořila demokratická opozice, rozšířila se a byla schopna zmobilizovat široké masy do boje proti systému. A bylo to uvnitř oněch skupin, relativně izolovaných od systému a otevřených vlivu domácí národní tradice, právě tak jako západním hodnotám, že pomocí jisté formy „anticipační socializace“ se vytvořil alternativní kulturní komplex předznamenávající nynější postupný vývoj demokratických a tržních institucí.

S vítězstvím revoluce získaly opory onoho kulturního komplexu, do té doby s omezenou působností, politickou moc. Disidenti postoupili na místo politické elity. To zvýšilo rostoucí napětí zaviněné čtyřmi mechanismy. Za prvé: bezprostředně po revoluci byly zákonem oživeny nové demokratické a tržní instituce a ty začaly uplatňovat své socializující a řídicí působení. Za druhé: byla zahájena indoktrinace *à rebours* jak v negativním smyslu – řízená retrospektivně proti komunistické minulosti, objasňující nemorálnost, úplatnost, nelidskou tvář poraženého systému, zbavující falešného pozlátka komunistickou ideologii, a tudíž podkopávající blokovou kulturu, tak v pozitivním smyslu – ideali-

zující západní instituce a tamní způsob života (dobrý příklad je poskytnut neočekávaným rozletem liberalismu v jeho klasické formě s anachronickými představami o naprosto neřízeném trhu, neomezené konkurenci, extrémním individualismu atd.). Za třetí: byly oživeny a glorifikovány předkomunistické národní tradice (proto Jürgen Habermas nazývá události z roku 1989 „opravnými revolucemi“ [Habermas 1990]). To významně zvýšilo vliv domácí kultury (katolictví, vlastenectví, regionalismus). Za čtvrté: bylo vyhlášeno bezvýhradné otevření se Západu a v jisté míře uskutečněno (pod heslem „návrat do Evropy“). To dramaticky zvýšilo šíření západní kultury (internacionalizace, amerikanizace, westernizace).

Ve stejné době rovnoměrně rozložená populace odolávající tlakům nově vznikající kultury oproti těm dříve vnímajícím tento tlak podstupuje dvojí změnu. Za prvé: nové demografické skupiny nahrazují starší generace na středních pozicích společnosti. Jsou to lidé, kteří dospěli už v období rozkladu komunistického režimu, kdy už jeho kulturní sevření bylo mnohem slabší a vědomí selhání mnohem větší, právě tak jako ti, kteří dospěli až po zhroucení komunismu v roce 1989. Mladí lidé, narození a vychovaní v období, kdy se socialistický systém už rozpadal a blížil se svému zániku, měli štěstí, že unikli nejučinnější a vše pronikající indoktrinaci a návyku. Mladí dává naději nezávislosti. Podíl nenapravitelně nakažených komunistickou zkušeností a rezistentních vůči novým kulturním požadavkům se rychle zmenšuje.

A za druhé: s pokrokem demokratizace, marketizace a privatizace se široká vrstva populace angažuje na činnostech nových institucí, spojuje své nezadatelné zájmy s jejich rozvojem a z toho důvodu spadá pod jejich kulturotvorný vliv. Politická třída, informovaní a odpovědní občané, střední podnikatelská vrstva, profesionální skupiny – rostou ve volnosti. Stávají se avantgardou nové kultury, která od nich vyzařuje k jiným skupinám (např. pracující tříde v obrovských státních průmyslových podnicích, byrokratickému personálu ve veřejné správě, zaměstnancům socialistického zdravotnictví nebo státního školství atd.).

IX. Některé důvody pro umírněný optimismus

Pomocí pohledu zpět, moudřejšího zkušenostmi posledních šesti let, uplynulých od revoluce v roce 1989, asi dospějeme k realističtějšímu odhadu pokračujících procesů postkomunistické přechodné etapy. Snad bychom se mohli zbavit „syndromu překvapení“, který nás po celou tu dobu pronásledoval [Lepenies 1992]. A tudíž:

- Měli bychom se vzdát romantických tužeb a nadnesených aspirací, že nový společenský řád může být zbudován ihned. „S velkou jistotou lze maximálně říci“ – uvádí Janos Kornai [1993: 62] –, „že transformace zabere hodně času, vyžádá si celou epochu dějin“.
- Měli bychom se vzdát iluze o bezproblémovém řešení, tzn. víry, že legislativní reformy shora postačí, aby se změnil společenský život. Jak říká Elmer Hankiss „zlatý věk nevinnosti a prostoty už minul“ [Hankiss 1990: 265]. A Philippe Schmitter předpovídá: „Politická budoucnost, místo aby dávala konkrétní formu ‚konci historie‘, slibuje, že bude bouřlivá, nejistá a velmi bohatá na události“ [Schmitter 1993: 1].
- Měli bychom uznat, že společnost je taková, jací jsou její členové: co si myslí a co dělají. Lidé jsou rozhodující hybnou silou reform, ale také – paradoxně – „lidé jsou významnou překážkou reformy“ [Przeworski 1993: 185]. A proto rozhodným cílem

transformace musí být lidské hybné síly, jejich dominantní způsob myšlení a konání, zkrátka – sféra kultury.

- Měli bychom si všimnout, že existují všechny předpoklady pro pomalé vymizení pozůstatků komunistické kultury a malá převaha nového kulturního komplexu, přizpůsobeného požadavkům nových institucí: politické demokracii a trhu.
- A proto se můžeme oddávat dlouhodobému optimismu, že konsolidace politických a ekonomických institucí s nezbytným kulturním základem je uskutečnitelná, i když ve vzdálené budoucnosti. Můžeme si živě představit situaci, kdy „příznivé přijetí daného souboru ústavních zákonů se bude stále více rozšiřovat, bude oceňováno a prováděno jako součást běžné rutiny“ [Haggard a Kaufman 1994: 6], nebo když „soubor zákonů a ustanovení vykrytalizuje v regulérní, přijatelné a předvídatelné modely, které se mohou během času reprodukovat a docílit loajality občanů“ [Schmitter 1993: 8]. Až se to stane, budou revoluce započaté v roce 1989 dokončené. Ale znovu opakuji – to se nestane přes noc. Jak moudře poznamenává Bronislaw Geremek, veterán polské opozice: „Demokracie jsou budovány jenom postupem času, vytvářením a fungováním demokratických institucí (...). Tento proces je jedním stupněm postupného uzrávání jak samé demokracie, tak lidí jdoucích po cestách demokracie“ [Geremek 1992: 15].

Přeložila Alena Kropáčková

PIOTR SZTOMPKA je profesorem sociologie na Jagellonské univerzitě v Krakově, kde stojí v čele katedry teoretické sociologie. Nejnověji vydal *The Sociology of Social Change, Oxford and Cambridge, MA: Blackwell 1993* a *Agency and Structure, New York: Gordon Breach 1994*.

Literatura

- Alexander, J. C. 1992. „Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society.“ In *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*, ed. by M. Lamont and M. Fournier. Chicago: The University of Chicago Press.
- Alexander, J. C. and P. Smith 1993. „The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies.“ *Theory and Society* 22: 151-207.
- Almond, G. A. and S. Verba 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Almond, G. A. and S. Verba (eds.) 1980. *Civic Culture Revisited*. Princeton: Princeton University Press.
- Armijo, L. E., T. J. Biersteker and A. F. Lowenthal 1994. „The Problems of Simultaneous Transitions.“ *Journal of Democracy* 4: 161-175.
- Ash, T. Garton 1990a. *We The People; The Revolution of 89*. Cambridge: Granta Books.
- Ash, T. Garton 1990b. „Eastern Europe: The Year of Truth.“ *The New York Review of Books*, February 15, pp. 17-22.
- Brzezinski, Z. 1989. „Toward a Common European Home.“ *Problems of Communism*, November-December, pp. 1-1.
- Centeno, M. A. 1994. „Between Rocky Democracies and Hard Markets: Dilemmas of the Double Transition.“ *Annual Review of Sociology* 20: 125-147.
- Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto & Windus.
- Durkheim, E. 1895. *Les regles de la methode sociologique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Eckstein, H. 1988. „A Culturalist Theory of Political Change.“ *American Political Science Review*, No. 3, September, pp. 789-804.

- Eisenstadt, S. N. 1992. „The Breakdown of Communist Regimes and the Vicissitudes of Modernity.“ *Daedalus*, Spring 1992, pp. 21-41.
- Elias, N. 1982. *The Civilizing Process, Vol. 1 and 2*. Oxford: Basil Blackwell.
- Geremek, B. 1992. „Civil Society and the Present Age.“ Pp. 11-18 in *The Idea of a Civil Society*. National Humanities Center.
- Graubard, S. R. 1992. „Preface to the Issue ‚The Exit from Communism‘.“ *Daedalus*, Spring 1992.
- Habermas, J. 1987. *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. 1990. „What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left.“ *New Left Review*, No. 183, September-October.
- Haggard, S. and R. R. Kaufman 1994. „The Challenges of Consolidation.“ *Journal of Democracy* 5: 5-16.
- Inglehart, R. 1988. „The Renaissance of Political Culture.“ *American Political Science Review*, No. 4, December, pp. 1203-1230.
- Inkeles, A. 1976. „A Model of the Modern Man: Theoretical and Methodological Issues.“ Pp. 320-348 in *Comparative Modernization*, ed. by C. E. Black. New York: Free Press.
- Kornai, J. 1993. „Postsocialist Transition: an Overall Survey.“ *European Review* 1: 53-64.
- Krygier, M. 1995. „The Constitution of the Heart.“ Sydney (mimeo).
- Kumar, K. 1992. „Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term.“ University of Kent at Canterbury (mimeo).
- Lepenies, W. 1992. „Social Surprises. Germany in Europe – Three Years after the Revolution.“ Fritz Thyssen Stiftung (mimeo).
- McClelland, D. 1961. *The Achieving Society*. New York: Free Press.
- Muller, K. 1992. „Modernising Eastern Europe: Theoretical Problems and Political Dilemmas.“ *European Journal of Sociology* 33: 109-150.
- Nowak, S. 1979. „System wartości społeczeństwa polskiego“ (The values system of Polish society). *Studia Socjologiczne*, No. 4.
- Nowak, S. 1981. „A Polish Self-Portrait.“ *Polish Perspectives*, pp. 13-29.
- Nowak, S. 1987. „Społeczeństwo polskie drugiej połowy lat 80-tych“ (Polish society in the second part of the eighties). Report for Polish Sociological Association. Warsaw (mimeo).
- Offe, C. 1991a. „After the Democratic Revolution: New Burdens of Proof.“ Paper delivered at Unesco International Forum „Democracy and Culture“. Prague (mimeo).
- Offe, C. 1991b. „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe.“ Paper delivered at IPSA Congress at Buenos Aires (mimeo).
- Offe, C. 1993. „Designing Institutions for East European Transitions.“ Krakow: Academy of Economics (mimeo).
- Poland: Economic Report*. 1994. Warsaw: Warsaw School of Economics.
- Przeworski, A. 1993. „Economic reforms, public opinion, and political institutions: Poland in the Eastern European perspective.“ Pp. 132-198 in *Economic Reforms in New Democracies: A Social Democratic Approach*, ed. by L. C. Pereira, J. M. Maravall and A. Przeworski. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reisinger, W. M., A. H. Miller, V. L. Hesli and K. H. Maher 1994. „Political Values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and Implications for Democracy.“ *British Journal of Political Science* 24: 183-224.
- Rose, R. 1992. „Escaping from Absolute Dissatisfaction: A Trial-and-Error Model of Change in Eastern Europe.“ *Journal of Theoretical Politics* 4: 371-393.

- Rueschemeyer, D., E. H. Stephens and J. D. Stephens 1992. *Capitalist Development & Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Schmitter, P. C. 1993. „Dangers, Dilemmas and Prospects for the Consolidation of Democracy.“ Krakow: Academy of Economics (mimeo).
- Sumner, W. G. 1906. *Folkways*. Boston: Ginn and Company.
- Szacki, J. 1994. *Liberalizm po komunizmie* (Liberalism after Communism). Krakow: Znak.
- Sztompka, P. 1991. „The Intangibles and Imponderables of the Transition to Democracy.“ *Studies in Comparative Communism*, No. 3, pp. 295-312.
- Sztompka, P. 1992. „Dilemmas of the Great Transition.“ *Sisyphus*, Vol. 2 (VIII), pp. 9-28.
- Sztompka, P. 1993a. *The Sociology of Social Change*. Oxford: Blackwell.
- Sztompka, P. 1993b. „Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies.“ *Zeitschrift für Soziologie*, No. 2, April, pp. 85-95.
- Sztompka, P. 1995. „Trust and Emerging Democracy: Lessons from Poland.“ *International Sociology*, December.
- Tilly, C. 1994. *European Revolutions: 1492-1992*. Oxford: Blackwell.
- Tiryakian, E. A. 1994. „The New Worlds and Sociology: An Overview.“ *International Sociology*, No. 2, June, pp. 131-148.
- Tismaneanu, V. 1992. *Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel*. New York: Free Press.
- Tocqueville, A. de 1945. *Democracy in America, Vol. I and II*. New York: Alfred Knopf.
- Trevor-Roper, H. 1989. „Europe's New Order.“ *The Independent Magazine*, 30. 12, 1989, p. 14.
- Weber, M. 1958 [1920-21]. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Scribner's.
- Zon, H. van 1993. „Problems of Transitory: Toward a New Research Agenda and New Research Practice.“ Krakow: Academy of Economics (mimeo).

Paradoxy instrumentálního přijetí demokracie

IVAN BERNIK, BRINA MALNAR, NIKO TOŠ*

Fakulta sociálních věd, Univerzita v Lublani, Slovinsko

The Paradoxes of Instrumental Acceptance of Democracy

Abstract: The development of post-socialist societies is characterised by a temporal incongruency in the transformation of different societal spheres. This study on political culture in Slovenia is therefore focused on the incongruency between the transformation of political culture and the democratisation of the political system.

Analysing data from Slovenian opinion surveys, the authors indicate major changes in politically relevant attitudes and draw some preliminary conclusions about their function in the stabilisation of the new political and economic system in Slovenia.

As far as political culture is concerned, two general factors of potential influence on the stability of democracy in Slovenia are to be found: the conditional acceptance of democracy and internal inconsistencies in politically relevant attitudes.

The prevailing acceptance of democracy in Slovenia is instrumental – democracy is validated as the best way of promoting future economic and social well-being. Moreover, the current general support for democracy is not followed by changes in other politically relevant attitudes, just as latent authoritarianism is manifested in the ethnocentric and xenophobic attitudes of the Slovenian population.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 21-37)

1. Politická kultura v postkomunistických společnostech: několik obecných úvah

Utváření postkomunistických společností je třeba chápat jako komplexní proces, který se neomezuje pouze na demokratizaci politické sféry, ale zahrnuje v sobě transformaci téměř všech aspektů života společnosti. Pro pochopení tohoto procesu je nutné se v první řadě zaměřit na studium vnitřních souvislostí, kterými jsou jednotlivé aspekty transformace vzájemně propojeny. Tyto vztahy vhodně ilustruje Dahrendorfova poznámka, že „formální proces ústavní reformy trvá nejméně šest měsíců; výsledky ekonomické reformy se v povědomí veřejnosti odrazí jako známka jistého postupu vpřed ne dříve než za šest let; třetí podmínkou na cestě ke svobodě je pak vytvoření takové sociální základny, která v další fázi transformace státní soustavy i ekonomiky umožní přebudovat provizorně organizované instituce na instituce živoucí, schopné přestát jak okolní, tak i vnitřní bouře – a zde již bude šedesát let sotva stačit“ [Dahrendorf 1990: 93]. S Dahrendorfem je jistě možno nesouhlasit jak v otázce vymezení nejdůležitějších sociálních oblastí, tak v otázce délky jejich transformace, těžko lze však popřít jeho základní tvrzení, že rychlost transformace jednotlivých sociálních oblastí je značně rozdílná. Časová inkonzistence změn, která takto vzniká, má dalekosáhlé důsledky. Nejde jen o to, že ke stabilizaci změn v jedné sociální oblasti nemůže dojít, dokud nebude v procesu transformace ostatních sfér zajištěno „zázemí“ pro tyto nové změny, ale pomalé tempo

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. dr. Ivan Bernik, mgr. Brina Malnar, resp. prof. dr. Niko Toš, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana, Slovinsko.

transformace v jedné sféře může navíc blokovat nebo dokonce zcela zvrátit změny ve sféře jiné. Účinnost právních reforem může být tudíž podkopána jejich nedostatečnou „podporou“ ve smyslu transformace ekonomických a sociálních struktur společnosti. Z tohoto hlediska zůstává ústředním problémem a možnou komplikací postkomunistické transformace časová koordinace neboli synchronizace změn různých aspektů života společnosti [viz Offe 1991].

Zdá se, že většina výzkumů zabývajících se politickou kulturou v postkomunistických zemích toto obecně analytické hledisko přinejmenším neformálně přijala. Výzkum politické kultury by se podle tohoto hlediska měl zaměřit především na otázku kongruence mezi transformací politické kultury a demokratizací politického systému. Tato myšlenka byla jasně vyjádřena v Lipsetově hodnocení sociálních rekvizit demokracie. Lipset zastává názor, že „úspěch demokracie v těchto (tj. postkomunistických) zemích závisí do značné míry na schopnosti jejich populace adaptovat se na svobodu, oprostít se od původních představ o roli státu i na jejich ochotě přijmout cyklickou povahu svobodného trhu a také samozřejmě na úspěšném fungování ekonomiky“ [Lipset 1994: 13]. Lipset zároveň zdůrazňuje, že masové přitakání závaznosti principům demokracie si vyžádá velké množství času. Následkem toho pak vzniká pro postkomunistické země charakteristický značný „časový posun“ mezi transformací politického systému a vznikem odpovídající politické kultury, který může značně ohrozit „úspěšnost“ demokracie v těchto zemích. Výzkum zmíněné diskontinuity i jejích následků je proto nejen z vědeckého, ale i z politického hlediska vysoce relevantní ve vztahu k otázce stability nového politického řádu.

Zřejmou výhodou popsaného hlediska je jeho schopnost klást jasné výzkumné otázky. K tomu je však napřed třeba znát odpovědi na klíčové otázky z oblasti teorie politické kultury, mezi něž patří „problém trvalosti či proměnlivosti politických kultur a otázka nezbytnosti zachovávat kongruenci mezi kulturou a strukturou politického systému“ [Dalton 1994: 470].¹ Politická kultura je zde nahlížena jako relativně konstantní v porovnání s ostatními aspekty života společnosti a kongruence mezi politickou kulturou a politickým systémem je považována za nezbytnou podmínku stability politického řádu. Tím je ovšem spektrum možných výzkumných otázek značně omezeno. V naší studii se budeme zabývat především analytickým potenciálem tohoto hlediska, zároveň však budeme věnovat pozornost tomu, že některé z jeho předpokladů jsou značně sporné.

Vzhledem k tomu, že v postkomunistických společnostech již byly vytvořeny základní demokratické instituce, jeví se jako nejpřípadnější zkoumat, do jaké míry politická kultura „drží krok“ s novým institucionálním řádem. Výzkumnou otázkou je však možno formulovat ještě konkrétněji: do jaké míry se „postkomunistická“ politická kultura blíží vzorci, který převažuje v západních demokraciích? Diskuse o politické kultuře, která v současné době probíhá v západních demokraciích i v postkomunistických společnostech, však naznačuje, že tato otázka může být zavádějící. Podle některých studií neexistuje homogenní vzorec politické kultury ani v jednotlivých západních společ-

¹) Otázka, zda „pojem politické kultury skutečně poskytuje dobrou základnu pro objasňování politického procesu“ [Street 1993: 105], by podle všeho měla být přiřazena na seznam klíčových otázek teorie politické kultury. Streetova analýza však naznačuje, že základní odpověď na tuto otázku není předmětem žádných rozporů. Samozřejmě, spory se pak vedou o tom, jakým způsobem politická kultura ovlivňuje politické struktury.

nostech, tím méně je pak možno hovořit o jednotném vzorci společném pro všechny tyto země [viz Kitschelet 1993: 306]. Vzhledem k tomu, že v západních společnostech existují rozličné báze i různé způsoby závaznosti k demokracii, není možno transformaci politických kultur v postkomunistických společnostech pojímat jednoduše jako vývoj směrem k naplnění homogenního západního vzorce.

Další skutečnost, která hovoří ve prospěch „multilineárního“ konceptu transformace politické kultury, vyplývá ze současné diskuse o základních charakteristikách socialistické a postkomunistické politické kultury. Ačkoli se jednotlivé komunistické společnosti od sebe v minulosti značně odlišovaly, je přesto možné označit za základní charakteristiky nejrozšířenějšího vzorce politické kultury paternalisticko-autoritářské postoje k politickým autoritám, pocity bezmocnosti a silnou orientaci na oblast soukromého života [viz Meyer 1993: 3]. Mnohé studie dokazují [viz Bernik 1992: 108-115], že dokonce i v těch „nejšťastnějších“ obdobích života těchto společností byly postoje k politickým autoritám z velké části založeny na pragmatických úvahách. Jinými slovy, míra souhlasu s komunistickým režimem závisela na schopnostech těchto autorit zajistit očekávanou úroveň ekonomického a sociálního blahobytu. Můžeme vyslovit domněnku, že postupný úpadek komunistických režimů vedl zároveň i k narušení paternalisticko-autoritářských postojů. Tím byl vytvořen základ pro vznik hodnot a postojů podporujících nový demokratický politický systém. Z tohoto předpokladu by dále vyplývalo, že vznik nových demokratických politických institucí byl podporován nebo přinejmenším doprovázen rozvojem demokratické politické kultury. Tento závěr však většina analýz zamítla jako příliš zjednodušující. Na jedné straně se objevily argumenty, že narušení starých politických hodnot nemusí nutně vyvolat vznik hodnot nových, může naopak vést až k dlouhodobé absenci jakýchkoli konzistentních politických hodnot a očekávání neboli ke stavu anomie [viz Kolarska-Bobińska 1990: 281-282, Ziemer 1994: 493]. Na druhé straně se pak objevily důkazy, že takto vzniklé vakuum může být zaplněno politickými hodnotami a postoji, které v žádném případě nelze označit za demokratické [viz Vainshtein 1994: 251-252].

Jedním z nejprovokativnějších argumentů na podporu posledně jmenované námitky je Sztompkovo tvrzení o „civilizační neschopnosti“, kterou se podle autora vyznačují postkomunistické společnosti [Sztompka 1993a]. Zatímco v ekonomické i politické oblasti se postkomunistickým společnostem podařilo provést jisté zásadní změny, v kulturní sféře se do popředí dostaly tradiční hodnotové vzorce. Podle Sztompky se tak projevuje skutečnost, že komunistický režim se navzdory své revoluční rétorice spoléhal i na tradiční kulturní hodnoty. Jinými slovy, v postkomunistických společnostech se břemeno minulosti nejzřetelněji projevuje právě v kulturní oblasti. Z tohoto důvodu jsou podle Sztompky postkomunistické společnosti z kulturního hlediska relativně „neschopné“ vyrovnat se s novými vývojovými změnami.

Podstata Szompkova tvrzení se velmi blíží tomu, co vzešlo z otázek vznesených před více než dvaceti lety v diskusi o „syndromu rovnostářství“ [Županov 1970: 21-39] v Jugoslávii.² Tato diskuse se točila kolem Županovova tvrzení, že základní kulturní

2) Zpětně se tato diskuse jeví jako zdaleka nejhodnotnější příspěvek ke studiu politické kultury ve společnosti bývalé Jugoslávie. Objevily se i jiné teoretické a empirické studie politické kultury, téměř všechny se však omezovaly na otázku, do jaké míry oficiální „politická kultura samosprávného socialismu“ pronikla až k masám [Lukšič 1992: 16-20].

matrici jugoslávské společnosti bylo možno charakterizovat jako specifický amalgám rovnostářských a autoritářských hodnot a očekávání. Přestože vycházela z tradice, byla funkčně vtělena do socialistické společnosti – politický režim dosáhl masové podpory veřejnosti naplněním rovnostářských očekávání většiny populace. Zatímco pro stabilitu daného politického režimu byla tato „fúze“ rovnostářství a autoritářství funkční, byla naopak velmi nefunkční (jak Županov zvláště zdůrazňoval) pro modernizaci jugoslávské společnosti.

Uvedená tvrzení nejen napovídají, že možná transformace politické kultury je vždy multilineární, ale poukazují i na to, že se odehrává v rámci širokého „prostoru“ definovaného tradičními kulturními sedimenty, tj. hodnotami a postoji sdruženými většinou na jedné straně kolem autoritářského paternalismu a na druhé straně kolem různých forem vznikající demokratické politické kultury. Většina těchto tvrzení také napovídá, že postkomunistické společnosti se díky silnému odporu ke změně, který je nedílnou součástí jejich politické kultury, vyznačují inkongruencí kulturních změn se změnami, kterých bylo dosaženo v jiných oblastech.

Struktura naznačeného imaginárního prostoru se jeví ještě komplikovaněji, uvědomíme-li si rozdílnost jednotlivých postkomunistických společností. Podle některých autorů, kteří upozorňují na významný vliv tradice na politickou kulturu, jsou nejvýraznější rozdíly vysvětlitelné odlišným kulturním zázemím. Jedno z hlavních dělítek je třeba vést mezi společnostmi s katolickými a ortodoxně náboženskými tradicemi [viz Adam 1989]. Naproti tomu Evans a Whitefield tvrdí, že politický proces v postkomunistických zemích je na národní úrovni určován v první řadě třemi proměnnými: „ekonomickým rozvojem, mírou etnické homogenity a historickým statutem státu“ [Evans and Whitefield 1993: 539]. Společnosti, které se vyznačují vyšším stupněm ekonomického rozvoje a vysokou mírou etnické homogenity a které nejsou příliš zaměstnány budováním státu, mají větší šanci dosáhnout politické stability. Seznam proměnných, které je třeba v případě těchto společností sledovat, je možno doplnit přinejmenším o jednu další – rychlost politické transformace. Lze očekávat, že země procházející postupnou transformací politického systému budou mít větší šanci vybudovat předstupu stabilního politického řádu než země, ve kterých byla tato transformace součástí revolučního převratu.

V naší studii vyjdeme z uvedeného náčrtu determinant stability a transformace politické kultury a použijeme jej jako obecný rámec pro stanovení základních hypotéz týkajících se změny politické kultury ve Slovinsku a její funkce při konsolidaci nového politického systému. Před tím, než se pustíme do tohoto úkolu, je nezbytné alespoň ve stručnosti popsat základní charakteristiky vývoje, kterým se Slovinsko ubíralo na své cestě od komunismu.

2. Příklad Slovinska: demokratizace a budování státu

Dva vzájemně úzce související procesy demokratizace a budování státu nebyly ve Slovinsku zcela simultánní. Proces demokratizace se rozvíjel postupně a byl tak i mnohem předvídatelnější. Současně probíhající transformace ekonomiky taktéž zaostávala za politickou transformací, byla však urychlena oddělením Slovinska od Jugoslávie. Tvrzení, že postkomunistická transformace představuje řadu vzájemně propojených, nikoli však nutně časově sladěných procesů, je v případě Slovinska zjevně pravdivé.

Demokratizace probíhala ve Slovinsku přinejmenším z jistého ohledu obdobně jako maďarská „revoluce vyjednávání“ [viz Bruszt 1990] a odlišně od demokratizace v Československu a východním Německu, jejichž průběh měl mnohem revolučnější podobu [viz Ash 1990]. První kroky na cestě k transformaci politického systému byly zahájeny pod vlivem politického nonkonformismu, který byl poprvé v sedmdesátých letech potlačen, aby se znovu vynořil na počátku osmdesátých let. Přestože politický nonkonformismus byl záležitostí pouze relativně malého okruhu intelektuálů (převážně zástupců společenských věd, filozofů a spisovatelů), hluboce ovlivnil politickou diskusi otevřením dvou radikálně nových okruhů myšlenek, které na jedné straně vyjadřovaly stanovisko, že komunistický systém není možné reformovat, že je však možno jej transformovat po vzoru západních demokracií, a na druhé straně pak přesvědčení, že v průběhu této transformace je nutné znovu definovat postavení Slovinska v rámci jugoslávské federace ve smyslu jeho větší autonomie.³ Dopad těchto nových myšlenek byl umocněn nerozhodnou reakcí slovinské politické elity, jejíž legitimita byla vystavena stupňujícímu se tlaku. Ve snaze udržet si alespoň jistou míru veřejné podpory byla vládnoucí elita nucena zaujímat stále smířlivější postoj k novým myšlenkám i jejich šířitelům. Díky tomu se na konci osmdesátých let podařilo dosáhnout základního konsensu v otázce dalšího průběhu demokratizace a autonomizace, aniž by vůbec došlo k nějakému formálnímu vyjednávání mezi novými politickými silami a starou politickou elitou. Zmíněný konsensus na jedné straně umožnil, že se doposud difúzně rozšířený nonkonformismus transformoval do podoby legálně ustavené politické opozice, která se dále diferencovala do několika odlišných politických stran. Na druhé straně pak napomohl tomu, že se komunistická strana dostala na roveň ostatních politických stran. Tento vývoj vyvrcholil na jaře roku 1990 demokratickými volbami, jejichž výsledek znamenal převrácení hlavních rolí na politické scéně. Bývalá komunistická strana vstupovala do voleb jako nejsilnější strana a vyšla z nich jako strana opoziční, zatímco strany vyrostlé z podhoubí politického nonkonformismu vytvořily vládnoucí koalici.

Požadavek nově definovaného postavení Slovinska v rámci jugoslávského státu silně ovlivnil průběh demokratizace v této zemi. Skutečnost, že se tento požadavek setkal se stále silícím odmítáním ze strany jugoslávské elity (a zejména její srbské části), napomohla sjednocení dílčích postojů všech politických sil Slovinska a vytvoření základního konsensu v otázce demokratizace. Tento vnější tlak ovšem nebyl schopen zabránit celkovému postupnému rozpadu relativně různorodé politické scény. Poté, co byla myšlenka autonomie přijata všemi politickými silami, ztratil její politický význam svou důležitost. Na počátku devadesátých let se pak těžiště politických konfliktů přesunulo k vnitřním problémům, a zejména k řešení otázky možných způsobů ekonomické trans-

³) Přestože vnitřní situace nonkonformismus přímo vyžadovala, nonkonformistická ideologie byla do značné míry utvářena vnějšími vlivy. Dokonce i požadavek slovinské autonomie v rámci Jugoslávie a později i požadavek nezávislosti byl legitimizován nezbytností tohoto kroku pro připojení se ke společnému procesu nadnárodní integrace Evropy. Důvodem této silné závislosti na zahraničních vzorech byla především absence významnějších demokratických tradic a relativní ekonomická a kulturní otevřenost Jugoslávie vůči západním společnostem. V pozdější fázi demokratizace se některé politické strany pokusily zdůraznit svou věrnost předsocialistické politické tradici. Dlouhé období politické diskontinuity a radikální změna sociální struktury (pro ilustraci – před druhou světovou válkou bylo Slovinsko převážně zemědělskou zemí, v současné době v zemědělství pracuje pouhých 10 % populace) však způsobily, že tyto pokusy nenašly svou odezvu.

formace. Proces politické diferenciacie a utvárení „normálního“ spektra politických stran byl rovněž usnadněn etnickou homogenitou slovinské společnosti.⁴ Organizace politických stran na etnickém základě neměla ve Slovinsku žádné strukturální předpoklady. V situaci, kdy na federální úrovni chyběly institucionalizované vyjednávací mechanismy a otevřeně se zde hovořilo o rostoucím napětí mezi zastánci centralizace a decentralizace jugoslávského státu, zvítězila ve Slovinsku v roce 1990 alternativa samostatného státu. Přestože již před vyhlášením samostatnosti v roce 1991 byly učiněny některé přípravné kroky, musel nový stát čelit nejen vlastním problémům s vnitřní konsolidací, ale i problémům plynoucím z nutnosti přizpůsobit se novému politickému a ekonomickému prostředí. Vyhlášení samostatnosti tak znamenalo počátek přechodu od „heroické“ fáze demokratizace, vyznačující se závažnými politickými rozhodnutími souvisejícími s odstraněním starého autoritářského řádu, vyhlášením nezávislosti či vytvořením konsensu, k „prozaické“ fázi demokratizačního procesu [viz Bernik 1994: 123-130]. Některé politické události a zejména celková nepřehlednost politické scény prokázaly, že společné řešení prozaických problémů se hledá mnohem obtížněji než v případě historicky významných rozhodnutí.

Na základě tohoto stručného popisu demokratizace ve Slovinsku a s použitím analytického rámce vymezeného v předchozí kapitole studie můžeme vyslovit základní hypotézy o politické kultuře ve Slovinsku. První z nich se týká vztahu mezi rychlostí demokratizace a konfigurací politické kultury. Můžeme vyslovit tvrzení, že postupný a spíše konsensuální průběh demokratizace usnadnil vytvoření takové politické kultury, již je vlastní podpora demokratických institucí a procedur. Krátce řečeno, můžeme očekávat, že autoritářské postoje budou slábnout, zatímco liberální postoje budou sílit. Tato hypotéza rovněž naznačuje, že není třeba se obávat projevů anomie, nelze však zároveň očekávat brzké vytvoření vysoce konzistentní politické kultury, neboť období přechodu není ještě zdaleka ukončeno. Vzhledem k významné redistributivní úloze socialistického státu můžeme předpokládat, že velká část populace bude podporovat aktivní roli státu při zajišťování sociálního blahobytu.

Druhá hypotéza se dotýká úlohy nacionalistického citění v procesu demokratizace. Vzhledem k silnému vzájemnému propojení demokratizace s procesem budování státu můžeme předpokládat, že jeho význam byl značný. Zároveň však můžeme očekávat, že role nacionalistického citění s ukončením „heroické“ fáze demokratizace slábla. Z toho vyplývá, že vztah k nově vytvořenému mezinárodnímu prostředí by se měl vyznačovat vysokou mírou otevřenosti. Jinými slovy, měl by se ostře odlišovat od původního vztahu k federálnímu státu, který byl prokazatelně zatížen vysokým stupněm etnocentrismu. Naše hypotéza proto zní, že jedním z významných aspektů změny politické kultury je zvyšující se význam těch postojů, které podporují začlenění Slovinska do procesu evropské integrace.

Konečně, s ohledem na relativně pomalé tempo transformace a vysoký stupeň konsensu v otázce demokratizace i budování státu je pak možno vyslovit hypotézu, že většina slovinské populace se nejen přizpůsobila novému politickému řádu, ale přijala i jeho legitimitu. Z toho plyne, že podpora demokracie by měla být do značné míry nepodmíněná, a tedy i nezávislá na okamžité ekonomické a sociální situaci. Pokud bude

⁴) Podle censu z roku 1991 se 87,7 % obyvatel Slovinska přihlásilo k slovinskému etniku. Zbývající procento populace tvořili převážně imigranti z bývalého federálního státu.

prokázána pravdivost této hypotézy, bude možno vyslovit tvrzení, že nový politický řád již dosáhl značného stupně konsolidace [viz Linz 1990: 157-160] a že přinejmenším z hlediska politického uspořádání se Slovinsko posunulo z období přechodu do následné etapy svého vývoje.

Pro výše uvedené hypotézy, které chápeme jako vůdčí, se v naší analýze pokusíme odhadnout míru jejich empirické relevantnosti. Jinými slovy, neočekáváme, že na otázky vznesené těmito hypotézami nalezneme definitivní odpovědi. Tato relativní skromnost nároků na výsledky naší analýzy má přinejmenším dva důvody. Za prvé je to skutečnost, že transformace politické kultury je časově náročný proces a bylo by proto předčasné činit na podkladě současných výzkumů jakékoli dlouhodobější závěry. Druhý důvod vyplývá z kvality empirických dat popisujících transformaci politické kultury ve Slovinsku. Přestože zde existuje dlouhá tradice výzkumů veřejného mínění, většina sebraných dat přirozeně vypovídá spíše o „masových reakcích“ na společenské změny [viz Rose and Haerpfner 1994: 3].⁵ Tato data sice poskytují důležité informace o měnících se postojích k politickému systému, nejsou však dostatečně systematická a vyčerpávající, aby umožňovala ověřování komplexních hypotéz o transformaci politické kultury. Vzhledem k převažující orientaci těchto dat na politické postoje zůstávají další aspekty politické kultury, mezi které patří i hodnoty a očekávání, nepopsány [viz Meyer 1993: 3, Street 1993: 107]. Naše data navíc neposkytují dostatek informací o „hlubších“ a trvalejších aspektech politické kultury. Přesto doufáme, že tato studie přispěje některými základními informacemi k vytvoření představy o stavu politické kultury ve Slovinsku a zároveň naznačí okruh otázek, kterým se bude třeba věnovat v budoucích výzkumech.

3. Liší se demokracie od trhu?

První aspekt „masové reakce“ na politické souvislosti ekonomické transformace, který budeme v naší analýze zkoumat, vychází z otázky, jak respondenti vnímají rozdíly mezi starým a novým řádem. Data, popisující vnímání těchto rozdílů, jsou schopna v hrubé míře vypovídat o masové podpoře nového řádu i o jejich případných základech. Nedávné výzkumy veřejného mínění ve Slovinsku ukázaly, že respondenti považují nový politický i ekonomický systém za lepší než systém předchozí. Když byli respondenti v roce 1994 požádáni, aby zhodnotili rozdíl mezi socialistickým ekonomickým systémem a vznikajícím tržním systémem na škále od +100 do -100, „ohodnotili“ starý řád jedním kladným bodem a nový řád 4,3 kladnými body. Nejprísněji hodnotili starý ekonomický systém respondenti s nejvyššími stupni vzdělání, vyšší kladné hodnocení nového systému převažovalo u mladších věkových kategorií. Co se týče politického systému, jsou rozdíly hodnocení v uvedeném výzkumu ještě zřetelnější. Starý politický řád byl ohodnocen 14,8 zápornými body, zatímco nový řád získal 9,8 kladných bodů. Za zmínku stojí, že v roce 1992 byl starý řád hodnocen méně negativně (minus 8 bodů) a nový řád naopak méně pozitivně (plus 3,5 bodu). Jak negativní postoje vůči starému politickému systému, tak kladné postoje vůči novému systému pozitivně korelují s úrovní vzdělání respondentů.

Pocitované rozdíly mezi starým a novým ekonomickým systémem jsou menší, než bychom očekávali na základě našeho předchozího tvrzení, že období přechodu ve Slovin-

⁵) Každoroční výzkumy veřejného mínění (Slovenian Public Opinion) prováděl na reprezentativním vzorku populace nepetržité od roku 1968 Ústav pro výzkum veřejného mínění a masmédií při fakultě sociálních věd v Lublani. Naše analýza se bude opírat o data sebraná v těchto výzkumech.

sku bylo nevyhnutelným následkem oslabování legitimacy starého systému a vytvoření celonárodního konsensu o nutnosti radikálních změn. Toto zjištění podporují i výsledky výzkumů prováděných každoročně v období uplynulých deseti let. Přestože během tohoto období došlo k podstatným změnám, shromážděná data nevypovídají o výraznějším zlomu v hodnocení ekonomického a politického systému. Výsledky těchto výzkumů ukazují, že od roku 1984 považovalo více než 60 % respondentů stávající ekonomickou situaci za horší ve srovnání se situací před pěti lety. Uvedené procento respondentů navíc zůstalo i po prvních svobodných volbách téměř shodné a výrazně se nezměnilo ani v následujícím průběhu ekonomické transformace. V roce 1984 se 24 % respondentů domnívalo, že procesy rozhodování jsou méně demokratické než dříve, v následujících několika letech toto procento slabě rostlo, aby v roce 1990 pokleslo na 18,6 %. Poté několik let opět rostlo a v roce 1993 dosáhlo 25,9 %. Podíl těch, kteří se domnívali, že respekt k zákonu je menší než dříve, dosáhl svého maxima v roce 1988 (37,2 %), v následujících letech se zmenšil a v roce 1993 opět vzrostl na 33,6 %. Za zmínku rovněž stojí, že podíl respondentů, kteří uváděli, že prostý občan nemá dostatek příležitostí k ovlivňování zásadních rozhodnutí, zůstal po prvních svobodných volbách v roce 1990 na téže úrovni, jaká byla charakteristická pro osmdesátá léta (okolo 60 %).⁶

Ačkoli stabilita dat odrážejících hodnocení každodenního fungování politického a ekonomického systému je přinejmenším částečně ovlivňována rostoucími nároky respondentů, můžeme přesto sledovat, že pociťovaná rozdílnost starého a nového systému je překvapivě malá. Zdá se, že postupný a konsensuální přechod k demokracii a tržní ekonomice zabránil většině populace uvědomit si rozdíly mezi starým a novým řádem, ale uchránil ji i od jednoznačně vyššího hodnocení starého řádu. O relativitě tohoto závěru svědčí data zachycující hodnocení očekávaného fungování nového ekonomického a politického systému v blízké budoucnosti (tj. v příštích pěti letech). Vyhledky do budoucnosti hodnotí respondenti ve srovnání se současnou situací jako jednoznačně pozitivní. Podle výsledků výzkumu z roku 1994 byl na výše uvedené škále jak ekonomický, tak i politický systém ohodnocen 29,9 kladnými body,⁷ přičemž nejoptimističtější hodnocení uváděli respondenti s vyšší úrovní vzdělání.

Popsaná data jednoznačně ukazují, že ve vnímání respondentů je rozdíl mezi starým a současným systémem méně výrazný než rozdíl mezi současným stavem a budoucími vyhlídkami nového systému. Jinými slovy, důvěra respondentů v demokratický politický systém a tržní ekonomiku není založena na kladném hodnocení jejich

⁶) Od roku 1968 do roku 1989 byly respondenti tázáni, zda podle jejich názoru politika komunistické strany odpovídá zájmům většiny slovinské populace. Podíl těch, kteří se domnívali, že tato politika zcela nebo přinejmenším částečně odpovídá zájmům populace, vždy převažoval a teprve v roce 1989 poprvé těsně nepřekročil hranici 50 %. V první polovině osmdesátých let se navíc zhruba 75 % respondentů domnívalo, že komunistická strana slouží zájmům lidu dosti dobře. Budeme-li tuto otázku chápat jako hrubou míru legitimacy starého politického režimu, pak je zřejmé, že se těšil relativně stabilní a silné podpoře veřejnosti, a to dokonce i v počátečním období demokratizace. Tato skutečnost odráží schopnost staré slovinské politické elity přizpůsobit se měnící se situaci a na federální úrovni pak bránit národní zájmy Slovinska, které byly většinou populace vnímány jako legitimní.

⁷) Podle výsledků komparativního výzkumu z let 1991 a 1992, uvedených v *New Democracies Barometer*, patřili slovinští respondenti mezi ty, kteří hodnotili ekonomické a politické šance svých zemí v příštích pěti letech nejvýše. [viz Rose and Haerpfner 1994].

současného fungování, ale spíše na víře v jejich potenciální přínosnost v budoucnosti. Přijmeme-li tvrzení Rose a Haerpfnera, že „pokud je míra souhlasu s budoucností vyšší než míra souhlasu s minulostí, znamená to, že veřejnost podporuje tržní ekonomiku (případně demokratický systém)“ [Rose and Haerpfner 1994: 16], pak lze výše uvedená data jednoznačně interpretovat jako známku toho, že respondenti svými výroky podporují stávající politické i ekonomické uspořádání. Jednoznačné přijetí tohoto závěru však vyžaduje znát povahu oněch očekávání, na nichž je pozitivní hodnocení budoucnosti nového řádu založeno.

4. Základna podpory demokracie

Optimistické hodnocení budoucnosti demokracie ve Slovinsku napovídá, že respondenti mají relativně jasnou představu o demokracii a jejích přednostech. Výsledky výzkumu z roku 1991 však nevypovídají jednoznačně ve prospěch podpory – celých 40 % respondentů s nižší úrovní vzdělání zvolilo odpověď „nevím“ na otázku, zda a jak silně se politická svoboda, sociální rovnost, rovnost před zákonem, snížení nezaměstnanosti, zlepšení ekonomických podmínek a systém více stran vztahuje k demokratickému řádu. Nicméně, více než 50 % všech respondentů hodnotilo výše uvedenou souvislost jako značnou nebo přinejmenším významnou. Většina respondentů (76,1 %) považovala politickou svobodu za nepostradatelnou složku demokracie. Za politickou svobodou následoval systém více stran, rovnost před zákonem, zlepšení ekonomických podmínek a snížení nezaměstnanosti (61,2 % a 60,2 %), zatímco 52 % respondentů potvrdilo souvislost mezi sociální rovností a demokracií.

Přestože zhruba 15 % všech respondentů zvolilo odpověď „nevím“, můžeme tvrdit, že obecné povědomí o demokracii je spíše pragmatického rázu. Demokracie je takto vnímána jako efektivní prostředek k zajištění ekonomického a sociálního blahobytu občanů. Dané pojetí demokracie je kongruentní s relativně vysokými očekáváním zaměřenými na budoucí fungování nového ekonomického a politického systému, o nichž jsme se zmiňovali v předchozí kapitole. Zdá se, že tato očekávání jsou založena na předpokladu, že je jen otázkou času, kdy demokracie prokáže svůj praktický užitek. Instrumentální pojetí demokracie má zjevně vliv i na rovinu hodnocení – důvěra v demokracii je přitažlivá díky tomu, že demokracie slibuje zlepšení ekonomických a sociálních poměrů. Jinými slovy, instrumentální pojetí demokracie je vnitřně svázáno s instrumentálním přijetím demokracie.

Výsledky výzkumů dále naznačují, že instrumentální pojetí i přijetí demokracie s sebou nese specifické preference role státu při regulaci ekonomického a sociálního procesu. Obecně řečeno, respondenti akceptují základní principy tržní ekonomiky, ale upřednostňují relativně silnou regulativní úlohu státu. Srovnáme-li data z let 1989 a 1991, zjistíme, že podíl respondentů zdůrazňujících důležitost role státu při poskytování sociálních služeb, se značně zvýšil. Mezinárodní srovnání ukazuje, že postoje slovinských respondentů k regulativní roli státu jsou v zásadě podobné jako postoje respondentů z většiny ostatních postkomunistických zemí, Slovinci však mají větší sklon podporovat aktivní roli státu při snižování příjmových nerovností a zajišťování plné zaměstnanosti [viz Rus 1992: 51-55].

Jak již bylo naznačeno, přijetí nového politického řádu je převážně založeno na víře, že demokracie je slibnou – pokud ne přímo nejlepší – cestou k maximalizaci indivi-

duálního i veřejného blahobytu.⁸ Je zřejmé, že za těchto okolností je dlouhodobá podpora demokracie silně závislá na schopnosti politického systému poskytovat očekávané zisky. Pokud se však demokratickému systému nepodaří tato očekávání splnit, mohou být upřednostněny jiné, alternativní a podle očekávání efektivnější prostředky k jejich naplnění. Dokud se demokracie jeví stále jako velmi slibná, jeví se i uvažování o alternativních volbách jako nemístné. Přesto však tato možnost není zcela hypotetická, jak o tom svědčí reakce respondentů na výrok, že několik málo rozhodných vůdců je schopno přispět k obecnému blahobytu více než množství debatujících a diskutujících demokratů: v roce 1990 souhlasilo s tímto výrokem 50,9 % respondentů. V témže výzkumu 64,7 % respondentů souhlasilo s tvrzením, že je lhostejné, kdo vládne, pokud „se dobře daří“. Nicméně, podpora, kterou respondenti prokazují demokratickému politickému systému, je obecně velmi vysoká. Nejpersvědčivěji o tom hovoří skutečnost, že 80 % respondentů by se postavilo proti zrušení parlamentu a politických stran.

Obecná podpora demokracie je ve zjevném rozporu se zjištěním, že důvěra veřejnosti v parlament i politické strany není příliš vysoká. Podle výzkumu z roku 1994 byla tato důvěra v politické strany vůbec nejnižší v porovnání se všemi ostatními důležitými společenskými institucemi a nízká byla i důvěra v parlament. Obecně řečeno, všechny instituce, které jsou bezprostředně „odpovědné“ za stávající ekonomickou a sociální úroveň (podniky, odbory) a za politickou stabilitu (politické strany, vláda) nacházíme na dolním konci škály důvěry, zatímco instituce, které nemají přímou odpovědnost (soudy, prezident) se pohybují na jejím vrcholu.⁹ Tato zjištění je možno vztáhnout k hodnocení současného a budoucího stavu ekonomie a politiky. Ve druhé kapitole této studie jsme ukázali, že respondenti hodnotí současné fungování nového ekonomického a politického systému relativně nízkou. Podobně ani instituce, které se podílejí na každodenním běhu ekonomie a politiky, se netěší přílišné důvěře. Nízká úroveň důvěry v klíčové instituce nového systému ovšem neznamená, že systém sám je respondenty zpochybňován. Důvěra v politický systém je založena na velkých očekáváních, která respondenti spojují s jeho budoucností a nikoli s jeho současným fungováním. Díky tomu jsou respondenti schopni nový politický systém obecně podporovat a současně příliš nedůvěřovat jeho klíčovým institucím.

Z uvedeného lze přinejmenším předběžně odhadnout platnost naší první hypotézy. Dostalo se nám dostatečného důkazu, že nový politický a ekonomický systém byl na obecné úrovni přijat většinou populace. Není se tedy třeba obávat šíření anomie, přestože výše uvedené údaje naznačují, že postoje k novému řádu jsou značně inkonzistentní. Tyto údaje však zároveň nepodporují tvrzení, že pomalé tempo transformace významně přispělo ke vzniku obecné podpory nového řádu. Doposud uvedené údaje neukázaly, že

⁸) Z tohoto tvrzení vyplývá, že přinejmenším ve Slovinsku byl primárním zdrojem masové nespokojenosti se starým režimem, která vyústila až ve všeobecnou podporu jeho odstranění, pokles ekonomické prosperity, a nikoli pouze jeho autoritářská politika. Data vypovídající o relativně stabilním masovém souhlasu s politikou komunistické strany a od roku 1984 pak i o rostoucí nespokojenosti se státní ekonomikou toto tvrzení podporují.

⁹) Tato data se zhruba shodují s daty z České republiky, Slovenska, Maďarska a Polska [viz Rose and Haerpfner 1994: 18], pouze v případě církve a armády lze sledovat některé výraznější rozdíly. Církev, která se ve všech zmíněných zemích, s výjimkou České republiky těší vysoké důvěře, patří ve Slovinsku k méně důvěryhodným institucím. Armáda si zde stojí lépe než církev, vrcholu škály důvěry však rovněž nedosahuje.

by existence relativně široké podpory nového politického řádu znamenala nutně převahu liberálních postojů nad postoji autoritářskými. Chceme-li hodnotit změny v oblasti politické kultury, nemůžeme se spokojit s pouhým důkazem o existenci obecné podpory nového politického řádu, ale musíme se nutně ptát i po základech, na nichž je tato podpora založena.¹⁰ Přestože naše tvrzení o převážně instrumentálním přijetí demokracie ve Slovinsku je nutno v mnoha ohledech dále vyjasnit, není sporu o tom, že tato forma podpory demokracie v sobě zahrnuje některé hluboké vnitřní rozpory. Za prvé, pokud demokratický systém nebude schopen zajistit očekávané zisky, může být podpora přesunuta na některé jiné „funkční alternativy“. Otázka, zda instrumentální přijetí demokracie nutně předpokládá jasný posun od autoritářských postojů k postojům liberálním, se proto jeví jako značně relevantní. V následující kapitole se pokusíme některé aspekty této otázky podrobněji rozebrat.

5. Starý etnocentrismus v nových souvislostech: stabilita, nebo latentní autoritářství

Otázka úzkého vztahu otevřenosti individuálních i společenských postojů k demokratickému politické sféry a přechodu k tržním ekonomickým mechanismům byla široce teoreticky i empiricky rozpracována v rámci studií o modernizaci [viz Sztompka 1993b: 69–78]. Na základě obecných závěrů těchto studií lze předpokládat, že se postkomunistické společnosti budou vyznačovat rostoucí tolerancí k vnitřním rozdílným (ideologickým, etnickým apod.) a zároveň rostoucí otevřeností vůči svému okolí. Nelze se však domnívat, že vznik demokratického politického systému a vytvoření nezbytných institucionálních základů tržní ekonomiky je nutně doprovázen posilováním otevřenějších postojů uvnitř dané společnosti i vůči jejímu okolí. Evans a Whitefield [1993: 539] upozorňují na to, že obdobná změna postojů může být zvláště obtížná v těch postkomunistických zemích, které vznikly oddělením od větších státních celků a nastoupily cestu budování národního státu. Je více než pravděpodobné, že proces budování národního státu může nejen zpomalit vznik „moderních“ postojů vůči vnitřním i vnějším společenským rozdílným, ale může dokonce vyvolávat či posilovat jejich etnocentrickou povahu. Analýza zmíněných postojů nám proto může sloužit jako dobré východisko pro pokus o zodpovězení některých aspektů otázky stability autoritářské orientace v postkomunistických společnostech.

Přestože proces přechodu k demokracii ve Slovinsku byl silně ovlivněn jeho oddělením od Jugoslávie, předpokládali jsme, že tento vývoj nezabránil postupnému odklonu od etnocentrismu a narůstání otevřenějších postojů. Vycházeli jsme při tom přinejmenším ze dvou skutečností – na jedné straně to je relativně vysoká homogenita, a tedy malá šance na původní vnitřní roztržitost slovinské společnosti, a na druhé straně pak relativně velká otevřenost starého režimu vůči západním vlivům. Svou roli ovšem hraje i skutečnost, že oddělení Slovinska od federálního státu bylo explicitně legitimizováno požadavkem přiblížení se západním standardům a připojení se k západní formě integrace.

¹⁰) Důležitost rozlišování mezi těmito dvěma otázkami vhodně demonstuje studie R. J. Daltona věnovaná politické kultuře v bývalém východním Německu. Výzkum z roku 1990 „odhaluje značnou podobnost demokratických postojů východních a západních Němců“ [Dalton 1994: 477], podrobná analýza báze prodemokratických postojů východních Němců však ukazuje, že „podpora demokratických norem je pevně svázána s vidinou západního bohatství a s vědomím rozpadu východoněmecké ekonomiky“ [Dalton 1994: 491].

V následujících odstavcích se pokusíme zhodnotit, zda je platnost předpokladu o posunu od etnocentrismu směrem k otevřenějším postojům empiricky prokazatelná.

Výsledky výzkumů veřejného mínění jednoznačně svědčí o masové podpoře změny postavení Slovinska v rámci Jugoslávie. Již v roce 1987 souhlasilo 59,1 % respondentů s výrokem, že jednotlivým republikám jugoslávské federace by měla být dána větší autonomie, a více než polovina respondentů se přiklonila k tomu, že možnosti dalšího vývoje Slovinska by se oddělením od Jugoslávie zlepšily. Nicméně, představa radikálního odtržení od Jugoslávie byla podle výsledků výzkumů respondentům v této době stále poměrně vzdálená; v roce 1988 považovala tuto představu za reálnou jen o málo více než jedna čtvrtina respondentů. V témže roce vyslovilo 58,5 % respondentů souhlas s výrokem, že pro budoucí ekonomický, politický a kulturní vývoj Slovinska je nejdůležitější spolupráce se západoevropskými zeměmi. Tento postoj zůstal rámcově zachován, pouze podpora radikálního odtržení od Jugoslávie postupně rostla – zatímco na počátku roku 1990 většina respondentů stále přisuzovala největší životaschopnost konfederaci, v druhé polovině tohoto roku již většina volila nezávislý stát. Za dosažení tohoto cíle však respondenti nebyli ochotni platit příliš vysokou cenu – většina by byla připravena „usilovněji pracovat“, 30 % respondentů bylo ochotno akceptovat případné snížení příjmů a 20 % bylo v případě nutnosti ochotno za nezávislost bojovat.¹¹ Většina respondentů navíc předpokládala, že odtržení od federálního státu by se mělo v dlouhodobé perspektivě vyplatit vzhledem k očekávanému zvýšení životního standardu. Nejvyšší očekávání v tomto smyslu projevovali respondenti s nižší úrovní vzdělání.

Výše uvedená data naznačují, že podpora radikálního odtržení od Jugoslávie byla posilována především pragmatickými a nikoli „ideologickými“ úvahami. Nabízí se proto domněnka, že převažující pragmatismus oslabil roli etnocentrismu v procesu separace od federálního státu. Pragmatické postoje ke starému uspořádání by rovněž mohly usnadňovat adaptaci na nové mezinárodní prostředí. Výzkumná data ovšem tyto závěry nepotvrzují. Období vytváření zárodků všeobecné podpory radikálního odtržení od Jugoslávie se zároveň vyznačovalo rostoucím etnocentrismem; výsledky výzkumů svědčí o rostoucím etnickém odcizování Slovinců od ostatních Jugoslávců i od imigrantů ve Slovinsku žijících [viz Klínar 1992: 70-76]. Je tedy zřejmé, že hnutí za politickou nezávislost Slovinska patrně nebylo výsledkem pouhých pragmatických úvah, ale že zde hrálo roli i silné etnocentrické a xenofobní citění. Skutečnost, že nezávislost nebyla pouze záležitostí rozumu, ale i citu, vysvětluje, proč se úsilí o založení nezávislého národního státu setkalo s tak širokou a pevnou podporou. Můžeme dále předpokládat, že po dosažení tohoto cíle (tj. po vyhlášení slovinského národního státu v roce 1991) ztratily etnocentrické a xenofobní postoje svou pozitivní funkci a postupně slably.

Výzkumy tento předpoklad potvrdily, pokud se týče nárůstu obecně otevřenějších postojů vůči novému mezinárodnímu prostředí. V roce 1994 se zhruba 70 % respondentů domnívalo, že Slovinsko by mělo sledovat západoevropský model. Téměř shodné procento respondentů (64,7 %) by také podporovalo členství Slovinska v Evropské unii.

¹¹⁾ Za zmínku stojí, že pouze 8,6 % respondentů se domnívalo, že blížící se rozpad Jugoslávie by mohl vést k násilí a válce. Po odtržení Slovinska by převážná většina respondentů toto rozhodnutí (78,5 %) znovu podpořila, a to i v případě, že by tento akt mohl vést ke krátkému násilnému konfliktu a ekonomickým potížím. Tato rozhodnost je v příkrém kontrastu k opatrnické náladě, která vládla před vyhlášením nezávislosti. Změna nálady nepochybně souvisela se skutečností, že náklady vynaložené na dosažení nezávislosti byly relativně nízké.

Přesněji formulované otázky ovšem poněkud zpochybňují hloubku a konzistentnost těchto postojů. Například výrok, že dosažení nezávislosti bylo pro Slovinsko důležitější než případné výhody, které by plynuly z jeho integrace do Evropy, podpořilo 60 % respondentů a téměř shodné procento také souhlasilo s tím, že Slovinsko by mělo budovat vlastní obranyschopnost nehledě na případné další náklady. Tyto odpovědi naznačují, že otevřenost postojů se vytrácí ve chvíli, kdy je vnímána jako ohrožení národní suverenity a jejich symbolů.¹² Větší míru otevřenosti projevují pouze respondenti s vyšší úrovní vzdělání, nejde ovšem o významnou odlišnost.

Výše uvedenou skutečnost lze vysvětlovat dvěma možnými způsoby. Za prvé je to předpoklad, že většina slovinské populace vnímá politickou suverenitu jako záruku budoucího zlepšení ekonomických a sociálních poměrů. Z toho pak vyplývá zjevná inkonzistence postojů vůči novému mezinárodnímu prostředí – obecně je otevřenost postojů vnímána jako nesporná hodnota, v případě konkrétních problémů je však tato hodnota „znesvěcena“ a relativizována pragmatickými úvahami. V konečném důsledku je pak otevřenost hodnotou pouze potud, pokud je příslibem čistých zisků. Druhé vysvětlení chápe naznačenou inkonzistenci postojů jako projev latentní xenofobie, která se netýká pouze bývalého uspořádání, ale projevuje se i v novém prostředí. Otevřenost postojů je tedy abstraktní hodnotou, která je v praxi odmítána nikoli pouze jako potenciálně nevýhodná, ale také jako vnitřně konfliktní s hluboce zakořeněnými etnocentrickými postoji.

Přestože výsledky výzkumů veřejného mínění nejsou nijak přesvědčivé, hovoří do jisté míry ve prospěch druhého vysvětlení. Podle výzkumu z roku 1994 se téměř 70 % respondentů domnívalo, že Slovinci by měli přednostně nakupovat slovinské výrobky, a 65 % respondentů bylo přesvědčeno, že slovinské zemědělství by mělo být v mezinárodní soutěži hájeno, a to i za cenu vyšších cen zemědělských produktů. Podobné postoje však nebyly pouze výsadou ekonomické oblasti, ale převažovaly i v oblasti etnických vztahů. Většina respondentů (63,7 %) se např. domnívala, že i v kontaktu se spřátelenými národy je na místě opatrnost a rezervovanost. Ještě výrazněji se tyto xenofobní tendence projevíly v otázce slovinských minorit. V roce 1993 se 70,8 % respondentů zcela nebo převážně klonilo k názoru, že rostoucí nezaměstnanost by měla postihovat v prvé řadě imigranty. Téměř shodné procento respondentů rovněž souhlasilo s tím, že právní postupy udělování slovinského občanství imigrantům by měly být přepracovány a některá již udělená občanství by měla být odňata. Konečně, 43 % respondentů podpořilo názor, že pokud by stát dostatečně nechránil zájmy rodilých Slovinců, měl by lid tuto záležitost vzít do vlastních rukou. Nejméně výrazné etnocentrické a xenofobní postoje byly zjištěny u mladších a vzdělanějších respondentů.

Dostupná data přes svou neúplnost a nesystematičnost ukazují, že vznik široké podpory demokratického systému nebyl ve Slovinsku doprovázen téměř žádným posunem ve stávajících etnocentrických a xenofobních postojích. Je očividné, že podpora demokracie může koexistovat s postoji, které mají jasný autoritářský nádech a že obecná podpora demokratických pravidel nutně nevylučuje prosazování diskriminačních

¹²⁾ Mezi postoji ke starému a novému prostředí je možno nalézt zajímavou paralelu; na jedné straně zde byla silná tendence omezit všechny kontakty s bývalým federálním státem, které by mohly omezovat slovinskou autonomii, a na straně druhé zde byla podpora větší intenzity takových vazeb s novým mezinárodním prostředím, které mohla slovinská suverenita „tolerovat“.

opatření proti etnickým či jiným minoritám. Data rovněž naznačují, že tyto postoje jsou značně rezistentní vůči změně. Shodná míra etnocentrismu a xenofobie, která byla odhalena ve výzkumech na konci osmdesátých let, se projevila i v nedávných výzkumech [viz Klínar 1994: 44-46].

Data uvedená v této kapitole představují další argument pro podporu našeho tvrzení, že politická kultura ve Slovinsku je v mnoha ohledech inkonzistentní [viz také Toš 1994: 207-217]. Nepotvrzují naopak platnost naší hypotézy, že budování národního státu bylo provázeno poklesem nacionalistického citění. Můžeme se však domnívat, že v nové situaci se nacionalistické postoje projevují skrytěji, zatímco projevy obecně otevřených postojů k novému prostředí se zviditelňují. Zmíněná data nicméně ukazují, že základní postojové schéma nedoznalo podstatných změn a že podpora otevřenosti se opírá především o pragmatické úvahy. Většina respondentů podporovala otevřenost pouze v případě, že se „vyplatila“ a pokud nebyla potenciálně ohrožující. V opačném případě pak u většiny respondentů převažovala tendence k etnocentrismu. V následující závěrečné kapitole se budeme věnovat otázce, zda postoje popsané v této a předcházející kapitole vytvářejí vhodné prostředí pro stabilizaci demokratického politického systému ve Slovinsku.

6. Závěr: politická kultura a politická stabilita

Jak jsme již naznačili, dostupná data nedovolují systematicky testovat naši základní hypotézu a umožňují pouze odhad její empirické relevance. To znamená, že na základě naší analýzy nebudeme schopni poskytnout vyčerpávající popis transformace politické kultury ve slovinské společnosti. Pokusíme se nicméně naznačit, k jakým nejdůležitějším změnám politicky relevantních postojů došlo, a vyslovit některé předběžné závěry týkající se jejich funkce v procesu stabilizace nového politického a ekonomického systému.

Obecně řečeno, data ukazují, že transformace politického a ekonomického řádu ve Slovinsku nebyla doprovázena ani širokou anomii, ani prosazováním tradičních hodnot, které by se rovnalo „civilizační neschopnosti“ vedoucích sociálních činitelů. Většina populace se naopak úspěšně adaptovala na změnu systému a byla navíc schopna tento systém i aktivně podporovat. Částečně k tomu přispěl i pomalý průběh institucionálních změn, který poskytl dostatek času pro vytvoření prodemokratických postojů. Jinými slovy, změna politicky relevantních postojů byla postupná a díky tomu také umožnila mnohem větší zachování souvislosti než radikální převrat. Intenzita explicitně projevované podpory demokratickým institucím (a podobně i novým institucím ekonomickým) by mohla opravňovat k tvrzení, že změna politických postojů značně přispěla ke konsolidaci nového řádu.

Výsledky naší analýzy ovšem ukazují, že tento závěr si v mnoha ohledech žádá bližší vymezení. V první řadě je třeba zdůraznit, že naše hypotéza o příznivém vlivu situace ve Slovinsku na rozvoj relativně nepodmíněné podpory nového politického řádu nebyla potvrzena. Ve třetí kapitole této studie jsme ukázali, že rámec této podpory je vymezen instrumentálním přijetím demokracie. Většina populace hodnotí demokracii velmi vysoko, neboť ji chápe jako nejlepší cestu ke zvýšení individuálního ekonomického a sociálního blahobytu. Jestliže rozdíl mezi hodnotami a zájmy skutečně spočívá v tom, že hodnoty umožňují lidem rozlišit chování a situace na „správné“ a „nesprávné“ a zájmy jim umožňují odlišit „výhodné“ od „nevýhodných“ [viz Smelser 1994: 155], pak naše analýza svědčí o jejich značné souběžnosti: nový politický řád je

správný, protože je přinejmenším potenciálně výhodný. Konkrétně řečeno, podpora demokratického zřízení byla mnohem více záležitostí „racionální volby“ než otázkou „morálního soudu“. Základní paradox tohoto typu podpory spočívá v tom, že může klást na stávající politický systém značné požadavky, které za jistých okolností mohou vést až k jeho destabilizaci. Podstatou podmíněné podpory politického systému je to, že mizí v chvíli, kdy politický systém není dostatečně schopen naplňovat výchozí očekávání.

Nelze přehlédnout, že základní paradox instrumentálního přijetí demokracie úzce souvisí s vysokými očekáváním, která sám vytváří. Jinými slovy, instrumentální forma přijetí demokracie zahrnuje specifické představy o jejím fungování. Dokladem toho je skutečnost, že respondenti ve Slovinsku připisují politickému systému značnou pravomoc při regulaci ekonomiky, zejména pak při nápravě takových nedostatků, jako je nezaměstnanost nebo vysoká příjmová nerovnost. Tím zjevně upřednostňují systém příznačně označený jako „politický kapitalismus“ [Offe 1991: 284], který představuje kapitalismus stimulovaný nebo kontrolovaný cestou politické intervence. Demokratický systém je díky tomu spojován s očekáváním, která mohou značně přesahovat hranice jeho možností. Pro udržení masové podpory je pak za těchto okolností „nezbytné, aby nové demokratické systémy prokazovaly svou výkonnost především v ekonomické, ale i v politické oblasti“ [Lipset 1994: 17]. Zůstává však otázkou, zda tyto systémy disponují dostatečnými zdroji, ke splnění tohoto úkolu nezbytnými.

Druhé vymezení výše uvedeného tvrzení o významném přispění změny politických postojů ke konsolidaci nového politického systému souvisí s inkonzistencí politické kultury. Jeden z jejích aspektů se již odrazil ve zmíněné preferenci „politického kapitalismu“. Tato preference v sobě skrývá podporu základních institucí tržní ekonomiky spolu s relativně silnou orientací na stát, což jinými slovy znamená, že rozsáhlá ekonomická pravomoc státu není vnímána jako neslučitelná s principy tržní ekonomiky. Silná regulativní role státu je navíc chápána jako žádoucí pouze do té míry, pokud přináší zvýšení individuální životní úrovně a udržuje určitou úroveň sociální spravedlnosti.¹³ Uvedené dva druhy očekávání jsou ovšem těžko slučitelné, což platí zejména pro méně bohaté společnosti.

Dalším, ještě důležitějším aspektem inkonzistence politické kultury je skutečnost, že na obecnou podporu demokracie nenavazuje změna dalších politicky relevantních postojů. Naše analýza vnitřních vztahů mezi jednotlivými etniky ve Slovinsku ukázala, že etnocentrické a xenofobní postoje zde do značné míry přetrvávají. Stabilita těchto postojů je ve zjevném rozporu s vysokou flexibilitou slovinské populace, o níž svědčí aktivní podpora nového politického systému. Jinými slovy, naše analýza nepotvrdila platnost tvrzení, že obecná podpora demokracie je nutně spojena s rostoucí tolerancí vůči společenským rozdílům a rostoucí otevřeností ve vztahu k mezinárodnímu prostředí. Musíme se však ptát, zda přetrvávání těchto postojů nesnižuje význam veřejné podpory demokracie a zda nemůže dokonce vést až k dlouhotrvající destabilizaci demokratického politického řádu. Druhá část otázky naznačuje, že autoritářské hodnoty, které tvoří pozadí

¹³) Nelze říci, že tato diskrepance je charakteristická pouze pro slovinskou politickou kulturu. S velkou pravděpodobností se projevuje i v ostatních postkomunistických zemích, stejně jako v zavedených demokraciích. Nemusí také nutně platit, že by tato diskrepance měla škodlivý vliv na stabilitu demokratického politického řádu.

etnocentrických a xenofobních postojů, mohou posilovat sklon k autoritářským řešením v situacích, kdy se demokratická řešení budou jevit jako nedostatečně účinná.

Závěrem je možno shrnout, že v oblasti politické kultury existují dva obecné faktory, které mohou ovlivňovat stabilitu demokracie ve Slovinsku – podmíněné přijetí demokracie a vnitřní inkonzistence politicky relevantních postojů. Jak jsme již naznačili, způsob, jakým je demokracie přijímána, jí odebrává podporu právě v okamžiku, kdy by jí bylo třeba silné „morální“ podpory, přítomnost postojů podporujících latentní autoritářství hrozí větší atraktivitou jiných (tj. nedemokratických) politických uspořádání. Přestože s uvedenou možností je třeba počítat, bylo by chybné tvrdit, že zmíněné faktory musí dříve či později vést k destabilizaci nového politického systému, nebo dokonce k obnovení minulého režimu.¹⁴ Naše analýza neposkytuje žádné důkazy o tom, že by vysoká míra kongruence mezi politickou kulturou a politickým systémem byla nezbytnou podmínkou pro dosažení konsolidace demokratického systému. Naopak se zdá, že fungování demokratického systému není přímo závislé na kulturním prostředí a že důraz na kulturní determinismus, který je charakteristický pro většinu studií zabývajících se politickou kulturou, není oprávněný. Jinými slovy, vliv politické kultury na konsolidaci demokratického systému je spíše zprostředkovaný a souvisí s mnoha faktory, které přesahují rámec výzkumu politické kultury.

Přeložila Simona Perušičová

IVAN BERNIK je docentem sociologie na fakultě sociálních věd Lublaňské univerzity.

BRINA MALNAR je asistentem sociologie na fakultě sociálních věd Lublaňské univerzity.

NIKO TOŠ je profesorem sociologie na fakultě sociálních věd Lublaňské univerzity.

Literatura

- Adam, F. 1989. „Deformirana modernizacija – (realni) socializem med tradicijo in modernostjo.“ *Družboslovne razprave* 7: 19-30.
- Ash, T. G. 1990. *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Cambridge: Granata Books.
- Bernik, I. 1993. *Dominacija in konsenz v socialistični družbi*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica.
- Bernik, I. 1994. „Der Übergang von der heroischen in die prosaische Etappe: Slowenien.“ S. 121-142 in *Die Rekonstruktion Ostmittel-Europas*, hrsg. von A. Pradetto. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bruszt, L. 1990. „Hungary's Negotiated Revolution.“ *Social Research* 57: 365-387.
- Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto and Windus.
- Dalton, R. J. 1994. „Communists and Democrats: Democratic Attitudes in the Two Germanies.“ *British Journal of Political Science* 24: 469-493.
- Evans, G., S. Whitefield 1993. „Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe.“ *British Journal of Political Science* 23: 521-548.
- Kitschelt, H. 1993. „Class Structure and Social Democratic Party Strategy.“ *British Journal of Political Science* 23: 299-337.

¹⁴) Je vysoce nepravděpodobné, že by nové projevy autoritářství, vyvolané pocitem ekonomické a sociální nedostatečnosti demokratického řádu, směřovaly k znovuoustavení starého režimu. To by totiž znamenalo návrat k systému, který ztratil podporu právě z důvodu své neschopnosti poskytovat očekávané ekonomické a sociální zisky.

- Kolarska-Bobińska, L. 1990. „Civil Society and Social Anomy in Poland.“ *Acta Sociologica* 33: 277-288.
- Klinar, P. 1992. „O mednacionalnih odnosih v Sloveniji.“ Pp. 69-83 in *Slovenski izziv*. Ljubljana: FDV-IDV.
- Klinar, P. 1994. „O nacionalni identiteti in etnonacionalizmih.“ Pp. 31-51 in *Slovenski izziv II*. Ljubljana: FDV-IDV.
- Linz, J. J. 1990. „Transition to Democracy.“ *The Washington Quarterly* 13: 143-164.
- Lipset, S. M. 1994. „The Social Requisites of Democracy Revisited.“ *American Sociological Review* 59: 1-22.
- Lukšič, I. 1992. „Politična kultura – izvor pojma, njegova vsebina in aplikacija na Slovenijo.“ Pp. 13-26 in *Demokracija in politična kultura*, ed. by J. Stanič, D. Macura. Ljubljana: Enajsta univerza.
- Meyer, G. 1993. „Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte* 10: 3-13.
- Offe, C. 1991. „Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa.“ *Merkur*, pp. 279-292.
- Rose, R., C. Haerpfner 1994. „Mass Response to Transformation in Post-Communist Societies.“ *Europe-Asia Studies* 46: 3-28.
- Rus, V. 1992. „Lastninski i blaginjski sindrom pri Slovencih.“ Pp. 47-67 in *Slovenski izziv*, ed. by N. Toš. Ljubljana: FDV-IDV.
- Smelser, N. J. 1994. *Sociology*. Oxford: Blackwell.
- Street, J. 1993. „Review Article: Political Culture – from Civic Culture to Mass Culture.“ *British Journal of Political Science* 24: 95-114.
- Sztompka, P. 1993a. „Civilisational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies.“ *Zeitschrift für Soziologie* 22: 85-95.
- Sztompka, P. 1993b. *The Sociology of Social Change*. Oxford: Blackwell.
- Toš, N. 1994. „Slowenien zwischen Westeuropa und Balkan.“ S. 201-220 in *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa*, hrsg. von J. C. Papalekas. München: Südosteuropa-Gesellschaft.
- Vainshtein, G. 1994. „Totalitarian Public Consciousness in Post-Totalitarian Society: The Russian Case in The General Context of Post-Communist Development.“ *Communist and Post-Communist Studies* 27: 247-259.
- Ziemer, K. 1993. „Polish Political Science and the Transformation From Communism.“ *European Journal of Political Research* 25: 483-498.
- Županov, J. 1970. „Industrializam i egalitarizam.“ *Sociologija* 12: 5-45.

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

CONTENTS OF VOLUME 3, NUMBER 2, FALL 1995

Introduction

ARTICLES

Matějů, P., Lim, N.: Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism?

Řeháková, B., Vlachová, K.: Subjective Mobility after 1989

Večerník, J.: Economic and Political Man. Hardship and Attitudes in the Czech Republic and Central Europe

Orenstein, M.: Transitional Social Policy in the Czech Republic and Poland

Rys, V.: Social Security Developments in Central Europe: A Return to Reality

ESSAY

Hartl, J.: Social Policy: An Issue for Today and the Future

DEBATE

How Not to Make Historical Comparison Empirically (P. Matějů)

There are Many Roads Leading to the Understanding of Historical Change
(P. Machonin, M. Tuček)

NEWS AND INFORMATION

SOCO-START activities (J. Večerník)

ANNOTATIONS

Annotations of the START publications (J. Večerník)

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW nabízí dvakrát ročně 128 stran nejzajímavějších článků o české společnosti, problémech nacionalismu, nových formách nerovností, politických změnách atd., vybraných ze stránek *Sociologického časopisu* a přeložených do angličtiny, jakož i původních anglických textů pojednávajících o sociálních a ekonomických změnách ve střední a východní Evropě.

Předplatné na rok 1996 pro zahraničí činí \$ 40 (60 DM) pro instituce, \$ 34 (50 DM) pro jednotlivce a \$ 26 (40 DM) pro studenty. Pro tuzemsko činí předplatné 196 Kč, pro členy Masarykovy české sociologické společnosti 120 Kč. Jednotlivá čísla možno zakoupit v redakci za 98 Kč.

Vydává Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

K formování dlouhodobé nezaměstnanosti v České republice

Zhodnocení výsledků srovnávací studie ze tří lokalit

JARMILA PREMUSOVÁ

Pedagogická fakulta Ostravské univerzity

TOMÁŠ SIROVÁTKA*

Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity, Brno

On the Formation of Long-term Unemployment in the Czech Republic

An evaluation of the results of a comparative study of three localities

Abstract: The article evaluates the results of the comparative study of long-term unemployed in three local labour markets. In spite of the low unemployment rate in the Czech Republic, the unemployment rate both of particular groups of people and in several specific localities is comparable with European standards.

The social background of Czech long-term unemployment and of the „culture of dependency“ has emerged quite rapidly. It is to be observed in the areas of mining and heavy industry as well as in the cities where gypsies are concentrated. The social marginalization of miners who lost their jobs and social status and whose health deteriorated, as well as other groups of less skilled workers, is rooted within the labour market selection processes. It is also rooted within the conflict between their unrealistic expectations which are connected to their former social status and the traditional disciplining strategy of social institutions developed by the bureaucracy of the former regime to regulate marginal social groups.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 39-50)

Trh práce a dlouhodobá nezaměstnanost v České republice

Přes intenzivní procesy na pracovním trhu, které s sebou přinesla tržní transformace české společnosti, je míra obecné nezaměstnanosti u nás zatím relativně nízká. Ať už jsou příčiny „českého paradoxu“ nízké nezaměstnanosti jakékoliv, ekonomické analýzy se většinou shodují v tom, že prozatímni cenou za nízkou nezaměstnanost je udržování přezaměstnanosti a horší ekonomické výsledky podniků [Hájek 1995, Holub 1994].

Je však otázkou, nakolik bude tato strategie trvale udržitelná. Masová nezaměstnanost je v naší společnosti latentně přítomná, neboť tušíme, že přiblížení se k trhům zemí Evropské unie zintenzivní i u nás marginalizační procesy, které v oněch zemích na pracovních trzích probíhají. Tam je jejich nejvýznamnějším důsledkem dlouhodobá nezaměstnanost,¹ která se udržuje v průměru na úrovni 4 až 5 %, a to i v obdobích ekonomického oživení.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc., katedra veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity, Zelný trh 2/3, 602 00 Brno.

¹) Podle definice Mezinárodní organizace práce je to nezaměstnanost trvající déle než 12 měsíců. V našem pojetí byla dlouhodobá nezaměstnanost definována šesti měsíci jejího trvání. Uvedenou hranici jsme zvolili s ohledem na skutečnost, že nezaměstnaným končí u nás po šesti měsících nárok na podporu v nezaměstnanosti. Tím se odlišujeme od většiny evropských zemí a přibližujeme se praxi například v USA, kde rovněž je dlouhodobá nezaměstnanost ohraničena dobou 6 měsí-

I náš pracovní trh však prokazuje nespornou selektivitu: krom regionálních rozdílů vzbuzuje pozornost podíl nezaměstnaných déle než šest měsíců, jenž u nás dosahoval v roce 1994 (léto) podle výsledků výběrového šetření pracovních sil úrovně 44 %, podle registrů úřadů práce na konci roku 1994 úrovně 38 %, přitom nezaměstnaní déle než rok představovali čtvrtinu, respektive 21 % celkového počtu nezaměstnaných. Na jaře 1995 už však bylo u nás podle výsledků výběrových šetření 54 % nezaměstnaných déle než 6 měsíců a 31 % déle než rok. I když jejich podíl na nezaměstnanosti je dosud v porovnání s průměrem v zemích Evropské unie nižší, podíl dlouhodobě nezaměstnaných je u nás více než dvojnásobný ve srovnání se Spojenými státy (kde je nezaměstnanost o třetinu vyšší než u nás) a je též o dost vyšší než v sousedním Rakousku, kde je nezaměstnanost jen mírně vyšší než u nás [*Employment...* 1994: 206-208].

K cíli výzkumu a k metodě

Výzkum formující se dlouhodobější nezaměstnanosti v České republice měl ověřit hypotézu o počínajících procesech skupinové diferenciaci a marginalizace dlouhodobě a opakovaně nezaměstnaných na pracovním trhu. Kladli jsme si otázku, nakolik je tento proces ovlivněn nejen ekonomickými podmínkami a individuálními charakteristikami nezaměstnaných, ale také faktory sociálními a kulturními.²

K analýze jsme si vybrali tři typově odlišné lokální pracovní trhy: Brno, okres Vyškov a město Karviná (pracovně jsme je označili jako „Velkoměsto“, „Venkov“ a „Hornické město“). Klíčové charakteristiky těchto lokalit jsou zachyceny v tabulce 1. Do terénu jsme vstoupili „tradičním“ způsobem s využitím polostandardizovaného dotazování (456 rozhovorů s dlouhodobě a opakovaně nezaměstnanými) a nestandardizovaného dotazování (75 rozhovorů) jako hlavních metod doplněných statistikami úřadů práce a rozhovory s jejich pracovníky.³ Výběrový soubor zahrnul dlouhodobě nezaměstnané i opakovaně nezaměstnané se zkušeností déle trvající nezaměstnanosti. Intervenci samovýběru respondentů jsme mohli kontrolovat z hlediska složení výběrových a základních souborů podle hlavních demografických charakteristik (srovnej tabulku 2) a zdá se s ohledem na explorační charakter výzkumu přijatelná. Analýzu jsme založili na kvalitativním srovnávání a na kvantitativním zpracování dat.

První směr výzkumu: formování dlouhodobé nezaměstnanosti a její interní prožívání

a) charakter dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti, regionální specifika

Dlouhodobá a opakovaná nezaměstnanost je v podmínkách České republiky spojena s individuálními charakteristikami nezaměstnaných – zvláště jde o nízkou kvalifikaci a zhoršené zdraví, spočívají ale rovněž v demotivovanosti, v malé orientovanosti na

ců. Tato hranice je zvolena též s ohledem na nízkou míru obecné i dlouhodobé nezaměstnanosti u nás (podobně vymezuje dlouhodobou nezaměstnanost krom USA například Švédsko).

² Výzkum byl realizován na základě grantu Research Support Scheme Central European University a grantu Ministertva práce a sociálních věcí ČR. K výsledkům srovnej [Sirovátka, Řezníček 1995; Sirovátka, Premusová, Řezníček 1995]. Na výsledky těchto studií navazuje projekt č. 403/94/0515 „Sociální faktory selekce a marginalizace na pracovním trhu“ (grant GA ČR).

³ Při studiu fenoménu nezaměstnanosti, marginalizace na pracovním trhu a sociální exkluze byly již sociology i psychology vedle metody zúčastněného pozorování, jejíž náročnost může být patrně odměněna nejlepšími výsledky, bohatě využity i metody nestandardizovaného a standardizovaného dotazování, ekonomy pak metody statistické analýzy individuálních dat.

pracovním trhu, v nepřiměřených očekáváních některých nezaměstnaných vůči institucím, zaměstnavatelům a vůči sobě samotným. Spočívají konečně i v diskriminaci ze strany zaměstnavatelů – zvláště vůči Romům, ale i vůči ženám s malými dětmi a dalším skupinám nezaměstnaných.

Tabulka 1. Počet nezaměstnaných a volných míst ve třech lokalitách
k 31. březnu 1994

	Brno	Vyškovsko	Karviná
počet nezaměstnaných	3 509	1 971	3 227
podíl mužů	48,0 %	44,2 %	46,9 %
podíl žen	52,0 %	55,8 %	53,1 %
míra nezaměstnanosti	1,4 %	5,6 %	9,2 %
počet nezaměstnaných na jedno evidované volné místo (k datu)	1,5	8,5	7,5
podíl nezaměstnaných déle než 6 měsíců	35,9 %	38,1 %	52,0 %
déle než 12 měsíců	21,2 %	15,8 %	24,8 %

Regionální rozdíly v charakteru dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti jsou, jak je patrné z tabulky 2, dost významné. V lokalitách s nízkou nezaměstnaností postihuje dlouhodobá a opakovaná nezaměstnanost nejčastěji sociálně marginální skupiny či jednotlivce (i když kvalifikačně a sociálně jinak různorodé): jsou jimi Romové, lidé zdravotně či mentálně postižení, bezdomovci, osaměle žijící lidé či problémoví jedinci (alkoholici a recidivisté). „Závislost“ části etnika Romů na sociálních dávkách je nejvíce ovlivněna skupinovou diskriminací, jež je obecně tolerována i institucemi. S ohledem na ni, ale i v důsledku návyku na institucionální pomoc osvojeného v předlistopadovém období, snadno přijímá část romského etnika závislost na sociálních dávkách, někdy doplněnou neformálními zdroji příjmů. V oblastech postižených celkovým ekonomickým zaostáváním (jde dnes o některé venkovské či polozemědělské oblasti) je profil dlouhodobé a opakované nezaměstnaných dost podobný profilu nezaměstnanosti celkové. Důsledkem vlivu „tradičního stylu života“ je však relativně vyšší zastoupení vdaných žen, které vychovávají děti. V okresech postižených strukturální změnou (zvláště jde o tradiční oblasti těžebního a těžkého průmyslu na severní Moravě a v severních Čechách) je zvlášť citelný negativní dopad kvalifikačních, ale i sociálně-kulturních handicapů, u mužů – zvláště u bývalých těžebních pracovníků – přistupuje vysoká četnost zdravotních postižení, inflexibilita na pracovním trhu a závislost na institucích spojená s nepřiměřeným očekáváním vůči nim. Nezaměstnanost je zde v průměru o něco „mladší“. Jedině v těchto lokalitách nezaměstnanost, a zvláště pak dlouhodobá či opakovaná nezaměstnanost, je na úrovni blízké standardům jiných zemí v Evropské unii či zemí procházejících tržní transformací. Tento typ lokality proto přitahoval nejvíce naší pozornosti.

Tabulka 2. Srovnání výběrových souborů dotazovaných dlouhodobě nezaměstnaných se základními soubory (evidence úřadů práce)

soubor	dlouhodobě a opakovaně (dříve dlouhodobě) nezaměstnaní k 31. 3. 1994		dlouhodobě nezaměstnaní vyřazení z evidence v předchozích 6 měsících	
	základní	vzorek	základní	vzorek
Brno	1 608 73,6 %	109 73,0 %	578 26,4 %	39 27,0 %
z toho:				
ženy	53,0 %	51,0 %	63,6 %	64,0 %
do 30 let	32,8 %	32,0 %	41,6 %	27,0 %
51 a více let	11,2 %	12,0 %	14,7 %	25,0 %
bez kvalifikace	65,4 %	64,0 %	34,3 %	32,0 %
Romové	45,0 %	56,0 %	13,0 %	10,0 %
ZPS	22,0 %	25,0 %	24,0 %	31,0 %
Vyškov	1 004 59,0 %	96 62,0 %	717 41,0 %	58 38,0 %
z toho:				
ženy	60,0 %	65,0 %	61,0 %	67,0 %
do 30 let	36,9 %	38,0 %	46,0 %	26,0 %
51 a více let	8,0 %	12,0 %	8,8 %	10,0 %
bez kvalifikace	45,2 %	36,0 %	28,8 %	28,0 %
Romové	nesled.	26,0 %	nesled.	4,0 %
ZPS	13,0 %	15,0 %	nesled.	12,0 %
Karviná	2 293 79,4 %	119 77,0 %	656 20,6 %	35 23,0 %
z toho:				
ženy	53,0 %	55,0 %	63,0 %	68,0 %
do 30 let	40,0 %	42,0 %	40,0 %	32,0 %
51 a více let	12,5 %	13,0 %	14,0 %	12,0 %
bez kvalifikace	58,3 %	49,0 %	40,6 %	56,0 %
Romové	nesled.	10,0 %	nesled.	9,0 %
ZPS	12,0 %	14,0 %	21,0 %	29,0 %

Poznámka: ZPS = změněná pracovní schopnost

Dlouhodobě nezaměstnaní jsou ve všech sledovaných lokalitách v převažující míře členy úplných rodinných domácností se závislými dětmi (k těm patřilo 56 % z nich). Asi 14 % domácností dlouhodobě nezaměstnaných představovaly manželské páry bez dětí. „Osamělých“ bylo asi 30 % nezaměstnaných (pokud jde o osamělé ženy, větší část z nich byla živitelkami závislých dětí). Asi polovina zmíněných „osamělých“ byli mladí lidé žijící u rodičů.

V domácnostech nezaměstnaných – především v domácnostech mužů – se pravidelně kumuluje dlouhodobá nezaměstnanost partnerů a partnerek: asi třetina partnerů dlouhodobě nezaměstnaných žen je závislých příjem jen na sociálních dávkách, a

partnerek nezaměstnaných mužů je bez zaměstnání víc než polovina! Tendence ke kumulaci nezaměstnanosti v rodinných domácnostech byla pravidelná nejen v romských domácnostech, ale i v domácnostech bývalých těžebních pracovníků v Karviné – tam tři čtvrtiny manželek či partnerek nezaměstnaných mužů byly rovněž bez zaměstnání.

b) prožitek nezaměstnanosti a význam finanční pobídky k hledání zaměstnání

V řadě domácností, zvláště v Karviné, se projevil vedle finančních obtíží spojených s nezaměstnaností i jiný významný problém: muži, zvláště středního a vyššího věku, a také ti, kteří zaujímali dříve na pracovním trhu lepší pozici z hlediska profesní prestiže či příjmu, trpí při trvalé nezaměstnanosti psychicky v důsledku sociální degradace, což je pro ně významnějším důsledkem než samotné zhoršení finanční situace. Nejnapadnějším příkladem toho byli bývalí těžební pracovníci, ale také některé jiné, i nekvalifikované dělnické profese. „*Všichni mě tu znají jako vedoucího pracovníka, teď jsem nezaměstnaný (...) Nerad chodím ven. Bývalým kolegům a sousedům se raději vyhýbám*“ (bývalý důlní technik, 45 let, ženatý, dospělé děti, vyřazen z dolu pro prašnou expozici). „*Když jsem byl na šachtě, byl jsem vážený. Dnes mne má každý za brigoše. Když jsi z úřadu práce, tak jsi brigoš*“ (muž, svobodný, 34 let, vyřazený horník).

Na rozdíl od tradičně handicapovaných kategorií nezaměstnaných nepřijímají ale ti to muži ztrátu sociální identity a sebekoncepcce tak snadno, což má hned několik důsledků: za prvé považují podporu v nezaměstnanosti či sociální dávky za svůj nárok namísto práce, kterou ztratili. Za druhé odmítají převzít inferiorní sociální status a distancují se od zaměstnání, která jsou spojena s nízkou mzdou či „nedůstojnými“ pracovními podmínkami. Odmítají také převzít podřízenou roli klienta při jednání se sociálními institucemi. Podobně reagují i mnozí nekvalifikovaní pomocní dělníci-muži, kteří v nové situaci ztrácejí své dosavadní životní jistoty: „*Společnost je dnes hazard*“ (bývalý horník, později topič, 35 let, ženatý, 5 dětí).

Novější diskuse o trvalé nezaměstnanosti se soustřeďují na problém pobídek k práci – srovnej [Murray 1984, Mead 1986]. Štědré sociální dávky jsou zvláště ortodoxními ekonomy nahlíženy jako příčina oslabení flexibility pracovního trhu, respektive ochoty nezaměstnaných přijmout zaměstnání za nabízenou mzdu. „Past nezaměstnanosti“ pojímaná jako nízká očekávání zlepšení životní úrovně v případě získání zaměstnání se projevila asi u pětiny dotazovaných nezaměstnaných, kteří v případě získání zaměstnání neočekávali žádné zlepšení životního standardu. U další čtvrtiny může být „kalkulace“ výši dávek v našich podmínkách považována rovněž za významnou (očekávali zlepšení životního standardu jen do 25 %).

Protože v důsledku nízkých mezd, jež patří k hlavním komparativním výhodám naší ekonomiky, byl u řady domácností nízkopříjmových kategorií pracovníků porušen vztah reálně očekávaná mzda > sociální dávka, se „past nezaměstnanosti“ na formování dlouhodobé nezaměstnanosti skutečně významně podílí. I dopady diferenciací mezd a pokles reálných mezd, jenž byl důsledkem liberalizace cen, se patrně projeví nejvíce u nízkopříjmových kategorií pracovníků a kontrastují tak s jejich dříve výhodnějším platovým zařazením.⁴

⁴) Je příznačné, že pokud jde o požadované mzdy, nebyl u dotazovaných rozdíl mezi nekvalifikovanými a kvalifikovanými (shodně v průměru kolem 4 700 Kč čistého měsíčně, muži uváděli asi o 1 tisíc Kč více než ženy).

Avšak finanční kalkulace sama o sobě není podle našich zjištění klíčem k vysvětlení závislosti na podporách a dávkách. Při setrvání v nezaměstnanosti hrály současně roli jak individuální handicapy, tak komplexní vzorce interakcí nezaměstnaných se sociálním okolím včetně institucí.

Druhý směr výzkumu: interakce nezaměstnaných a institucí

a) utváření vztahu nezaměstnaných k úřadům práce a k sociálním úřadům

V základech vztahu nezaměstnaných k úřadům práce se často projevovala závislost na nich a spoléhání, že úředníci vyřeší jejich problém.⁵ Dosavadní dlouholeté zkušenosti se stálým zaměstnáním, s relativně dobrým postavením a jistým příjmem, a to i na nekvalifikovaných pracích, implikují u části dlouhodobě nezaměstnaných odmítání málo placených nestabilních zaměstnání a vyčkávání na lepší nabídku s dočasnou preferencí nestandardních a nelegálních forem doplnění příjmu při akceptaci dočasné závislosti na dávkách. Odmítání špatných zaměstnání je motivováno i novým prožitkem sociální degradace. Očekávání nezaměstnaných vůči úřadům se však v řadě případů nenaplnují. Naopak: úřad práce vyvíjí na ně tlak, aby si práci našli sami nebo aby přijali práci jakoukoliv, i takovou, která jim nevyhovuje. Velká část nezaměstnaných vnímá proto přístup úřadů práce jako disciplinující. Dotázaní popisovali praktiky, jež už dříve charakterizoval Lipsky [1980] jako strategie selektivního rozdělování nepostačujících zdrojů veřejnými institucemi. Vedle toho kritizovali dost specifické „nátlakové úřední praktiky“. Asi polovina nezaměstnaných uváděla vedle věcné kritiky nevhodných nabídek zaměstnání i příklady neúplného informování a manipulace, projevů neosobního přístupu či despektu. Například: „*Poprvé se paní na mne podívá a říká: jak se tak na vás dívám, škaredá nejste, vy si nějak poradíte (jako bych měla jít na ulici). Uráží mne to (...) žádala jsem o týdenní dovolenou. Tvrdí mi, že u nich je to jako pracovní poměr, tak musíte žádat*“ (žena, 28 let, nekvalifikovaná, rozvedená, 2 děti).

Podobně i na sociálních úřadech, které poskytují dávky sociální pomoci po vyčerpání nároku na podporu (po šesti měsících trvání nezaměstnanosti), se dlouhodobě nezaměstnaní setkávají s nátlakovou strategií: patří k ní vedle zákonem nařízeného „means-testing“ i neformální praktiky jako například náznaky o možné ztrátě nároku („*bude se to rušit, budete se muset postarat sami*“), „zapomínání“ výplat dávek a odsouvání jejich termínů („*hodně lidí tomu říká čekat na žebračku (...), jestli dostanete nějakou korunu nebo nedostanete*“)...

Tyto praktiky, tak jak byly popsány nezaměstnanými, korespondují s konceptem klienta jako závislého a podřízeného subjektu, projevujícího jen malý zájem o práci. Tak byl totiž obvykle formulován ve vyjádřeních pracovníků úřadů o dlouhodobě nezaměstnaných nebo o velké části z nich. Zdá se, že nátlakové praktiky jsou – i preventivně – uplatňovány hlavně v případech, jejichž řešení je složitější pro úřady i pro nezaměstnané.

Odezvou na nátlakové strategie pak je negativní vztah nezaměstnaných k úřadům práce, který je posilován malou orientovaností a psychickou labilitou spojenou s prožitkem nezaměstnanosti, sociální degradace a se stigmatizací. I podrážděnost a agresivita nezaměstnaných jsou do značné míry jejich obrannou reakcí. Pracovníci úřadů hovoří běžně o vysoké agresivitě klientů a někdy i o fyzickém ohrožování. Takové projevy byly zvláště časté v hornickém městě Karvině.

⁵) Tento postoj byl v Polsku označen jako „postsocialistická nezaměstnanost“ [Boeri 1993: 12].

Konflikt s úřady někdy vede k vyřazení nezaměstnaných z registrů. Většinou je ale skrytým konfliktem a podporuje vytváření strategií, které umožňují z pohledu nezaměstnaných disciplinující praktiky eliminovat. Znamená to častěji namísto agresivity a odmítání požadavků úřadů snahu těmto požadavkům formálně vyhovět. To plní – zdá se – nejochotnější právě ti, kteří mají nejvíce individuálních handicapů, a někdy proto na možnost získání zaměstnání v zásadě rezignovali. Ke zmíněným strategiím patří formální přístup ke spolupráci s úřady práce, negativní ovlivňování potenciálních zaměstnavatelů, plánované krátkodobé vstupy do nežádaných a nevyhovujících zaměstnání. „Nátlaková“ strategie úřadů je tak v celé řadě případů kontraproduktivní.

b) utváření vztahu institucí trhu práce k nezaměstnaným

Institucionální struktura trhu práce navázala plynule na mechanismus nazývaný v minulosti plánovitě rozmisťování pracovních sil, který již před listopadem 1989 spolehlivě zachytil handicapy pracovní síly. Největším problémem odborů pracovních sil národních výborů bylo rozmisťování mladistvých a absolventů škol, osob se změněnou pracovní schopností, Romů, zaměstnávání žen s dětmi, zaměstnávání osob vyhýbajících se práci a často měnících práci. V těchto podmínkách se nutně musely diverzifikovat strategie pracovníků odborů pracovních sil vůči osobám, které nepracovaly. Zprostředkování územními orgány státní správy probíhalo pouze u mládeže a absolventů škol, zdravotně handicapovaných a žen s dětmi – vůči těm byl uplatňován běžný byrokraticko-klientský přístup. Politickými direktivami byl zřejmě tlumen rasistický postoj vůči Romům, se známými důsledky posilování jejich závislosti na podpoře státu. Kategorie osob, které nechtěly pracovat, byly však právě prostřednictvím odborů pracovních sil abonenty nekvalifikované manuální práce a současně objekty trestního stíhání za přečin vyhýbání se práci. Vůči této skupině byla důsledně rozvinuta disciplinující strategie. Úředně přijaté označení jejich příslušníků bylo fluktuant, tj. osoba neustále měnící zaměstnání, bulač, tj. osoba nedodržující pracovní kázeň, a příživník, tj. osoba, vyhýbající se pracovní povinnosti (patřili k nim i recidivisté). Při dostatku manuálních pracovních příležitostí, a přesto odmítavém vztahu zaměstnavatelů vůči této skupině osob pravděpodobně tato cirkulovala mezi odbory pracovních sil, zaměstnavateli a někdy i vězením.

S ohledem na tuto dřívější praxi přestává být nápadné, jak rychle se po změně politického režimu na úřadech práce, jejichž jistá personální kontinuita s odbory pracovních sil je zřejmá, strukturovali nezaměstnaní právě do těchto problémových skupin. Takové hypotéze odpovídá i vyhraňující se téměř oficiální kategorizace nezaměstnaných na ty, kteří chtějí pracovat, a ty, kteří pracovat nechtějí, značná citlivost zprostředkovatelek k nezájmu klientů o nabízená místa a z toho plynoucí instinktivní nepříznivá reakce na klienty, kteří se zdají být nízce motivovaní.

Takto zatím dochází k potvrzení kontinuity rozmisťování pracovních sil a mechanismů trhu práce v podmínkách ekonomické transformace společnosti. Avšak na tuto praxi naráží na pracovním trhu nový fenomén, který naznačuje potřebu normativní redefinice problémových skupin nezaměstnané a nezaměstnaností ohrožené populace. Dlouhodobě nezaměstnaní jsou totiž nejčastěji lidé se základním vzděláním a nevhodně vyučení. Jsou to ale také lidé, kteří sice častěji chtějí demonstrativně pracovat, ale kteří také vyžadují vyšší platy za svou práci, než je průměr požadavků u nezaměstnaných či nabídky, které mají úřady práce k dispozici. Tyto skutečnosti vystoupily regionálně zejména v Karvině a průřezově u nezaměstnaných Romů.

Označení nekvalifikované manuální práce jako handicapu, skupin profesí postavených na vypjatém fyzickém výkonu jako problémových skupin trhu práce, označení příslušníků „dělnické třídy“ jako nepotřebných, se i dnes jeví jako troufalé. Jde však o zamlčený předpoklad ekonomické transformace společnosti, který se projevuje jako cizí prvek trhu práce. Tento nový prvek však dosavadní praxe nějak začleňuje do struktury jeho mechanismů. Výsledky našeho výzkumu vedly například k domněnce, že z hlediska úřadů práce je tato nová skupina přiřazována k oné kategorii „nepřízpůsobivých osob“ tradiční optikou nazíraných jako fluktuanti, bulači a příživníci. Toto přiřazení úředníky je naneštěstí potvrzováno i konfliktními reakcemi příslušníků této skupiny nezaměstnaných, kteří se vzpírají roli podřízeného a závislého klienta s nízkým statutem. V dalších rovinách analýzy se ukázalo, že „problémové“ dělnické profese výše uvedeného typu jsou demotivovány zejména nedostatkem pracovních příležitostí, respektive mzdovými podmínkami existujících příležitostí. Z tohoto hlediska pak logicky vytvářejí hlavní rezervoár občanů ohrožených pastí nezaměstnanosti. Kvantitativně je jejich potenciální rozsah patrně značný vzhledem k pomalému tempu či stagnaci konverze ekonomických struktur jednotlivých regionů.

c) jeden příklad: specifika postavení hornické práce na pracovním trhu

Snad nejzřetelnější jsou zachycené charakteristiky nové problémové skupiny dlouhodobě a opakovaně nezaměstnaných právě u hornické populace. Ta reprezentuje totiž profesi postavenou na fyzickém výkonu, nevhodně kvalifikovanou či nekvalifikovanou, s vysokými nároky na mzdové ocenění. Dříve tato profesní vrstva tvořila elitu dělnické třídy, rekrutovali se z ní hrdinové socialistické práce, definovala se jako opora národního hospodářství. Glorifikace vypjatého fyzického pracovního výkonu je u této vrstvy dovezena nejdál a je zakomponována i v osobnostních strukturách horníků.

Kult fyzické námahy, oceňovaný jako u sportovců rekordy, vedl již hluboko v normalizačním období k nadprodukci zdravotního poškození prostřednictvím profese. Jedná se přitom o muže ve stáří 35-40 let, tedy v polovině pracovní kariéry. Míra invalidity byla pak pro trh práce znásobena sociálními faktory, které činily již plánovitému mechanismu pracovního rozmísťování neřešitelné potíže. Nejčtenější profesní choroby – pneumokonióza a vazoneuróza, tj. snížení kapacity plic a snížení až absence motoriky rukou diskvalifikují tuto pracovní sílu pro manuální práci. Možnost nové kvalifikace již z hlediska předpokladů pro její zvýšení je omezená a navíc jde o skupinu lidí ochotných se podrobit sice i mimořádným nárokům na pracovní výkon a pracovní kázeň, ale za předpokladu jen minimálně (o desetinu) snížených výdělků [Toms, Premusová 1987]. Horníci totiž vycházejí z předpokladu, že jestliže si jako opora společnosti zdraví v práci pro společnost zničili, je společnost povinná za tuto oběť zaplatit tak, aby hornická rodina neztrácela životní standard.

Polistopadové období rozbořilo ideologicky podepřený oblouk hornictví jako celoživotního povolání a přeneslo problém další zaměstnanosti horníků na města a regiony, aby uvolnilo ruce podnikovým managementům pro aktivní podnikání v těžební oblasti.

Nyní však problém sociálního a lidského kapitálu, nehledě na skutečný zdravotní potenciál této profesní skupiny byl převeden na státní správu, do kompetence měst a pracovních úřadů. Území těžebních aglomerací budou trvale vystavena tlaku na absorpci této skupiny pracovním trhem, aniž by přitom – s největší pravděpodobností – pracovníkům pracovních úřadů bylo známo celé sociální pozadí problému. Malá motivovanost nízkokvalifikovaných dělníků vzhledem k nabízeným výdělkům bude způsobovat přičle-

nění pracovníků vyřazených z dolů k tradiční skupině příživníků, osob, které nechtějí pracovat. Uplatňování disciplinujících praktik úřadů vůči této skupině může celý doposud latentní konflikt rozvinout v poloze občana a státní správy, jestliže dříve byl reprodukován v poloze podniku a zaměstnanců.

Závěry a diskuse

Již dnes lze charakterizovat sociálně kulturní základnu formování dlouhodobé nezaměstnanosti a s ní spojeného fenoménu závislosti na sociálních dávkách u nás. S vědomím značného rizika zjednodušení se pokoušíme o kvalitativní charakteristiku profilu hlavních skupin a tendencí jejich chování ve vysoce heterogenní kategorii dlouhodobě nezaměstnaných, jak se ozřejmily v rámci výzkumu ve vybraných lokalitách (srovnej tabulku 3).

Pomineme-li sociálně marginální jednotlivce, pak ve velkém městě s „příznivým pracovním trhem“ jsou rysy „závislosti“ pravidelně spojeny s dlouhodobou nezaměstnaností v domácnostech příslušníků romského etnika. Pokud bychom použili terminologie tzv. „leidenské studie“,⁶ shledali bychom u romských mužů postupný přechod od strategie „ritualistů“ k „podnikavým“: když už nemohou získat řádné dobře placené zaměstnání, mohou přece jen někdy získat nějaké nelegální dočasné zaměstnání, a přitom trvaleji pobírat sociální dávky. U romských žen jde dost často o „kalkulující“ strategie směřující k získání či udržení nároku na sociální dávky. Závislost Romů je na jedné straně důsledkem diskriminace ze strany majoritní společnosti, ale odhlédnuto od celkové kulturní odlišnosti pak při prostorové koncentraci je již v části tohoto etnika posílena i normativně. Projevuje se to nápadně u dospívající romské mládeže, která dnes zvlášť obtížně nachází pracovní uplatnění.

Ve venkovském prostředí identifikujeme u dlouhodoběji nezaměstnaných vdaných žen s dětmi, vázaných silně na domácnost a lokalitu zvláštní spojení „konformní“ a „kalkulující“ strategie. Jejich „závislost“ není zdaleka definitivní či normativně, „kulturně“ zakotvená. I když trvá někdy déle v důsledku nedostatku pracovních příležitostí či v důsledku rodinných poměrů, je provázená permanentní snahou získat výhodné legální zaměstnání, jakmile se takové naskytne. Pokud takové není, dávají přechodně přednost alternativní strategii omezování výdajů domácnosti a péči o dům, rodinu a domácí hospodářství. Podobnou strategii volí ve venkovském prostředí také někteří muži-samootáři, kteří na tento „domácký styl“ přecházejí trvaleji (jsou „autonomní“).

⁶ Engbersen, Schuyt a Timmer [1990] rozlišili na základě Mertonova schématu způsobu adaptace na anomickou situaci tři tradiční typy nezaměstnaných: konformní (pokračují v hledání zaměstnání), ritualisty (jen formálně dodržují rituály předepsané úřady, ale nevěří v získání zaměstnání), únikové (zcela rezignovali a hledají únik z reality) a tři netradiční typy: podnikavé (využívají možnosti neformální ekonomiky ke zvýšení příjmů paralelně s dávkami), kalkuluující (snaží se optimálně kombinovat výhody plynoucí ze systémů sociálních dávek a volného času a konečně pak tzv. autonomní (přízpůsobují své potřeby omezeným možnostem a preferují život bez závislosti na zaměstnání).

Tabulka 3. Charakteristiky a tendence chování dlouhodobě nezaměstnaných

	Brno	Vyškovsko	Karviná
typičtí reprezentanti	a) romské rodiny b) lidé bez partnera	a) vdané ženy s dětmi b) muži bez partnerky	a) hornické rodiny b) lidé bez partnera
nejčastější individuální handicapy	zdravotní handicap	(neliší se)	nekvalifikovanost, zdravotní handicap (muži), nízký či vysoký věk
některé charakteristiky sociálního prostředí	a) prostorová koncentrace b) osamělost	a) vázanost na bydliště, malé děti (u žen) b) osamělost	vztah k hornictví, nečeské etnikum
pozice na pracovním trhu a její percepce	a) skupinová diskriminace a stigma, fatalismus b) marginální pozice	marginální pozice	individuální statusová degradace, fatalismus, stigmatizace
sociální orientace, identifikace	a) rodina, etnická- příbuzenská komunita, skupinová izolace b) individuální izolace	a) rodina, střední třída, lokální komunita b) individuální izolace	rozporná: izolace, odmítání nízkého statusu
strategie	a) soc. dávky, neformální příjmy (příležitostné) ritualismus + podnikavost b) únik	a) domácí hospodaření, úsporný styl, soc. dávky (dočasně), „návrat“ (trvaleji), kalkulace + konformismus b) autonomní styl	získání statusu, „návrat“, nátlak, konflikt konformismus + únik
sociální interakce, vztahy k institucím	„taktiky jednání s úřady“, „vyhýbání se“	využití „sítí“ (příbuzenství)	nárokovost, agresivita, konflikt, „vyhýbání se“

Ve městě s těžebním a těžkým průmyslem jsme naproti tomu identifikovali viditelnou „kulturu závislosti“ u bývalých těžebních pracovníků, které považujeme za krajní příklad postavení i některých jiných profesních skupin méně kvalifikovaných dělníků. Mezi nimi

se nejčastěji objevují „únikové strategie“ a osobnostní dezintegrace. Jsou po všech stránkách nejméně adaptabilní novým podmínkám pracovního trhu a déle trvající nezaměstnanost má na ně největší dopady. Je totiž spojena se statusovou degradací a se sociální izolací, často dobrovolnou: snaží se sami vyhnout této statusové degradaci (proto odmítají níže placená zaměstnání či přiřazení k ostatním nezaměstnaným), a také se vyhýbají situacím, které navozují sociální stigmatizaci, jež je v jejich případě značná a nutkání vyhnout se jí je silným a trvalým motivem.

Únikové strategie těchto skupin lidí mají často charakter „revolty“ a agresivního postoje vůči okolnímu světu a perzonalizují se ve vztahu k institucím, s nimiž přicházejí do styku. Bereme-li v úvahu úroveň nezaměstnanosti a menší nabídku pracovních příležitostí v některých regionech severní Moravy a severních Čech, kumulaci dalších sociálních problémů v těchto regionech a jejich menší rozvojové perspektivy, pokládáme situaci za varující. V případě zhoršení podmínek na pracovním trhu se i rozměry této sociální základny „kultury závislosti“ pravděpodobně výrazně zvětší.

JARMILA PREMUSOVÁ působí od roku 1990 jako vysokoškolská pedagožka, v současné době vede katedru občanské výchovy na Pedagogické fakultě Ostravské univerzity. Zabývá se sociologií města a problematikou sociálních vztahů v lokálních společnostech.

TOMÁŠ SIROVÁTKA vyučuje od roku 1991 na katedře veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se pracovním trhem a sociální politikou.

Literatura

- Boeri, T. 1993. *Labour Market Flows and The Persistence of Unemployment in Central and Eastern Europe*. Paris: OECD.
- Employment Outlook 1994. Paris: OECD.
- Engbersen, G., K. Schuyt a J. Timmer 1990. *Cultures of Unemployment. Long-term Unemployment in Dutch Inner Cities*. Working paper No. 4, Leiden: Dept. of Sociology, University of Leiden.
- Hájek, M. et al. 1995. *Makroekonomická analýza české ekonomiky (1990-1994)*. Praha: Institut ekonomie České národní banky.
- Holub, A. 1994. „Vzestup nezaměstnanosti ve světové ekonomice a tzv. český paradox.“ *Politická ekonomie* 42: 762-772.
- Lipsky, M. 1980. *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russel Sage Foundation.
- Mead, L. M. 1986. *Beyond Entitlement. The Social Obligations of Citizenship*. New York: Free Press.
- Murray, C. 1984. *Losing Ground. American Social Policy 1950-1980*. New York: Basic Books.
- Sirovátka T., J. Premusová, I. Řezníček 1995. *Podmínky a možnosti zaměstnání při kumulaci handicapů na trhu práce*. Praha: MPSV ČR.
- Sirovátka T., I. Řezníček 1995. *Dlouhodobá nezaměstnanost a záchranná sociální síť (srovnávací studie ze tří okresů)*. Brno: Masarykova univerzita.
- Toms, V., J. Premusová 1987. „Sociologický výzkum horníků ohrožených chorobou z povolání a se změněnou pracovní schopností v Ostravsko-karvinském revíru.“ *Závěrečná zpráva*. Ostrava: VÚ palivoenergetického komplexu.

Summary

In spite of the low unemployment rate in the Czech Republic, the labour market functions quite selectively and the growing proportion of long-term unemployed is surprising. In connection with

sustained overemployment in industry it could be perceived as a threat to the future development of the labour market.

Therefore, the research on which the article is based was designed to describe the influence of social factors within the formation process of long-term unemployment. Three counties were selected as research sites: „Hugetowne“ Brno-City (where unemployment is low and short-term), „Countryville“ Vyškov (where unemployment is noticeable, with a high turnover) and „Mineburgh“ Karviná (where unemployment is high, long-term, with a low turnover). Three sources of information were used: statistical summaries from County Labour Offices, semi-structured questioning of 456 randomly selected long-term or repeatedly unemployed and in-depth, free-form interviews with 75 targeted long-term unemployed and Labour Offices staff.

Long-term unemployment in the Czech Republic is associated with the marked handicaps of certain groups of labour market participants. There are: those with low-skills (these are also poorly oriented on the labour market and appear to have unrealistic expectations of the market), then those with poor health (declared handicaps are most significant in Mineburgh). Then there are the ethnic gypsies (concentrated in Hugetown, they become „fatalistic“ and oriented to informal incomes when faced with racial discrimination), women with small children (in the countryside they „calculate“ and temporarily may prefer household economy to formal work), and then people without strong family ties. Low skills, discrimination from the employer's side and inflexibility on the part of the unemployed represent the main new barriers to attaining jobs. The dilemma between unemployment and employment at the minimum income level is real for a large proportion of the long-term unemployed: almost a half. The experience of poor options and of stigma contrasts with the former social status and relatively high incomes of the manual workers – the former miners representing here the best example. Their families are affected remarkably by unemployment, themselves boasting of the strategy of „escapism“ and a fall into social isolation.

The unemployed appear heavily dependent on institutions. But these institutions often exploit similar bureaucratic practices to those in the former regime of forced employment: either to discipline people who avoided work or to administer jobs for the traditionally marginal work-force (school-leavers, mothers with dependent children or the handicapped...). These practices fulfill the unrealistic „paternalistic“ expectations of the unemployed, while the encounter itself generates social conflicts and noncooperative „adaptive“ strategies on their part.

Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory

Konceptuální rámce intergenerační rodinné solidarity s hlavním zřetelem na anglosaskou sociologickou produkci

DANA SÝKOROVÁ*

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

The Empty-Nest within the Kin Support System

Conceptual frameworks of solidarity among relatives with the accent on Anglo-Saxon sociological literature

Abstract: In the article the author presents information on conceptual frameworks explaining the relations among family generations and the function of kinship networks in contemporary societies within our cultural domain. Given the marginal position of this topic in Czech sociology, she first examines Anglo-Saxon sociological literature, enumerates those subjects which are currently the centre of interest in sociological and social gerontological research: 1. the congruency of parents and adult children, 2. interaction between the two generations, identification of the causes of their conflicts, 3. the importance of socialisation towards kinship responsibility, 4. the motivation of mutual help and aid, 5. the types of expected family support and actual support behaviour, 6. changes in the nature of exchanged sources and the direction of their flow throughout the life cycle, the alternative sources in its particular phase, 7. the consequences of a divorce on intergenerational relations within the family, 8. social networks of childless people in older age groups etc.

From among theoretical concepts the author identifies equity, obligation and attachment theories as well as the concepts of identity, salience and crescive bonds. She adds to them the concept of family/kinship solidarity which, from an empirical point of view, is very supportive and which can be integrated with the abovementioned theories. The article concludes with a select bibliography.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 51-66)

Změna společenského klimatu ve vyspělých evropských státech podstatně modifikovala optiku pohledu na rodinu, její funkce a vztahy se sociálními institucemi. V kontextu omezování welfare states vzrostl význam mezostruktur, výrazně se opírajících právě o rodinu. Převzetí nových odpovědností rodinou a obnovování tradičních domén rodinné solidarity představuje rovněž nosný princip rekonceptualizace sociální politiky postkomunistických zemí [Večeřa 1993, Sgritta 1989].

V této souvislosti se logicky vynořuje nutnost posílit vědecký zájem o rodinné strategie získávání zdrojů a hospodaření s nimi, včetně směny „zboží a služeb“ v rámci příbuzenstva. Tím spíše, že s tématem rodinné solidarity se zcela uspokojivě nevyrovnala

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Dana Sýkorová, katedra sociologie a andragogiky, filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 80 Olomouc.

ani západní sociologie.¹ Pozornost dosud přitahují především interpersonální, sociálně psychologické aspekty příbuzenských vztahů, méně jejich spojení se sociálním a společenským kontextem. Vazba empirie s teorií je křehká – produkci vesměs tvoří nespojené série deskriptivních studií. Ozývají se doporučení rozšířit spektrum teoretických přístupů, doplnit převažující kvantitativní šetření výzkumy kvalitativními a nezužovat perspektivu pouze na dyadické vztahy. Zcela evidentně chybějí „longitudinální“ i průřezové studie s reprezentativní věkovou distribucí v jednotlivých generacích. Studium rodinného cyklu by mělo být více vyváženo posunem od relativně nejprobádanější konstituující a progresivní fáze k fázím pozdním [Mancini 1989, Milardo 1988, Lancaster 1987, Neugarten 1968, Shanas a Streib 1965 aj.].² Aktuální i anticipované důsledky stárnutí populace sice podpořily orientaci výzkumných aktivit na rodinné zázemí starých lidí, nikoli však na rodiny středního či staršího středního věku.

Přes tuto ostrou kritiku „do vlastních řad“ nelze soudobé anglické a americké sociologii upřít, že v dané oblasti dosáhla pozoruhodných výsledků. Sociálně gerontologický výzkum potvrdil již v 60. letech životnost příbuzenství [Adams 1968, Hill 1970, Litwak 1960, 1965, Neugarten et al. 1964, 1968, Shanas a Streib 1965, Shanas et al. 1968, Schorr 1960, Streib 1965, Sussman a Burchinal 1962, Troll 1971 aj.]. V dalších dekádách postoupily do popředí kvalitativní dimenze rodinné asistence. Studované okruhy byly doplněny o problematiku směřování toku a míry symetrie podpůrného chování, jeho vzorů, vývoje vztahů dospělých dětí a stárnoucích rodičů a jejich determinant. Bylo nastoleno téma rodiny v roli prostředníka mezi starými lidmi a sociálními institucemi i speciální otázky zpětné migrace k rodině, forem dobrovolně sdíleného času s příbuznými apod. [Bengtson et al. 1974, Bengtson a Schrader 1982, Hagestad 1984, Mancini 1989, Troll a Smith 1976, Troll a Bengtson 1979 aj.].

Rodina staršího středního věku se do pozice primárního objektu pozorování prosazovala obtížněji. Zpočátku byla popisována adaptace na novou vývojovou fázi (tj. proces postupné konsolidace a modifikace životních plánů, stabilizace sítě sociálních kontaktů a stabilizace profesní), kvalita manželství po odchodu dětí z orientační rodiny, životní a manželská spokojenost, kvalitativní přerod interakce rodičů a dospělých dětí. Šetření měla nezřídka klinický charakter a jejich závěry nepřesahovaly rámec specifické populace klientů a pacientů. Později byly promyšleny konsekvence umístění interviálních partnerů³ v centru příbuzenského systému a časového překrývání rolí prarodičů, rodičů i dětí ve starším středním věku. Střední rodinná generace začala být tudíž chápána i jako „patron“ ostatních generací a jako zdroj relevantních informací o vzájemných mezigeneračních vztazích v rodině a jejich historii [Deutscher 1964, 1969, Duvall 1971, Glenn 1975, Harkins 1978, Johnson a Bursk 1977, Lowenthal a Chiriboga 1972, Neugarten 1964, 1968, Nye a Berardo 1973, Shanas a Streib 1965 aj.].

¹ Převážná část analyzovaných literárních zdrojů týkajících se příbuzenské solidarity pochází, jak naznačuje název článku, z angloamerické produkce. Náš pohled na „zahraniční“ sociologii rodiny je tím limitován.

² *Konstituující* fáze je ohraničena manželským a rodičovským startem, na ni navazující *progresivní* fázi ukončuje narození posledního dítěte. Do osamostatnění a odchodu prvního dospělého dítěte prožívá rodina relativně klidné období *stabilizace*. Kontrakce rodiny vrcholí vyprázdňením rodinného „hnízda“ (fáze *empty-nest*) a cyklus se uzavírá smrtí jednoho z manželů (životních partnerů).

³ Starší střední věk bývá rovněž označován pojmem *interevium* [Příhoda 1974].

Během 80. let zájem o postparentální fáze životního cyklu a příbuzenskou solidaritu evidentně vzrostl. Inventarizace výzkumných témat signalizuje přenesení těžiště na problémy sounáležitosti rodičů a dětí, provázanosti jejich sebepojetí, vzájemné závislosti a její percepce, intergeneračního konsensu, příčin a způsobů řešení konfliktů, „socializace k příbuzenské solidaritě“. Krystalizuje snaha vysvětlit podstatu, motivaci a mechanismy směny podpory, jejich alternativy a změny podmíněné průběhem životního cyklu, zánikem a rekonstrukcí manželství, i procesy makrospolečenskými. Byla formulována potřeba popsat sociální sítě bezdětných ve starším středním věku a ve stáří [Bergener et al. 1983, Bliezner a Mancini 1989, Borland 1982, Brody 1981, Brody et al. 1984, Brody a Schoonover 1986, Cicirelli 1981, 1983, Gold 1989, Mancini 1989, Milardo 1988, Rossi a Rossi 1990, Spitze a Logan 1990].

Česká a slovenská sociologie v posledních dvou desetiletích rodinu rozhodně neopomíjela. Byla však svázána ideologickým dogmatem socialistické rodiny, přičemž ideologické – ale i pragmatické – důvody podminily její nadměrnou orientaci na funkcionální analýzu. Normativní pojetí rodiny (viz „socialistická rodina“ a teoretické schéma rodiny nukleární) bylo ve druhé polovině 80. let zatlačeno do pozadí pojetím, akceptujícím pluralitu alternativních forem rodinného soužití.⁴ Deskripce byla častěji obohacována explanací, sílil akcent na postižení dynamiky rodinných událostí. Začlenění časového rozměru studiem životních drah, životních cyklů, manželské a rodičovské kariéry sledovalo v praktické rovině reorientaci sociální politiky na konkrétní adresáty s určitými, specifickými vývojovými potřebami. Strukturální, statické sledování rodiny se ani aplikací *vývojového přístupu* nepodařilo zcela překonat [Alan et al. 1990, Kovařík 1990, Možný 1990, 1991, Plávková 1989].

V současné době se otevřel prostor pro poznání a uplatnění celého spektra konceptuálních rámců, běžných v západní sociologii. Zdá se ale, že právě nyní rodina ustoupila tématům z oblasti sociologie politiky a ekonomické sociologie.

Ve srovnání s anglosaskou sociologickou produkcí stojí u nás příbuzenské vztahy a příbuzenská solidarita na periferii zájmu. (Deficit se vyostří zvláště při revizi výzkumů, v nichž byla rodina nahlížena optikou manželství staršího středního věku, tzv. empty-nest). Poznatky jsou rozptýleny ve výzkumných zprávách, studiích, expertizách, esejích a popularizujících pracích. Tematicky postihují problematiku 1. *manželství středního a zralého věku* [např. Balcar 1985, Brtníková et al. 1978, 1982, Rendlová 1987], 2. *příbuzenství, příbuzenské solidarity, kooperace rodiny a institucí* [Blažek 1988, Bútora 1988, Haberlová a Petrová 1991, Kabele 1987, 1989, Koudelka 1988, Mareš 1994, Možný 1989, 1991, Musil et al. 1985, Petrová a Rychtaříková 1991, Petrová a Sýkorová 1992, Provazník et al. 1989, Matoušek 1994, Řezníček 1994, Keller 1995], 3. *sociální gerontologie* [Haberlová 1991, Haškovcová 1990, Kasalová 1991, Kasalová et al. 1990, Klimentová et al. 1990, Koudelka 1987, 1988, Rendlová 1989], 4. *životních drah a životního cyklu* [Alan 1975, 1989, Lamser 1965, Nový 1989, Plávková 1989, Rendlová 1979, Večerník 1977, 1985 atd.].

⁴) Jednalo se např. o důsledně vedenou snahu zobecnit poznatky empirických studií rodinného systému, zpracovaných Výzkumným ústavem sociálního rozvoje a práce v Praze (Hlavní úkol SPEV 113 304 „Demografický vývoj a populační politika“) [Alan et al. 1990].

Teoretický rámec rodinné solidarity

Procesy industrializace a urbanizace změnily výrazně schéma příbuzenského systému, vazby mezi fyzicky separovanými jednotkami však zásadně neoslabil. Zejména přímé příbuzenství, které je „protějškem institucionalizovaných struktur moderní společnosti“, nadále slouží k „mezigenerační, logikou životního běhu vynucené směně kulturních vzorců a pomoci.“ [Kabele 1989: 29] Řešení jedinečných a zejména emocionálních problémů individua nutně zůstává jeho doménou a zároveň silnou determinantou jeho formování. Finchová přirovnává příbuzenství k záchranné síti, jíž se jedinec zachytí v životních krizích i v běžných, každodenních situacích. Představují pro něho potenciální zdroj *materiální* podpory (finanční, pomoci s domácími pracemi, nákupy, osobní péči, dopravou, v nemoci apod.), podpory *kognitivní* (rad, informací) a *emocionální* (útěchy, empatie, projevů náklonnosti, lásky a zájmu, posílení sebedůvěry) [viz Finch 1989, dále Cicirelli 1981, 1983, Johnson a Bursk 1977, Peterson a Quadagno 1985, Neugarten 1968 aj., v české sociologii např. Kabele 1989, Haškovcová 1990].⁵

Podpůrné sítě mají tendenci se hierarchicky strukturovat podle stupně příbuznosti a emocionální síly vztahu. V příbuzenském systému jsou tak k dispozici zdroje podpory v pořadí manželský partner, děti a ostatní příbuzní. Podle principu substituce se v uvedené návaznosti i zastupují. Podpora je někdy pojímána jako funkce celého rodinného společenství, v němž všichni členové kooperují a vyměňují si pečovatelské role. Výsledky výzkumů, zejména gerontologických, ovšem podporují spíše koncept substituce než tuto představu „sdíleného fungování rodinných členů.“ Neformální sítě jsou schopny dynamicky měnit svoji strukturu, rekonstruovat se na bázi starých i nových vazeb, zasahujících i mimo sociální prostor nukleární a rozšířené rodiny. S jejich automatickou, bezprostřední aktivací však nelze počítat.

Myšlenku pomoci a podpory, které jsou funkcí neformálních face-to-face vztahů, načrtnul již Tönnies a Cooley. Durkheim ji rozvíjí v souvislosti s ochranou individua před suicidálním jednáním. Podobně Merton upozorňuje, že členství ve skupině poskytující sociální podporu eliminuje negativní vlivy fyzikálního a sociálního prostředí na člověka. Řadu poznatků o příbuzenských podpůrných sítích přineslo extenzivní studium americké střední třídy, na jejichž základě zformuloval Litwak teorii modifikované rozšířené rodiny.

Vlastní koncept sociálních sítí byl rozpracován v antropologii na přelomu 50. a 60. let a odtud pronikl do sociální psychologie a sociologie [Barnes 1972, Bootová 1957, Mitchell 1969]. V 70. letech našel uplatnění ve výzkumech tzv. *coping behavior* v různých typech stresových situací (viz studium osobních sítí nastávajících rodičů, rodin s handicapovaným dítětem, sítě rozvedených žen), včetně přechodů mezi etapami životního cyklu.⁶

⁵) Pojmy pomoc a podpora se v sociologické literatuře používají často jako synonyma (help, aid, support, assistance). Lze však akceptovat jak jejich kvantitativní diferenciaci (viz rozsahem a intenzitou investic jednodušší *podpora* vedle náročnější *pomoci*), tak kvalitativní (materiální, instrumentální *pomoc* a kognitivní a emocionální *podpora*).

⁶) V zahraničí se v 70. letech prosazuje snaha vybudovat *social support theory*. Realizuje se velké množství výzkumů, které vesměs navazují na závěry Casselových epidemiologických studií zaměřených na souvislost zdraví a charakteru sociálních poměrů z hlediska přítomnosti, resp. absence neformální sociální opory.

Pojmový aparát konceptu sociálních sítí byl zpočátku užíván převážně metaforicky, v současnosti už však jsou k dispozici rigorózní analytické metody měření jednotlivých dimenzí sociální opory: *frekvence* kontaktů, *obsahu* (druhů pomoci), *velikosti* (počtu potenciálních podpůrných vztahů), *hustoty* (počtu aktualizovaných spojení), *valence* (citového náboje vazeb), *disperze* (dostupnosti členů sítě) a *reciprocity* (poměru poskytované a přijímané sociální podpory). Rozvíjí se síťová terapie sledující přestavbu a revitalizaci sítí za přímé, aktivní účasti jejich členů [Milardo 1988, Peterson a Quadagno 1985 aj.]. V české sociologii není fenomén *sociálních* či úžeji vymezených *rodinných sítí* empiricky dokonale zachycený, ani samotný pojem „sítě“ se ještě nevžil.⁷

Důkazy existence a životaschopnosti podpůrných sítí v rodině a překonání mýtu izolované nukleární rodiny nastolily okamžitě množství palčivých otázek. Do popředí vystoupil zejména problém motivačních zdrojů pomoci mezi příbuznými a mechanismu fungování rodinné solidarity. Ve vzájemné konfrontaci různých názorů na roli individuálního smyslu pro odpovědnost, vědomí závazku či povinnosti, významu emocionálních pout, sociálních norem, zvyků, tradic atd. vykrystalizovalo v zahraničí několik teoretických přístupů. Pro nás jsou tyto koncepty přinejmenším inspirativní a mohou posloužit jako výkladový rámec při interpretaci výsledků konkrétních sociologických šetření. Zaujetí jednoznačného stanoviska ke každému z konceptů, resp. prověření jejich nosnosti ve specifických podmínkách naší společnosti brání prozatím nedostatek empirických dat.

Teorie motivace pomoci a podpory mezi příbuznými

Jednou z nejrozšířenějších teorií je tzv. *EQUITY theory*. Vychází v podstatě z akceptace univerzálního působení principu reciprocity „*dej a ber*“, jenž v obecné rovině „definuje, reguluje a harmonizuje sociální vztahy, poskytuje primární bázi sociální konformity (...) a účelné morální pojivo podporující stabilitu sociálního systému“ [Gouldner, in Milardo 1988: 174]. Vzájemnou pomoc tak zakládá na rovnocenné participaci či *rovnovážné reciprocitě* zúčastněných stran, tj. na ekvilibriu mezi donorem a recipientem, implicitně mezi subordinací a autonomií. Norma integruje časový rozměr interakce: propojuje minulé události motivující dnešní „splátku“ a budoucnost, v níž se očekává zúročení aktuálního podpůrného chování (ve smyslu egoisticko altruistického „*pomáhám, protože druhý mi kdysi pomohl – pomohu, neboť druhý mi v případě potřeby také pomůže*“). Nedodržení závazků a vychýlení vztahu navozuje distress a snahu o zvrácení nepříznivé bilance ve směně. Může být i důvodem jeho zrušení.

V dyádě rodičů a dětí, která je v zásadě nerozlučitelná a v určitých fázích životního cyklu nutně zatížena asymetrií investic, nahrazuje princip rovnovážné reciprocity *reciprocita generalizovaná* [Finch 1989; Finch, Mason 1993; Gouldner 1973; Lévi-Strauss 1969; Sahlins 1965]. Směnu podpory oprostňuje od bezprostřední a permanentní kalkulace její ekvivalentnosti, od kontinuální a časově ohraničené evaluace dluhů a kreditů. Obnovení rovnováhy v tomto typu primárních vazeb napomáhají četné mechanismy, které do určité míry legitimizují závislost individua, resp. ji rozptylují do širšího sociálního prostoru příbuzenské skupiny. Přispívají k udržení osobní autonomie a

⁷ Z výjimek jmenujme alespoň Možného, který zkoumal osobní síť dospělých osob v Novém Městě, Kyjově a Kroměříži, Kabeleho a Blažka, autory několika teoretických studií o rodinných sítích. Sociálním sítím nezaměstnaných věnuje pozornost Mareš. [Blažek 1988, Kabele 1989, Mareš 1994, Možný 1970]

posilují odolnost vztahu i přes zmíněnou nerovnováhu.⁸ Jednoznačnou exploataci (*negativní reciprocitu*) vylučují normativní sankce.

V intergenerační směně se „splátka“ zpravidla nerealizuje poskytnutím stejného druhu pomoci (tj. formou *direct repayment*). Nezřídka je určena osobě, která na směně aktuálně neparticipovala.⁹ Dosažení ekvivalentní směny v podmínkách *indirect repayment* tak představuje složitý, komplexní proces, „neuzavřený do přesných a logických schémat.“ Probíhá odlišně v konkrétních rodinách, životních situacích, v závislosti na individuální definici stavu nerovnováhy. Vyvážení vztahu proto není nikdy úplné a reflexe této skutečnosti aktéry generuje silnou a trvalou vzájemnou závislost, v níž není snadné „dluhy vyrovnat“ [Finch, Mason 1993].

Generalizovanou reciprocitou regulované vztahy rodičů a dětí (a manželských partnerů) tvoří vnitřní kruh v koncentrickém zobrazení sociální integrace. Na ně navazují vztahy se sourozenci a přáteli, tzn. vztahy intimní, s vysokou sociabilitou, fungující na bázi rovnovážné reciprocity. Na periferii se nachází kruh s méně intimními a negativní reciprocitou více ohroženými vazbami [Milardo 1988].¹⁰

Ideu reciprocity spojuje Finchová s konceptem *negotiation commitments*. Podpůrné chování není podle ní přímým produktem přijetí norem příbuzenské odpovědnosti. Předchází mu sociální interakce – skryté, implicitní *vyjednávání* závazků či dluhů, nebo

⁸) Např. nesoběstačný starý člověk připustí regres až na úroveň dětského statusu, v němž je závislost akceptována, naopak pečující dospělé dítě čerpá satisfakci ze společenského ocenění altruismu a sebeobětování, snaží se rozšířit podpůrné síť o další členy a rozložit zátěž, redukovat úroveň motivace nebo snížit subjektivní hodnocení nákladů reinterpretací podpůrné aktivity jako méně náročné. [Milardo 1988]

Ztráta autonomie se může projevit v kterékoli její rovině: *funkcionální* (schopnost a možnost řídit, organizovat vlastní aktivity bez cizí asistence), *postojové* (vlastní názory, postoje nezávislé na názorech a postojích druhých), *emocionální* (absence excesivních požadavků na souhlas, blízkost a emocionální podporu jiných lidí), *konfliktní* (nepřítomnost mimořádných pocitů viny, strachu vůči druhým). Uvedené dimenze autonomie vyčlenil Hoffman ve vztahu k emancipaci adolescentů. Domníváme se, že rozšíření aplikace je zcela oprávněné [Hoffman 1984, in Mancini 1989].

⁹) Podstata přímé splátky spočívá v poskytnutí stejného druhu pomoci v relativně krátkém čase. Probíhá typicky v intragenerační směně, tj. ve vrstevnických, nejčastěji sourozeneckých dyádách či skupinách. Přehlednost vztahu zabraňuje vzniku pocitů osobní závislosti. K zachování autonomie příjemce přispívá rozdělení pomoci mezi více členů skupiny (narozdíl od soustředění asistence do rukou jediného „dárce“, získávajícího tak kontrolu nad příjemcem podpory – viz předchozí poznámka) [Finch, Mason 1993].

¹⁰) Typologie je považována za užitečnou pro operacionalizaci uvedeného konceptu v empirických výzkumech, proto zrekapitulujeme:

a) *Generalizovaná reciprocita*: Podpora poskytovaná bez vědomí rovnocenné nebo časově ohraničené „návratnosti“, interakci nezatěžuje permanentní kalkulace efektivnosti směny. Dluhy nejsou promptně spláceny, což může „dlužníka“ uvést do závislé situace, tzn. vyústit ve statusovou diferenciaci.

b) *Vyvážená (rovnovážná) reciprocita*: Pomoc je poskytována s jasným očekáváním ekvivalentního vyrovnání v jistém čase. Nedojde-li k němu, vztah se často rozpadá. Směna je přímější a spravedlivější, ale inherentně méně stabilní.

c) *Negativní reciprocita*: Typ s extrémním těžením výhod jednou stranou, prospěchářství, exploatace.

otevřené konzultace příbuzných „u společného stolu“ (*round-the-table*) [Finch, Mason 1993].

Diskutovaný koncept připomíná *teorii směny (exchange theory)*, reprezentovanou zejména Homansem [1961], Blauem [1964] a Dowdem [1975]. Překonává její předpoklad striktní vázanosti motivace směny na úsilí individua minimalizovat vlastní náklady a maximalizovat osobní prospěch. Bylo by tedy nasnadě označit jej jako teorii spravedlivé či přesněji *vyrovnané (vyvážené) směny*.

Empirická aplikace konceptu naráží na obtíže při identifikaci typů směny obsažených v jiných druzích pomoci a podpory, odstranění generačního nánosu v interpretaci rozsahu a intenzity podpůrných aktivit i při objektivním zachycení poměru mezi jejich objemem a kapacitou disponibilních zdrojů. Koncept se primárně zaměřuje na pomoc střední generace starým rodičům a uzavírá se spíše do rámce sociální gerontologie. V zásadě však nevylučuje explanaci podstaty vazeb rodičů ve středním věku a jejich dospělých dětí. (Odkazujeme např. na práce Finchové a Masonové [1993, 1991, 1989, 1987].)

S teorií reciprocity na druhé straně souvisí *OBLIGATION theory* – teorie závazku (Bernard, Bellah, Ferguson, Schorr, Seelbach aj.) [in Mancini 1989, Rossi a Rossi 1990, Seelbach a Sauer 1977, Schorr 1960]. Její autoři rozvíjejí dále myšlenku regulace vztahů a reálného podpůrného chování rodičů a dětí *závaznými normami*, resp. subjektivním přesvědčením o povinnosti splatit dluh za péči a výchovu v dětství a dosud poskytovanou pomoc. Zdůrazňují tlak kulturních norem, jenž se projevuje očekáváním a pozitivním oceněním vstřícného chování dospělých dětí vůči rodičům. Přístup přijatelně vysvětluje případy mimořádné angažovanosti dětí v náročných situacích dlouhodobé osobní péče o nesoběstačného starého rodiče. Méně uspokojivě analyzuje tok určitých typů pomoci opačným směrem od starých lidí dospělým dětem a vnoučatům a procesy probíhající uvnitř generačních dyád. Nedá se říci, že by tato témata zůstala naprosto mimo daný teoretický rámec. Ve schématu hierarchizace normativních závazků podle stupně a typu příbuzenství, zkonstruovaném na empirickém základě, figurují všechny typy příbuzenských vztahů. Uvažována je rovněž diferenciací intenzity závazku s ohledem na závažnost situace, druh podpory, pohlaví, rodinný stav, vzdělání, sociální, etnickou a rasovou příslušnost. Relativně nezřetelná zůstává úloha citových vazeb mezi rodinnými generacemi. Zjevně jim není přikládána taková váha, aby samy o sobě zajistily životnost vztahu v krizích a poskytování masivní pomoci hraničící se sebeobětováním.

Koncept akcentuje důležité podmínky efektivního fungování systémů pomoci a podpory: 1. *přisuzování významů* – interpretaci jednání, záměrů a potřeb druhých, na němž závisí adekvátní odhad skutečné potřeby asistence, 2. *odhalování se* – schopnost a ochotu svěřit se druhým, dát najevo své potřeby, umožnit jejich identifikaci, 3. *empatii* – umění dívat se, poslouchat, rozumět, vcítit se do druhého a 4. *kooperaci* – schopnost přejít od sdíleného porozumění ke společnému řešení.

Osobní odpovědnost mezi generacemi nabývá specifických kontur ve světle kulturních mýtů, metafor či kontradikcí. Je otázkou, zda některé z nich neomezují, nebo dokonce nevyvracejí platnost teorie závazku. Uvažme např. rozpor obecného očekávání vzájemné asistence členů rodiny a individualisticky orientované kultury, úsilí jedince o nezávislost za současného spoléhání na příbuzenskou solidaritu, ambivalentní přístup dospělých dětí k participaci přátel a sousedů na podpoře starých rodičů a faktické odsouvání saturace jejich potřeb za zájmy životního partnera, dětí a vnoučat, „odkládání“ starých lidí do ústavů sociální péče atd.

ATTACHMENT theory staví vzájemné vztahy mezi rodinnými generacemi na silných afektivních, resp. emocionálních vazbách: lásce a oddanosti (*attachment*) [viz Ainsworth 1972, Bowlby 1979, 1980, Hartup a Lempers 1973, Troll 1971, 1979, Troll a Smith 1976 aj.]. „Pro většinu dospělých dětí se stává pěstování citových pout mezi nimi a rodiči stále důležitější v souvislosti se stárnutím jich samotných. Snaží se proto nejen zůstat v kontaktu a komunikovat s nimi, ale také je chránit“ [Mancini 1989: 170]. V dospělosti se tedy *attachment* projevuje protektivními postoji a konkrétním podpůrným chováním, úvahami, starostmi o druhého, steskem, touhou setkat se s ním, uchovat pouta bezpečí, jistoty (*secure attachment*). Spolupráce sourozenců při zajišťování pomoci je v tomto kontextu prezentována jako „výraz oddanosti jednotlivých dětí rodičům a jeden druhému“ (*sekundární attachment*).¹¹ Naopak asistence poskytovaná v rámci oslabených či absentujících emocionálních vazeb „*jen z povinnosti*“ se považuje za formu maladaptivního chování. Podle našeho názoru však mezi *attachment* a *obligation* teoriemi nelze striktně vést hranici, neboť pocit závazku a odpovědnosti je zpravidla spojen s láskou. Změna citových pout dětí a rodičů v průběhu životního cyklu také nebude spočívat jen a jen v jejich petrifikaci (viz koncept *attachment*), nebo naopak pouze v psychologickém vzdalování a růstu mezigeneračního napětí (koncept *obligation*).

Teoretický koncept *attachment* působí koherentně. Vysvětluje i situaci geografické distance dospělých dětí a rodičů transponováním podpůrného chování z reálné do symbolické roviny. Přestože je aplikovatelný na zkoumání vazeb mezi generacemi v dospělosti, je takto využíván řidčeji.¹²

Podstatu rodinných generačních vztahů a jejich vývoj popisují rovněž koncepty *IDENTITY SALIENCE* (Atkinson, Burke, Rietzes, Spenner, Stryker) a *CRESCIVE BONDS* (Turner) [in Mancini 1989]. V prvním případě se jedná o alternativu založenou na konvergenci symbolického interakcionismu a teorie směny. Zdůrazňuje vzájemnou závislost rodičů a dětí, kteří jsou jeden pro druhého (recipročně) součástí sebepojetí, zdrojem informací o sobě samých a prostředkem potvrzení vlastní identity. Rodiče mají sklon zdůrazňovat pozitivní vlastnosti svých dětí, neboť zrcadlí *self* rodičů, jsou důkazem „dobrého rodičovství“. Kladné hodnocení rodiči odměňuje děti i v dospělosti a formuje nadále jejich identitu dítěte.

Koncept *CRESCIVE BONDS* představuje zcela nový směr. Vysvětlení rodinných vztahů staví podobně jako známější teorie *attachment* na specifických vazbách mezi rodiči a dětmi (*bonding*). Ty jsou v procesu celoživotní interakce modelovány v pevný „propletenec“ *identity bonds* (vazeb sycených vědomím totožnosti) a *response bonds* (odvíjejících se od schopnosti citlivě vnímat druhého a jeho potřeby a reagovat na ně).

¹¹) *Attachment chování* s sebou nese potenciální nebezpečí neúměrného zvýšení pomoci rodičům již při prvních signálech poklesu jejich fyzických či psychických sil. Tedy dříve než reálné potřebují, se spornými důsledky pro morálku starých lidí [Cicirelli 1983].

¹²) Koncept, včetně typologie *attachment*, byl původně vytvořen ve vztahu k období dětství. Např. *resistent attachment* označuje vyhledávání kontaktů s rodiči spojené se strachem, odmítavým chováním, *avoidant attachment* „vyhýbání se“ rodičům, jejich ignoranci. *Insecure attachment* naopak vzniká při nedostatečné vnímavosti a odpovědnosti matky k dítěti. Koncept takřka splývá s dyadickou vazbou matka-dítě, což se spolu s obtížnou operacionalizací vzájemné „oddanosti“ považuje za jednu z jeho slabin [Cicirelli 1983, 1981]. Jistě si však dokážeme představit interakci dospělých dětí a rodičů navozující i výše uvedené situace *resistent*, *avoidant* a *insecure attachment*.

V konečném důsledku se tak vytvářejí *crescive bonds*, kvalitativně vyšší, „úplnější“. Nevyžadují již znovupotvrzování pozitivními reakcemi aktérů a objevují se bez ohledu na konsekvence pro naše sebehodnocení. Koncept je konsistentní s životním během a nosný na dyadické i skupinové úrovni.¹³

Tabulka 1. Analýza rodinných intergeneračních vztahů – operacionalizované proměnné

A. Rodinná struktura generací	A-1	Počet žijících členů rodiny subjektu: a) Děti b) Rodiče c) Prarodiče nebo vnuci d) Příbuzní získaní sňatkem (zeťové, snachy, tcháni) e) Sourozenci
	A-2	Typ vazeb podle pohlaví: muž-muž, muž-žena, žena-žena, žena-muž
	A-3	Typy lineárního příbuzenstva (počet jednotek)
	A-4	Geografická proximita každého z výše uvedených subjektů
	A-5	Kompozice domácnosti subjektu
B. Asociační solidarita /integrace	B-1	Frekvence interakce subjektu a příbuzných v rámci společných aktivit
	B-2	Typ sdílených běžných aktivit
C. Afektivní solidarita /integrace	C-1	Vnímaná kvalita interakce: citovost, vřelost, těsnost, porozumění, komunikace, ohled na druhého/ostatní, důvěra
	C-2	Vnímaná recipocita interakce: city (<i>sentiments</i>) projevované druhými
D. Konsensuální solidarita /integrace	D-1	Stupeň podobnosti/konfliktu v obecných hodnotách
	D-2	Stupeň podobnosti/konfliktu ve specifických názorech (sociopolitická, náboženská orientace apod.)
	D-3	Percepce podobnosti/konfliktu
E. Funkcionální solidarita /integrace	E-1	Druh směřované podpory mezi příbuznými
	E-2	Percepce reálné či potenciální podpory mezi příbuznými
F. Normativní solidarita /integrace	F-1	Příklady norem regulujících asociační, afekcionální, konsensuální a funkční solidaritu
	F-2	Percepce explicitně či implicitně ustavených norem regulujících příbuzenskou solidaritu

Podle [Bengtson a Schrader 1982: 116.]

Vícedimenzionální pohled na příbuzenskou solidaritu

Empirická zkušenost naznačuje, že složitost příbuzenských vztahů a mechanismus fungování systému intergenerační pomoci nelze vysvětlit působením jednoho faktoru či jejich úzce vymezené skupiny. V kvalitativních i kvantitativních charakteristikách podpůrných aktivit se s ohledem na jedinečnost aktérů, situací a definic situací odrážejí

¹³⁾ K označení konceptů není snadné najít přiléhavý český ekvivalent a vyhnout se přitom těžkopádnému popisu.

v různé míře všechny činitele diskutované v jednotlivých teoriích. Ve vývoji konceptuálních rámců se ostatně tato skutečnost odráží zřetelným posunem k vícedimenzionálnímu pohledu na příbuzenskou loajalitu či solidaritu.

Pro konkrétní výzkumnou práci považujeme za plodný koncept *RODINNÉ SOLIDARITY* [Bengtson et al. 1974, Bengtson a Schrader 1982, Burr et al. 1979, Campbell 1969, Cicirelli 1981, 1983, Mangen a Peterson 1982, Nye a Berardo 1973 aj.]. Jeho ideové kořeny sahají ke strukturálnímu funkcionalismu a teorii malých skupin, tj. původně k Durkheimovu pojetí solidarity na makrospolečenské úrovni a Homansovu v rovině mikrospolečenské. Koncept je integrovatelný s *equity*, *exchange*, *obligation* i *attachment* teoriemi. Bengtson, s nímž je nejčastěji spojován, vidí v solidaritě především metakonstrukci, nástroj explanace příbuzenské pomoci a podpory a orientace empirických šetření. Řada současných studií s konstruktem solidarity operuje, aniž je tato skutečnost autory explicitně uváděna. Koncept pracuje s několika typy solidarity (viz tabulku 1): 1. *asociační*, vyjádřenou frekvencí jednotlivých typů interakce v rámci společných aktivit členů nukleární i rozšířené rodiny (odráží kvantitativní stránku vzájemných vztahů), 2. *afektivní*, danou kvalitou interakce vnímanou členy rodiny (citovostí, vřelostí, porozuměním, ohledem k druhému, reciprocitou vztahů apod.), 3. *konsensuální*, určenou stupněm podobnosti hodnotových orientací a specifických, sociálně politických a náboženských názorů (beliefs), 4. *funkční*, jež je definována mírou a směrem směny určitého druhu asistence a 5. *normativní* solidaritou, vycházející ze sociálních norem, které regulují vztahy mezi příbuznými (norem familismu, idejí a hodnot týkajících se ostatních aspektů intergenerační solidarity). Ojediněle se připojuje šestá *dimenze cílové integrace*, tj. rozsah, ve kterém individuální členové skupiny podřizují svoje zájmy a cíle skupině jako celku. Model naopak běžně doplňují „podpurné“ charakteristiky mezigeneračních vztahů: *generační rodinná struktura*, v níž je zohledněn počet žijících členů každé rodinné generace, kompozice individuální domácnosti a geografická proximita separovaných rodinných jednotek. Solidarita jako „střešní pojem“ neuvádí jednoznačně a nutně všechny dimenze do vzájemných korelací. Z empirických šetření je zřejmá pouze velmi slabě pozitivní vazba afektivní solidarity s asociační a mírně negativní s geografickou proximitou.

Akceptací multifaktoriální podmíněnosti příbuzenské solidarity nejsou eliminovány otázky, které explicitně či implicitně řešily jednodimenzionální koncepty a které se shlukují kolem existence a podstaty „pravidel“ regulujících směnu mezi rodiči a dětmi. Funguje tedy samotný fakt příbuzenství jako hlavní motiv poskytování pomoci a podpory? Vychází podpurné chování z reálné solidarity, nebo je dáno úsilím udržet si „reputaci“ (*public image*) před ostatními příbuznými, přáteli, sousedy? Kdy (a zda vůbec) lidé preferují pomoc a podporu příbuzných před institucemi? Do jaké polohy se dostanou odpovědi, intervenuje-li typ příbuzenských vazeb, druh situace (potřeby), pohlaví a další sociodemografické znaky objektu a subjektu asistence? Atd.

V moderních společnostech nejsou kulturní vodítka regulující oblast intergeneračních vztahů v rodině (včetně příbuzenské solidarity) vždy jasná a jednoznačná. Všeobecné uznání podpurné funkce příbuzenstva veřejností se tříští v názorovou změť při hodnocení okolností, rozsahu a míry, v nichž by „rodina měla pomáhat“. Podle Finchové se postojová rozrůzněnost (*split consensus*) snižuje, je-li potřeba pomoci 1. *legitimní* (není nadbytečná nebo nevznikla vlastním zaviněním), 2. *limitovaná* vzhledem k investicím času, fyzických a psychických sil, resp. dovedností a 3. jde-li o *vztah rodičů a dětí*,

jemuž je přiznáván speciální status (ovšem opět ne ve smyslu automatické a naprosto neomezené podpory) [Finch, Mason 1993].

Fluidnost, relativní flexibilita příbuzenského normativního systému otevírá široký prostor pro individuální volbu příbuzných, s nimiž jedinec na základě shody zájmů a osobní atraktivity udržuje těsnější vztahy. Často splývají hranice mezi příbuzenstvím a přátelstvím. Pouze nejužší příbuzenské vazby v dyádě rodičů a dětí se chaotickému obrazu poněkud vymykají (viz výše). S trochou nadsázky lze říci, že „právě zde se při poskytování opory a v citové vřelosti rodí bytostný monopol přímých příbuzenských vztahů na řešení krizových situací a zátěží...“ [Kabele 1989: 31].

Rodina je vždy zasazena do demografického, ekonomického, sociálně politického a kulturního rámce konkrétní společnosti. Ten determinuje velikost rodiny, její strukturu, funkce a vzájemnou interakci mezi jednotlivými členy a rodinnými jednotkami vertikálně i horizontálně uspořádaného příbuzenského systému. Např. časování (*timing*) základních mezníků demografického chování určuje věkově časové vazby mezi rodinnými generacemi. Nízká porodnost formuje málopočetná sourozenecká společenství, obtížněji zajišťující péči o staré rodiče. Redukuje příbuzenské vazby v pobočných liniích a jejich funkci „rezervního podpůrného zdroje“. Kvantitativní a kvalitativní znaky rodinných sítí zásadně mění i rozvodovost a opakovaná sňatečnost. Procesy demografického stárnutí zvětšují rozsah populace v potenciální či reálné pozici objektu pomoci a opory. Dochází k posunům v hodnotových hierarchiích. V perspektivě životní dráhy roste význam osobních zájmů, seberealizace a kariéry, zatímco hodnota dětí slábne. Téma budoucnosti manželství, rodiny i fungování rodinných podpůrných sítí se stává velmi aktuální. Krize manželské rodiny, o níž se znovu hovoří, však nemusí nutně vyústit v destrukci příbuzenství. Naopak. Příbuzenství může být posledním útočištěm ve společenské situaci, kdy „manželství již dost dobře nefunguje (chceme-li být pesimisty) a formální organizace ještě dostatečně dobře nefungují (chceme-li být optimisty)“ [Keller 1990: 25]. Rabušic nevylučuje ani perspektivní obrat k ideálu mateřství, rodiny a přátelských pospolitostí [Rabušic 1990].

Z příbuzenské solidarity vyplývají významné makrospolečenské konsekvence. Především ve sféře sociální politiky se s naprostou samozřejmostí kalkuluje s podpůrnou funkcí rodiny. A právě u nás, v kontextu změn soustavy sociálního zabezpečení, nebyla otázka míry korespondence mezi očekáváními adresovanými rodině a realitou příbuzenských vztahů snad ani zformulována. V úvodu jsme již konstatovali, že systematickému studiu tohoto problému zůstává mnohé dlužna i česká sociologie.

DANA SÝKOROVÁ působí na katedře sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci. Vede přednášky ze sociologie rodiny a sociologie výchovy. Ve spolupráci s katedrou aplikovaných sociálních věd v Lancasteru připravuje nový kurs pro studenty oboru sociální práce, zaměřený na problematiku příbuzenské solidarity. Vztahy mezi generacemi v rodině a podpůrné funkce příbuzenských sítí, sledované především z pohledu rodiny „empty-nest“, představují rovněž hlavní oblast její vědeckovýzkumné činnosti.

Literatura

- Adams, B. N. 1968. *Kinship in an urban setting*. Chicago: Markham Publishing.
- Ainsworth, M. D. 1972. „Attachment and dependency: A comparison.“ Pp. 97-137 in *Attachment and Dependency*, ed. by J. L. Gewirtz. New York: Wiley.
- Alan, J. 1975. *Životní dráhy pracujících obyvatel ČSSR (Studie)*. Praha: VÚPSV.
- Alan, J. 1989: *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Alan, J. et al. 1990. *Demografický vývoj a populační politika (Závěrečná zpráva)*. Praha: VÚSRP.
- Balcar, K. 1985. „Cesta rodiny životem (2. a 3. část).“ *Děti a my* 15: 5-8.
- Barnes, H. E. 1972. *Social Network*. Reading, MA.
- Bengtson, V. et al. 1974. „Time, Aging and the Continuity of Social Structure: Themes and Issues in Generational Analysis.“ *Journal of Social Issues* 30: 1-33.
- Bengtson, V. L., S. S. Schrader 1982. „Parent-Child Relations.“ P. 115 in *Research Instruments in Social Gerontology. Vol. 2: Social Roles and Social Participation*, ed. by D. J. Mangen, W. A. Peterson. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bergener, M. et al. (eds.) 1983. *Aging in the Eighties and Beyond*. New York: Springer.
- Blau, P. M. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. New York.
- Blažek, B. 1988. „Sociální posila a sociální nepřízeň.“ S. 2-9 in *Výzkum rodiny II*. Praha: VÚSRP.
- Bliezner, R., J. A. Mancini 1989. „Aging Parents and Adult Children.“ *Journal of Marriage and the Family* 51: 275-290.
- Boot, E. 1957. *The Family and Social Network*. London: Tavistock.
- Borland, D. C. 1982. „A Cohort Analysis Approach to the Empty-nest Syndrome Among Three Ethnic Groups of Women: A Theoretical Positions.“ *Journal of Marriage and the Family* 44: 117-129.
- Bowlby, J. 1979. *The Making and Breaking of Affectional Bonds*. London: Tavistock Publications.
- Bowlby, J. 1980. *Attachment and Loss. Vol.3 (Loss: Stress and Depression)*. New York: Basic Books.
- Brody, E. M. 1981. „Women in the Middle and Family Help to Older People.“ *The Gerontologist* 21: 471-480.
- Brody, E. M. et al. 1984. „What Should Adult Children Do for Elderly Parents? Opinion and Preferences of Three Generations of Women.“ *Journal of Gerontology* 39: 736-746.
- Brody, E. M., C. B. Schoonover 1986. „Patterns of Parent Care when Adult Daughters Work and They Do Not.“ *The Gerontologist* 26: 372-381.
- Brtníková, M. et al. 1978. *Manželství středního věku*. Praha: Horizont.
- Brtníková, M. et al. 1982. *Problematika manželství zralého věku*. Praha: Horizont.
- Burr, W. R., R. Hill, I. Nye, I. Reiss (eds.) 1979. *Contemporary Theories about Family*. New York: Free Press.
- Bútorá, M. 1988. „Bariéry a rizika svojpomoci.“ S. 63-75 in *Výzkum rodiny III*. Praha: VÚSRP.
- Campbell, E. Q. 1969. „Adolescent Socialization.“ In *Handbook of Socialization Theory and Research*, D. A. Goslin (ed.). Chicago: Rand McNally.
- Cicirelli, V. G. 1981. *Helping Elderly Parents. The Role of Adult Children*. Boston, MA: Auburn House Publishing Comp.
- Cicirelli, V. G. 1983. „Adult Children's Attachment and Helping Behavior to Elderly Parents: A Path Model.“ *Journal of Marriage and the Family* 45: 815-825.
- Deutscher, I. 1964. „The Quality of Postparental Life: Definitions of the Situations.“ *Journal of Marriage and the Family* 26: 52-59.
- Deutscher, I. 1969. „From Parental to Postparental Life.“ *Sociological Symposium* 3: 47-60.

- Dowd, J. J. 1975. „Aging as Exchange: A Preface to Theory.“ *Journal of Gerontology* 30, 584-594.
- Duvall, E. M. 1971. *Family Development*. New York: J. B. Lippincott Comp.
- Finch, J. 1987. „Family Obligations and the Life Course.“ In *Rethinking the Life Cycle*, ed. by A. Bryman, B. Bytheway, P. Allat and T. Keil. London: Macmillan.
- Finch, J. 1989. *Family Obligations and Social Change*. London: Polity.
- Finch, J., J. Mason 1991. „Obligations of Kinship in Contemporary Britain: Is There Normative Agreement?“ *British Journal of Sociology* 42, 345-367.
- Finch, J., J. Mason, 1993. *Negotiating Family Responsibilities*. London: Tavistock/Routledge.
- Gewirtz, J. L. (ed.) 1972. *Attachment and Dependency*. New York: Wiley.
- Glenn, N. D. 1975. „Psychological Well-Being in the Postparental Stage: Some Evidence from National Surveys.“ *Journal of Marriage and the Family* 37: 105-110.
- Gold, D. T. 1989. „Generational Solidarity: Conceptual Antecedents and Consequences.“ *American Behavioral Scientist* 33: 19-32.
- Gouldner, A. W. 1973. *For Sociology: Renewal and Critique in Sociology Today*. London: Allen Lane.
- Haberlová, V. 1991. „Ekonomická aktivita v postproduktivním věku.“ *Sociální politika* 17: 9.
- Haberlová, V., I. Petrová 1991. *Rodina staršího středního věku*. Praha: VÚPSV.
- Hagestad, G. O. 1984. „The Continuous Bond: A Dynamic, Multigenerational Perspective on Parent-Child Relations Between Adults.“ Pp. 129-158 in *Minnesota Symposia on Child Psychology. Vol. 17*, ed. by Perlmutter. Hillsdale, NJ: Earlbaum.
- Harkins, E. B. 1978. „Effects of Empty Nest Transition on Self-Report.“ *Journal of Marriage and the Family* 40: 549-556.
- Hartl, J. 1975. „Dynamika rodiny a životní cyklus.“ Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Hartup, W. W., J. Lempers 1973. „A Problem in Life Span Development: the Interactional Analysis of Family Attachments.“ Pp. 235-250 in *Life Span Developmental Psychology: Personality and Socialization*, ed. by P. B. Baltes, W. Schaie. New York: Academic Press.
- Haškovcová, H. 1990. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama.
- Hill, R. 1970. *Family Development in Three Generations*. Cambridge, MA: Schenckman.
- Hill, R., D. A. Hansen 1960. „The Identification of Conceptual Frameworks Utilized in Family Study.“ *Marriage and Family Living* 22: 229.
- Hoffmann-Nowotny, H. J. 1988. „Budoucnost rodiny.“ S. 136-200 in *Současné problémy rodiny I*. Praha: VÚSRP.
- Homans, G. C. 1961. *Social Behavior. Its Elementary Forms*. New York.
- Jacobson, R. E. 1986. „Types and Timing of Social Support.“ *Journal of Health and Social Behavior* 27: 250-64.
- Johnson, E. S., B. J. Bursk 1977. „Relationships Between the Elderly and Their Adult Children.“ *The Gerontologist* 17: 90-96.
- Jung, J. 1984. „Social Support and Its Relation to Health: a Critical Evaluation.“ *Basic and Applied Social Psychology* 5: 143-165.
- Kabele, J. 1987. „Rodinné sítě.“ S. 84-100 in *Výzkum rodiny I*. Praha: VÚSRP.
- Kabele, J. 1989. „Životopisný rozměr přímého příbuzenství.“ S. 29-39 in *Výzkum rodiny VI*. Praha: VÚSRP.
- Kasalová, H. 1991. *Problémy starých občanů se sníženou soběstačností (Sonda)*. Praha: VÚPSV.
- Kasalová, H. et al. 1990. *Rozvoj efektivních forem sociální péče o staré občany. Výzkum života a potřeb starých lidí. (Závěrečná zpráva)*. Praha: VÚSRP.

- Keller, J. 1990. „Makrosociální souvislosti krize rodiny.“ S. 15-25 in *Sborník prací FF BU*. Brno: Masarykova univerzita.
- Keller, J. 1995. *Dvanáct omylů sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Klimentová, J. et al. 1990. *Základní koncepce sociální péče o staré a invalidní občany (Expertiza)*. Praha: VÚSRP.
- Koudelka, F. 1987. *Obyvatelé v předdůchodovém věku – rychlé výsledky*. Brno: DRUTIS-VVS.
- Koudelka, F. 1988a. *Mladí občané ve věku 20-34 let. Závěrečná zpráva*. Brno: DRUTIS-VVS.
- Koudelka, F. 1988b. *Obyvatelé v předdůchodovém věku. Závěrečná zpráva*. Brno: DRUTIS-VVS.
- Koudelka, F. 1988c. *Obyvatelé v důchodovém věku. Závěrečná zpráva*. Brno: DRUTIS-VVS.
- Kovářík, J. 1990. *Rodina po rozvodu (Závěrečná zpráva)*. Praha: VÚSRP.
- Lamser, V. 1965. „Otázky životního cyklu člověka.“ *Demografie* 7: 21-26.
- Lancaster, J. B. et al. (eds.) 1987. *Parenting Across the Life Span. Biosocial Dimensions*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lévi-Strauss, C. 1969. *The Elementary Structure of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- Litwak, E. 1960. „Geographic Mobility and Extended Family Cohesion.“ *American Sociological Review* 25: 385-394.
- Litwak, E. 1965. „Extended Kin Relations in a Democratic Industrial Society.“ In *Social Structure and the Family: Generational Relations*, ed. by E. Shanas, G. Streib. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lowenthal, M. F., D. Chiriboga 1972. „Transition to the Empty Nest: Crisis, Challenge, or Relief?“ *Archives of General Psychiatry* 26: 8-14.
- Mancini, J. A. (ed.) 1989. *Aging and Adult Children*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Mangen, D. J., W.A. Peterson (eds.) 1982. *Research Instruments in Social Gerontology. Vol. 2: Social Roles and Social Participation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mareš, P. 1994. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matoušek, O. 1994. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Milardo, R. M. (ed.) 1988. *Families and Social Networks*. Newbury Park, CA: Sage Publication, Inc.
- Mitchell, J. C. (ed.) 1969. *Social Networks in Urban Situations*. Manchester (UK): Manchester University Press.
- Moreno, J. L. 1934. *Who Shall Survive: A New Approach to the Problems of Human Interaction*. New York: Beacon.
- Možný, I. 1970. „Struktura primárních vazeb jako charakteristika lokálních struktur.“ In *O socialistické kultuře a regionalismu*. Olomouc: Kabinet B. Václavka.
- Možný, I. 1989. *Moderní rodina. Mýty a skutečnost*. Brno: Blok.
- Možný, I. 1990. „Čertovo kopýtko funkční analýzy rodiny.“ S. 27-41 in *Sborník FF BU* (G 33). Brno: Masarykova univerzita.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno...* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Musil, J. et al. 1985. *Lidé a sídliště*. Praha: Svoboda.
- Navarová, H. 1989. „Rodina v procesu sociální změny – vybrané problémy.“ *Sociológia* 21: 621-631.
- Neugarten, B. L. (ed.) 1964. *Personality in the Middle and Late Life: Empirical Studies*. New York: Atherton.
- Neugarten, B. L. (ed.) 1968. *Middle Age and Aging. A Reader in Social Psychology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nový, L. 1989. *Životní dráha jako sociologický problém*. Brno: UJEP.

- Nye, I., F. M. Berardo 1973. *The Family: Its Structure and Interaction*. New York: Macmillan Publishing Comp., Inc.
- Peterson, W. A., J. Quadagno (eds.) 1985. *Social Bonds in Later Life: Aging and Interdependence*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Petrová, I., J. Rychtaříková 1991. *Rodina staršího středního věku (Průběžná studie)*. Praha: VÚPSV.
- Petrová, I., D. Sýkorová 1992. *Rodina staršího středního věku (Závěrečná výzkumná zpráva)*. Praha: VÚPSV.
- Plávková, O. 1989. „K sociologické identifikaci životných dráh žien v našej spoločnosti.“ *Sociológia* 21: 399-410.
- Provazník, D. et al. 1989. *Aktuálne problémy sociológie rodiny*. Bratislava: Veda.
- Příhoda, V. 1974. *Ontogeneze lidské psychiky IV. Vývoj člověka ve druhé polovině života*. Praha: SPN.
- Rabušic, L. 1990. „K některým proměnám manželství a rodiny v současných západních společnostech.“ S. 51-67 in *Sborník prací FF MU*. Brno: Masarykova univerzita.
- Rendlová, E. 1979. „Struktura využití času rodin v různých fázích životního cyklu.“ *Sociologický časopis* 15: 355-374.
- Rendlová, E. 1987. „Demokratizace partnerských vztahů ve velkoměstské rodině středního věku.“ *Demografie* 29: 208.
- Rendlová, E. 1989. „Súčasná rodina a starí ľudia.“ S. 243-295 in *Aktuálne problémy sociológie rodiny*, ed. D. Provazník et al. Bratislava: Veda.
- Rossi, A. S., P. H. Rossi 1990. *Of Human Bonding: Parent Child Relations Across the Life Course*. Hawthorne-New York, NY: Aldine de Gruyter.
- Řezníček, I. 1994. *Metody sociální práce*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Sahlins, M. 1965. „On the Sociology of Primitive Exchange.“ In *The Relevance of Models in Social Anthropology*, ed. by M. Branton. London: Tavistock.
- Seelbach, W., W. Sauer 1977. „Filial Responsibility Expectations and Morale Among Aged Persons.“ *Gerontologist* 17, 421-425.
- Sgritta, G. B. 1989. *Towards a New Paradigm: Family in the Welfare State Crisis. Changing Patterns of Europe an Family Life (A Comparative Analysis of 14 European Countries)*. London: Routledge.
- Shanas, E. et al. 1968. *Older People in Three Industrial Societies*. New York: Atherton.
- Shanas, E., G. F. Streib (eds.) 1965. *Social Structure and the Family. Generational Relations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Schorr, A. 1960. *Filial Responsibility in the Modern American Family*. Washington, DC: Social Security Administration. Department of Housing, Education and Welfare.
- Spitze, G., J. Logan 1990. „Sons, Daughters, and Intergenerational Social Support.“ *Journal of Marriage and the Family* 52: 420-430.
- Streib, G. F. 1965. „Intergenerational Relations: Perspectives of the Two Generations on the Older Parent.“ *Journal of Marriage and the Family* 27: 469-476.
- Sussman, M. B., L. Burchinal 1962. „Kin Family Network: Unheralded Structure in Current Conceptualizations of Family Functioning.“ *Marriage and Family Living* 24: 231-240.
- Troll, L. E. 1971. „The Family of Later Life: A Decade Review.“ *Journal of Marriage and the Family* 33: 263-290.
- Troll, L. E., V. L. Bengtson 1979. „Generations in the Family.“ In *Contemporary Theories about Family*, ed. by W. R. Burr, R. Hill, I. Nye, I. Reiss. New York: Free Press.

Troll, L., J. Smith 1976. „Attachment Through the Life Span: Some Questions About Dyadic Bonds Among Adults.“ *Human Development* 19: 156-170.

Večerník, J. 1977. „Dlouhodobé změny v některých meznících životního cyklu.“ *Demografie* 19: 106-112.

Večerník, J. 1985. „Dynamika příjmů v životním cyklu rodiny.“ *Demografie* 27: 2.

Večeřa, M. 1993. *Sociální stát. Východiska a přístupy*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Summary

Relations among family generations and the functioning of kinship solidarity remain outside the theoretical and empirical interests of Czech sociologists. The same can be said about the empty-nest family from whose position in the vertical family social network responsibility towards other family generations and potential „duties“ to help or support them arises. This fact acquires new dimensions within the more general framework of demographic changes as well as the closer, specific context of the transformation of Czech society. It also creates the need for more profound sociological analysis. In the sphere of social politics it is automatically included in the supportive function of the family. In light of the changes to the social welfare system, the question as to the level of correspondence between expectations placed upon the family and the reality of everyday kinship relations has not been formulated thus far.

The complexity of kinship relations and the mechanism of the function of the system of inter-generational assistance can be explained neither by the operation of one factor alone, nor the operation of a defined group of them (see, for example, the equity, obligation and attachment theories). Both the qualitative and quantitative features of support activities reflect to varying degrees all factors discussed in each particular theory, taking into consideration the unique character of the actors, social situations and the definitions of those situations. This fact has determined the clearly evident shift in the development of conceptual frameworks towards multidimensional models of kinship loyalty and solidarity. However, the problem of finding the cultural norms/rules that regulate intergenerational family relations, remains unsolved. The public's general and widespread acceptance of family obligations, contrasts with the split consensus regarding the concrete decisions and evaluations of conditions, extent and rate of investment, in which each concrete family might participate.

The summary of the development and the state of inquiry into kinship solidarity in foreign countries, the presentation of conceptual frameworks and an analysis of their „capacity“ should constitute an impulse for Czech sociology not only to discuss that topic but especially to embark upon systematic empirical study.

Neoliberalismus, transformace a občanská společnost

ILJA ŠRUBAŘ*

Institut für Soziologie, Friedrich-Alexander-Universität, Erlangen-Nürnberg, SRN

Neoliberalism, Transformation and Civil Society

Abstract: The present study tackles two problems: First, it questions why the liberalism represented by Hayek's thought has succeeded as a new ideology in post-socialist countries; it traces the similarities between the liberal and marxist type of radical economism and states that economic theories fail as general frameworks for a theory of society. Second, it confronts Hayek's approach with some basic sociological findings (such as those of Parsons, Dahrendorf, Mannheim and Habermas) concerning the process of modernization. It is argued that – in the light of these findings – Hayek's theory seems inappropriate for grasping the real mechanisms of societal development.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 67-78)

Ve svém spise „Democracy and the Market“ analyzuje Adam Przeworski [1992: 6 pass.] převrat, který se odehrává v postsocialistických státech, a konstatuje s jistou ironií, že jednou z jeho podstatných součástí je světonázorový přechod od marxismu k neoliberalismu a s ním od dogmatu plánování k dogmatu svobodného trhu. Przeworski tímto zjištěním cílí na patrnu, v těchto státech ještě přežívající „reálně socialistickou“ potřebu, vyžadující, aby praxe byla vždy fundovaná teoretickým systémem, pomocí kterého se společnost uvede jaksi jednou provždy do pořádku. Vystoupíme-li z každodenní samozřejmosti, kterou tento světonázorový přesun v postsocialistických zemích představuje, pak neodbytně vyvstávají otázky: Proč je to právě neoliberalismus, který se v tomto smyslu stává postsocialistickou světonázorovou alternativou? A dále – je teorie společnosti, kterou tento světonázor nabízí, opravdu schopna analyzovat sociální realitu tak adekvátně a s tak výlučnou spolehlivostí, na jakou pozvedá nárok?

Těmto dvěma otázkám je věnována následující úvaha. V českém prostředí se zdají být o to zajímavější, oč důrazněji se Česká republika snaží profilovat jako politický prostor, ovládaný právě těmito „pravicovými“ teorémy, za jejichž klasika zde platí F. A. Hayek.¹

I. Radikální ekonomismus

Začneme otázkou první. Proč je právě neoliberalismus Hayekova ražení tak přitažlivý pro světonázorovou transformaci v postsocialistickém prostředí? Na první pohled se zdá být nejjednodušší odůvodnění pragmatické: Transformace plánované hospodářské struktury v tržní není pouze záležitostí ekonomickou, nýbrž i společenskou a vyžaduje tedy teorii, která oba tyto momenty spojuje. Tato potřeba nevypovídá však ještě nic o důvodech

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Dr. Ilja Srubar, Kochstraße 4, D-91054 Erlangen, SRN.

¹) V přítomné úvaze se opírám především o jeho programický spis *Ústava svobody* [Hayek 1983].

výběru určité koncepce. Myslitelné by byly různé alternativy – počínaje Keynesovou přes Müller-Armackovu, která má zřetelně liberální pozadí, až po projekt otevřené společnosti Sira Karla Poppera. V intenci Hayekova myšlení by zde bylo možno přijmout tezi, dle které neoliberalistický model je jaksi automaticky završením evoluce společnosti a tím také ukončením dějin, o němž nás poučuje Fukuyama [1992]. Na pozadí rozpadu reálného socialismu a nepopíratelně vyšší ekonomicko-sociální úrovně vývoje společností západně-kapitalistického typu by tato teze mohla nabýt určité pravděpodobnosti, ovšem jen tehdy, akceptujeme-li předpoklad, že daná vyšší úroveň západních zemí je výhradně výsledkem působení neoliberálních mechanismů v jejich společenské struktuře. Že tento závěr zdaleka není samozřejmý, uvidíme později. Proč je ale tak přitažlivý v postsocialistických podmínkách? Proč představa ekonomického individualismu řízeného trhem, provázeného odmítáním sociální politiky na více než rudimentární úrovni, glorifikací sociální pozice „nezávislých“ podnikatelů a podezřívavě odmítavým postojem k hospodářsky závislé většině a jejím organizacím nabývá charakteru společenského všeléku? Čím připravil reálný socialismus půdu pro myšlení tohoto typu? Na jaké myšlenkové figury a vzorce, vzniklé za dobu jeho trvání, může toto myšlení navázat?

Nenechme se zavést zdáním, že myšlenkový svět, který je vůčihledným extrémním opakem předešlého, nemůže mít s tímto nic společného, než to, že je jeho negací. Naopak: Přechod z jedné extrémní pozice do druhé poukazuje k tomu, že se obě vztahují ke společné skutečnosti, ke společnému principu, v jehož interpretaci a provedení se ovšem radikálně odlišují, ba často vylučují. Co je tedy takovým společným principem, spojujícím marxistické a neoliberální vnímání skutečnosti?

Spojícím principem obou doktrín je bezesporu přesvědčení, že mechanismus ekonomického fungování společnosti řídí všechny její ostatní funkce a že rozhoduje o konečné podobě společenské struktury. Tento ekonomický radikalismus, dominující jak marxistický, tak neoliberální typ myšlení, pramení z jejich společných historických kořenů, ležících v rané periodě vývoje občanské společnosti. V této době, tedy koncem 17. a v průběhu 18. století, se díky analýzám, z nichž pramení liberální myšlení, prosazuje názor, že je to právě politická ekonomie, která – řečeno s Marxem – představuje determinující anatomii společnosti a že vědecká analýza fungování společnosti musí být analýzou jejich ekonomického jádra. Důvěru v determinující moc ekonomického mechanismu čerpá Marx jak známo z klasických prací liberálních ekonomů a na ní též zakládá naději, že kolektivistická korektura tohoto mechanismu povede ke vzniku společnosti nového typu. Jak liberálně individualistická, tak marxisticky kolektivistická varianta ekonomického radikalismu vychází tedy z toho, že lze definovat systémy ekonomického jednání, které jsou dostačující příčinou pro vznik a trvání společenských formací určitého typu.

Tento ekonomický redukcionismus představuje první moment samozřejmě daný v obou soustavách a tvoří tak součást jejich společného myšlenkového horizontu. Radikální rozdíl spočívá ovšem v konsekvencích, které obě doktríny ze svého společného poznání vyvozují. Pro Marxe znamená analyzovatelnost ekonomické anatomie občanské společnosti možnost poznání jejího systému jako celku, a tudíž i možnost radikální transformace této společnosti pomocí systémových změn v její ekonomické struktuře. Pro neoliberální myšlení Hayekovo je marxistický přístup příkladem nepřipustného holismu. Centrálním výsledkem liberalistické analýzy tržní anatomie občanské společnosti je teze, že se sice jedná o popsatelný systém koordinující a vyrovnávající individuální zájmy a cíle, že však jeho analýza není proveditelná na tak detailní úrovni, aby mohl být

definován model, určující jednání všech účastníků. Naopak: neviditelná ruka trhu je v této perspektivě výdobytkem společenské evoluce – řešením, které umožňuje koordinaci subjektivních cílů individuálně náhodných a účastníkům trhu z velké části navzájem neznámých. Jakýkoliv pokus o systémové zasahování do tohoto mechanismu, tj. o zasahování omezující individuální svobodu rozhodování ve prospěch zájmů kolektivních, tuto spontánní koordinaci společnosti ruší a musí být odmítáno.

V procesu postsocialistické transformace se však ukazuje, do jaké míry společný rámec radikálního ekonomismu obě koncepce paradoxní formou spojuje. Transformační reforma se musí na jedné straně spoléhat na pravdivost postulátů Marxových, dle kterých je plánovaná manipulace ekonomické základny nejen možná, ale pro změnu nadstavby i nutná; na straně druhé musí cílem tohoto plánovitého procesu být právě spontánní tržní koordinace společnosti, jejíž systematické zdůvodnění teoreticky spočívá v argumentu o neproveditelnosti prvního.

Navzdory diametrálním odlišnostem nacházíme tak společné rysy obou doktrín, které lze sledovat dále: Obě narážejí na problém, který je v sociologické literatuře označován Durkheimem [1975: 266 pass.] jako „mimosmluvní podmínky platnosti smluv“ popřípadě Parsonsem [1968: 64 pass.] jako „utilitářovo dilema“ (utilitarian dilemma). Oba tito autoři poukazují na to, že teorie, vycházející z ekonomické determinace jednání a společnosti, docházejí ve své argumentaci dříve či později k momentu, kdy čistě ekonomická motivace sociálního jednání k vysvětlení jeho evidentně existujících kolektivních rysů nepostačuje a kdy je třeba založit pravidla jednání, na jejichž základě je ten či onen ekonomický systém akceptován či odmítán, na mimoekonomických faktorech. Pro Marxe tak vzniká problém „správného vědomí“, tj. třídně a historicky správné interpretace společenského dění. V rámci učení o základně a nadstavbě nezbývá Marxovi, než podmínit toto vědomí znovu ekonomicky. Vzhledem k tomu, že detailní vědecká předpověď motivace konkrétního individuálního jednání na základě obecně ekonomické situace není možná – zde má Hayek zcela pravdu –, otevírá se zde prostor pro dogmatické určení toho, co je třídně a historicky správné a co ne – a sice navzdory faktickému průběhu událostí a dějin.

Podobný problém musí řešit i Hayek v podobě „utilitářova dilematu“: Jak Parsons ve své studii „The Structure of Social Action“ ukazuje, je jednou ze základních tezí liberálně ekonomických teorií jednání i Hayekem zdůrazňovaná náhodnost a vzájemná neznalost individuálních cílů. Vznik sociálního řádu, tj. společných pravidel sociálního jednání, je v tomto rámci dle Parsonse vysvětlitelný pouze dvojím způsobem: Jednak ekonomickou koordinací pomocí modelu „neviditelné ruky“. Tato koordinace sice vysvětluje „nechtěnou“ alokaci vědění, zboží a zdrojů, avšak nikoli vznik společných principů, cílů a norem jednání. Zbývá druhá Parsonsem vyznačená možnost spočívající ve vysvětlení společných pravidel mimomodelovými předpoklady o „antropologických“ či „evolučních“ principech jednání, jejichž výsledkem společná pravidla jsou. Této argumentace používá Hayek hojně, vztahuje ji však ke vzniku spontánní tržní koordinace jednání jako evolučnímu řešení problému řádu. Jako reakce na tento řád ovšem vzniká řada kolektivních zájmů, které úspěšně odporují ve formě monopolu, odborů etc. jeho postulované individualistické podstatě. Z fungování tohoto spontánního mechanismu samotného nelze tedy neoliberální pravidla zachování individuálních svobod odporováním kolektivním tlakům bez dalšího odvodit. Zde vstupuje do Hayekovy argumentace nutně teze o mocenském monopolu státu, který je vybudován a zároveň omezen

liberálními principy. Tyto však musí být dosazeny zvenku, neboť je nelze ve společenské realitě samé imanentně založit, a tudíž stojí často s touto realitou, tj. s fakticky existujícími individuálními zájmy, v zásadním rozporu. V tomto smyslu je, řečeno s Hegelem, liberalismus systémem principů, které vždy na konkrétní realitě troskotají.

I Hayekova neoliberalistická koncepce, která chce založit „ústavu svobody“ individua na spontánním řádu, je tedy nucena své principy dogmaticky postulovat a všechny historicky vznikající zájmy individuí, které se s těmito postuláty nekryjí, definovat jako zájmy svobodu ohrožující. V tomto ohledu tedy – podobně jako teorie Marxova – přestává být teorií analytickou a stává se teorií normativně preskriptivní, vymykající se falzifikaci. Zde nacházíme zásadní rozdíl mezi Hayekovou a Popperovou koncepcí společnosti, na kterou opakovaně poukazuje Dahrendorf [1990: 28 pass.]. Popperova společnost je otevřená – a to i experimentům konkrétních reforem, které *ad hoc* řeší problémy, na které společnosti ve svém historickém vývoji narážejí.² Hayekova představuje exkluzivní systém principů, jejichž aplikaci dogmaticky vyžaduje, navzdory konkrétním potřebám a zájmům historických individuí. Chod světa by byl vždy optimálně garantován, kdyby se těmito principy řídil. Problém ovšem spočívá v tom, že dějinný průběh vývoje evropských společností – i kdybychom jej chápali jako historickou realizaci liberálních principů – vytváří řadu typů kolektivních orientací, jejichž normy se s těmito principy neshodují. Hayekův přístup k nim vzbuzuje dojem, že jsou jaksi v historii nepatřičné, neoprávněné a správnému vývoji dějin, či lépe liberálním nedějinám, odporující.

V tomto imanentním sklonu k dogmatismu, který je oběma diskutovaným variantám radikálního ekonomismu vlastní, rozeznáváme druhý podstatný moment jejich společného myšlenkového horizontu. V obou případech se jedná o ideologie v Mannheimově smyslu, tj. o ideové konstrukce koncipované jako legitimace určité politické praxe, a tudíž pojmově konstruované tak, aby jejich falzifikace byla vyloučena, přičemž tezím odpůrců je odpírána platnost poukazem na sociální (třídní) pozici, kterou zaujímají.³ Svou vlastní platnost podpírají obě koncepce ekonomickým determinismem, předkládaným jako výsledek vědecké analýzy. Tento determinismus, a tudíž i s ním spojený vědecko-analytický nárok musí obě koncepce opustit, aby mohly postulovat normativní principy svých politických doktrín. Z tohoto základního rozporu v jejich konstrukci vyplývá pak jejich tendence k podřizování výsledků analýzy zabsolutizovaným normativním nárokům vlastní ideologie.

Jak zřejmo, není preferování Hayekova modelu vůči – řekněme Popperovu či Dahrendorfovu – dáno pouze pragmatickou snahou o nalezení analytického teoretického systému, o který by se transformační proces mohl opřít. Hayekův neoliberalismus zapadá svým radikálním ekonomismem, svým sklonem k dogmatizaci a svou nevšimavou odmítavostí vůči konkrétním individuálním a skupinovým zájmům bez obtíží do jistých marxismem a reálným socialismem tradovaných ideových rastrů, což v podmínkách postsocialismu činí jeho obsahem tak odlišnou koncepci ve struktuře argumentu přesto tak důvěrně známou.

²) Tuto představu rozvádí Popper ve své *Bídě historismu* [Popper 1979: 51 pass.].

³) K tomu explicitě [Hayek 1983: 145 pass.].

II. Ekonomie – obecná teorie společnosti?

Přístupme nyní k otázce, do jaké míry Hayekův neoliberalismus jako sociálně vědecká teorie adekvátně zobrazuje sociální realitu a genezi jejího řádu. Viděli jsme, že Hayek tuto genezi chápe jako funkci neviditelné ruky trhu a její analýzu klade do oblasti ekonomické teorie. V jeho případě se jedná o teorii stojící v tradici rakouské neoklasiky vycházející z prací Karla Mengera a jeho pokračovatelů [Menger 1883].

Menger argumentoval především proti německé historické škole, zastoupené hlavně Schmollerem, která na ekonomické jednání individuí a vývoj hospodářství nahlížela v jeho historickém, často lokálním kontextu a vysvětlovala jej rekonstrukcí jeho konkrétních historických podmínek. Naproti tomu se Menger snažil formulovat obecnou teorii jednání, vycházející z toho, že individua jednají vždy racionálně tak, aby volila alternativy přinášející užitek za použití nejmenších prostředků, přičemž vycházejí ze svých osobních preferencí. Tento ekonomický princip jednání není dle Mengera jen principem fungování trhu, nýbrž je obecným modelem pro vysvětlení sociálního jednání v oblasti všech sociálních věd. Společenský řád a jeho instituce mohou pak být chápány jako nechtěné, a tedy náhodné výsledky takto orientovaného jednání individuí.

Zde se ukazuje ambivalentní přístup k problému sociálního řádu, který je tomuto typu teorii jednání vlastní. Na straně jedné je řád výsledkem individuálního, tržně ekonomického racionálního jednání, na straně druhé se ovšem ukazuje, že jeho výsledek je náhodný, neboť nebyl jednajícími intendován. Záhada toho, jak z jednání individuí vznikají společná pravidla – společenské normy –, které toto jednání řídí, je sice jako problém formulována a příznačně označena jako „fungování neviditelné ruky“, ale vyřešena není. Na tento nedostatek poukazuje právě Talcott Parsons, když hovoří o dilematu utilitářských (tj. liberálně ekonomických) teorií jednání. Parsons tak dochází k závěru, že vysvětlení spontánního vzniku sociálního řádu nemůže být založeno pouze na účelové racionalitě individuálních zájmů, koordinovaných trhem, nýbrž že se musí vztahovat i na sociální genezi společných normativních pravidel, která účely a prostředky ekonomického jednání legitimují.

Tento logický požadavek sociologické teorie naráží ovšem na odpor radikálně ekonomických koncepcí teorie společnosti – a to z rozličných důvodů. Za prvé samozřejmě proto, že jím je relativizována výlučnost ekonomického vysvětlení geneze společenského řádu poukazem na to, že oblast ekonomického jednání je pouze jednou komponentou jeho komplexní struktury. Již z toho tedy pramení nevraživý postoj ekonomismu k sociologii, jak je nám důvěrně znám z marxistické tradice. Ve vývoji neoliberální pozice je tento podezřívavě zamítavý postoj motivován ještě poněkud jinak. Je spojen s tradičním liberálním pojetím společenského řádu jako řádu občanské společnosti (civil society), tedy koncepce, konstituované v 17. a 18. století za účelem politického boje proti tehdy tradičním, tedy stavovsky neobčanským mocenským strukturám, omezujícím svobodný rozvoj tržního mechanismu a konstituci společnosti jako smluvního svazku rovnoprávných a nezávislých individuí. V této perspektivě stojí tedy princip individuální občanské svobody proti principu tradovaných kolektivních norem. Tato opozice se stává – řečeno s Luhmannem – binárním kódem, jehož optikou liberální myšlení pozoruje svět. V Mengerově teorii se tato opozice odráží v metodologické preferenci pro univerzální, individualisticky tržní model vysvětlení sociálního jednání, kterým zamítá vysvětlení historické, zakládající se na rekonstrukci rozdílných dějinných podmínek a norem. V době jeho působení koncem 19. století vystupuje na scénu i sociologie, která chce být

vědou o sociální skutečnosti *sui generis*, tedy vědou o tom, jak se systémy kolektivních norem formují a jakým způsobem ovlivňují jednání individuí – jak sociální, tak ekonomické. V konsekventním prodloužení tohoto sociologického přístupu – totiž v sociologii vědění – se pak otevírá otázka sociálního, tj. kolektivního, vzniku společenského vědění vůbec. Předmětem sociologického zkoumání se tak stává nejen rovina sociálního jednání, ale i rovina teorií o něm – ať už každodenních, ideologických, či vědeckých.

Liberalismus v této perspektivě ztrácí status exkluzivní teorie občanské společnosti a stává se víceméně jednou z existujících alternativ, jejichž vznik a působení je předmětem sociologického vysvětlení. Pokud sociologie pozvedá nárok na vysvětlení vzniku a působení sociálních tlaků, jimiž kolektivní normy regulují sociální jednání a člení vědění o sociální realitě, zařazuje se tím v rámci binárního kódu liberální interpretace světa mezi kolektivisticky argumentující koncepce, a musí být tedy odmítána podobně jako kolektivistické, tj. socialistické či marxistické konkurenční varianty radikálního ekonomismu. I ona propadá holismu, oně sociálně vědecké *hybris*, která chce vědět o genezi, struktuře a vývoji sociálního řádu více, než to, že tento je nechtěným výsledkem jednání subjektu, racionálně sledujících zvýšení individuálního užitku.

Co bylo ze strany liberálních teorií do roku 1933 pouhou národohospodářskou či metodologickou debatou, získalo nástupem fašismu rychle charakter souboje ideologií. Zástupci liberálních teorií a tvůrci nynějšího neoliberalismu – mezi nimi, jak známo, i Hayek –, ocitnuvši se v emigraci, se tázali po příčinách, které umožnily nástup fašismu a národního socialismu v Evropě. Nacházeli je v postupném sílení kolektivistických doktrín, které v průběhu modernizace evropských společností deformovaly liberální principy občanské společnosti, ať už v podobě sociálně politických opatření, či vlivem radikálně levicových a pravicových „socialistických“ hnutí, v jejichž konkurenci národní socialismus zvítězil. V této perspektivě se tedy zdánlivě potvrdila liberalistická prognóza, že dominance kolektivních zájmů nad individuálními znamená konec civilizované společnosti. Kdyby se – argumentuje von Mises [1944] ve svém spise *Omnipotent Government* – vlády a společnosti držely liberálního modelu a nepodléhaly tak snadno dirigistickým a kolektivistickým svodům – svět by neznal válek a diktatur.

Tento povzdech, jakkoli se s jeho morálním apelem můžeme ztotožnit, poukazuje k omezením analytických možností teorií tohoto typu, na které jsme již narazili v podobě Hayekova dogmatismu. Vyjdeme-li z teze, že jedním z podstatných momentů autogeneze sociálního řádu v moderních evropských společnostech je mechanismus trhu, pak je pozoruhodné, že liberální teorie na jedné straně neustále konstatují úchytky od jeho optimálního fungování, způsobené v průběhu dějin vznikem odlišných „kolektivistických“ normativních systémů, na straně druhé však ukazují, že liberální principy politického uspořádání nelze bez dalšího ze spontánního fungování trhu odvodit. Jakkoli liberální teorie registrují a odmítají kolektivistické deformace trhu a řádu, poukazujíce na jejich společenské zhoubné následky, nejsou zřejmě schopny vysvětlit, proč tyto úchytky z fungování trhu jaksi běžně vznikají, zatímco právě liberální principy musí být mocenským monopolem státu externě dosazeny.

Zde naráží liberální teorie společnosti na analytické bariéry, dané jednak jejím metodologickým individualismem, jednak nutností distancovat se od kolektivistických vysvětlení, která jí splývají s pozicí marxistického radikálně ekonomického konkurenta. Svádí tak boje definované diskursem 19. století a nutnost postulovat univerzální platnost svých principů vykupuje ahistorismem svého analytického přístupu k sociální realitě.

Tím se ovšem vzdává i možností, které k řešení hádanky neviditelné ruky tržního mechanismu a ohrožení či podpory jeho fungování nabízejí jiné, zvláště pak sociologické přístupy. Představa, že liberální model je analytickým zobrazením fungování sociální skutečnosti v moderních občanských společnostech, je tedy značně nepřesná.

III. Dialektika liberální spontaneity řádu

Fakt, že liberální model není adekvátním popisem fungování společnosti, na které míří, ovšem neznamená, že by sám nebyl částí této skutečnosti a nepůsobil v ní. Toto působení má však – zcela ve shodě s Hayekovým konceptem – řadu nezamýšlených důsledků. Tuto spojitost vnímá liberální myšlení jen velmi selektivně, a v případě, že se tyto důsledky obracejí proti němu, považuje je za defekty v řádném chodu dějin. Dialektice souvislosti liberálního modelu a jeho důsledků platí tato poslední část naší úvahy.

Pro uklidnění současného českého čtenáře, který je částečně následkem běhu dějin, částečně *à la mode* „pravicový“, upřesněme hned, co je zde dialektikou myšleno. Rozumím jí zde jednoduše z libovolné praxe lidského jednání odvoditelnou zkušenost, že skutečný obsah jisté ideje se ukáže až tehdy, je-li tato idea realizována a její reálné následky se stanou zřejmými. Pak teprve poznáváme pravý dosah původně myšleného a můžeme na něj reagovat opět další ideou, rozvrhující naše jednání. Korektura skutečným, nutná pro vývoj myšlení a poznání, není dosažitelná pouhým myšlením bez realizující praxe. Toto „dialektické“ pojetí řádu tedy znamená, že se proces konstituce sociální reality nedá nikdy beze zbytku v reflexi poznání modelovat. Do této míry se tudíž náš „dialektický“ pohled shoduje s Hayekovým, který trvá na spontánním rozvoji společenských sil.

Hayek argumentuje proti státním a kolektivním tlakům, ohrožujícím inovativní potenci „spontánního“ rozvoje pokroku [Hayek 1983: 48]. Této nezamýšlené spontaneity dosahuje moderní společnost, jak víme, trhem, jehož fungování dle Hayeka nezbytně vyžaduje soukromé vlastnictví výrobních prostředků [op. cit.: 150 pass.]. Fungování trhu předpokládá tedy sociální nerovnost, jejíž udržování není pouhou otázkou státní či ekonomické moci, nýbrž – jak ukazuje Max Weber – též otázkou jejich legitimity pomoci společenských normativních systémů. Jedním z těchto systémů je – sociologicky pozorováno – liberalismus sám. Jeho zásluhou získává moderní společnost již ve svých počátcích dvě sociální techniky, které dovolují zpracovávat konflikty mezi jednotlivci a společenskými skupinami. První z nich spočívá již v definici společenských konfliktů jakožto legitimní konkurence názorů, které nacházejí své řešení diskursivní, tj. parlamentární cestou. Druhá vyplývá z předpokladu fungování tržního hospodářství – totiž z nutnosti soukromého vlastnictví na straně jedné a z potřeby rovnoprávnosti tržních účastníků jako svobodných smluvních subjektů na straně druhé. Legitimace faktické materiální a sociální nerovnosti zrovnoprávněním před zákonem představuje tak základní legitimační techniku liberálních koncepcí a zároveň ovšem i jejich základní normativní rozpor.

V zájmu ochrany trhu jako spontánního mechanismu společenského řádu se dovolává této techniky i Hayek. V jeho neoliberální verzi se však tomuto principu dostává jistého zahrocení, které jeho původní – řekněme osvícensky – legitimační potenciál omezuje: Hlavními nositeli spontánních inovací, a tudíž garanty pokroku jsou „nezávislí“ účastníci trhu, tedy vlastníci kapitálu, kteří se nejspíše mohou ubránit skupinovým a vládním tlakům a uchovat si individuální svobodu, kreativitu, schopnost přebírat riziko etc. Jejich bohatství jim umožňuje vytvářet luxusní potřeby, které – uspokojeny a

převedeny do masové výroby – posléze pozvedají životní úroveň méně zámožných. Bohatí „nezávislí“ jsou tak garanty pokroku, neboť žijí – jako jakési vzory – ve fázi vývoje, které méně bohatí dosáhnou později [Hayek 1983: 55 pass., 150 pass.]. Na rozdíl od nich mají ti účastníci trhu, kteří jsou na vlastních kapitálu závislí, tj. většina obyvatel moderních občanských společností, pochopitelně zájem na kolektivním prosazování svého sociálního zajištění na úkor nezávislých vlastníků, na jejichž kreativitu ovšem možnost zajištění závislých spočívá [op.cit.: 144 pass.]. Neoliberální princip svobody jako svobody individua vůči mocenskému a společenskému tlaku, vyžaduje tedy ochranu zájmů „nezávislých“ oproti „závislým“ a patřičné omezení možnosti kolektivního nátlaku nevhodným směrem. Zde se liberální principy musí postavit i proti zneužívání moci demokratickou většinou, neboť ta, jak víme, patří „závislým“ [op. cit.: 127 pass.]. Moc většiny dosahuje v Hayekově koncepci svých hranic tam, kde by individuální svoboda byla ohrožena uzákoněním požadavků, za kterými se skrývá kolektivní nátlak „závislých“. Pod takovými zákonnými akty pak Hayek rozumí většinu opatření vyznačujících sociální politiku moderních států.

Vydeme-li nyní opět z toho, že mechanismus trhu je vskutku nezbytným integrativním mechanismem moderních společností, jehož fungování vyžaduje a reprodukuje materiální a sociální nerovnost, pak se vnučuje otázka, zdali legitimace tohoto mechanismu, tak jak ji navrhuje Hayek, opravdu k jeho uchování přispívá či přispěla. Není spíše obsaženo ve vývoji takto koncipované spontaneity společenského řádu, že jeho legitimace proběhla vytvořením sociálního státu?

Nemá smyslu zavírat oči před tím, že spontánní fungování trhu, jakkoli na jedné straně efektivní v koordinaci hospodářského jednání a zájmu individuí, na straně druhé vyvolává a udržuje konfliktní situaci mezi vlastníky kapitálu a těmi, kteří jsou na nich závislí. To, co v Hayekově podání je více méně teoretickým rámcem pro rozvinutí liberální argumentace, znamená ve své historické realizaci sociální konflikt, permanentně ohrožující stabilitu tržního, a tak i sociálního řádu evropských společností, konflikt, jehož praktické řešení se vyvíjí v evropských společnostech během celého 19. století a který samozřejmě zasahuje století naše. V průběhu tohoto procesu se ukazuje jasně, že liberální koncepce kompenzace materiální nerovnosti formálním zrovnoprávněním individuí jako řešení tohoto konfliktu nedostačuje, a to právě na základě následků, které vyplývají ze spontánní realizace tržního systému a z působení liberálních principů v tomto kontextu. Uvidíme, že jsou to právě tyto následky, které Hayek *ex post* kritizuje.

Podívejme se napřed na to, jak – sociologicky pozorováno – vznikají ony „kolektivní tlaky“, ohrožující individuální nezávislost a svobodu, a položme si otázku, jakou roli tyto tlaky hrají a) při realizaci formálního zrovnoprávnění, na němž se liberální model zakládá, b) pro další vývoj legitimačních mechanismů moderních tržních společností.

Teorie konfliktu vypracovaná Dahrendorfem [1965, 1992] nás poučuje, že trhem vyžadovaná materiální nerovnost vytváří nerovnost životních šancí. Z ní vznikají sociální konflikty vedoucí k utváření kolektivů, jejichž vnitřní solidarita značně převyšuje solidaritu meziskupinovou. Liberální model se snaží překonávat tyto dezintegrační momenty dynamiky konfliktů tím, že individua jaksi vylamuje ze skupinových svazků a převádí je na úroveň formálně rovných společenských „atomů“ – občanů. Abstrahuje tak od jejich skutečných sociálních pozic a podřizuje je „racionálním“ pravidlům garantovaným státním monopolem moci, přičemž legitimace tohoto monopolu spočívá právě – a výlučně –

v této garanci. Zde leží další důvod pro liberální odmítání kolektivismu a jeho tlaku; zde je založen i strach liberála před spontánním fungováním společnosti, není-li toto pochopitelné jen jako nechtěná koordinace izolovaných subjektů navzájem si neznámých a cizích, jejichž izolaci a status nedotknutelných atomů střeží stát. Faktický život společnosti, jako proces konstituující její řád a strukturu, leží – zakryt závojem nevědomosti – mimo dosah liberálova pohledu. Jakkoli je liberálním požadavkem formálního zrovnoprávnění občanů položen jeden ze základů moderní evropské politické kultury, je jím též definován, jak jsme již viděli, legitimační rozpor tohoto modelu: Faktická nerovnost na pozadí abstraktní rovnoprávnosti.

Původní liberální koncepce před zákonem rovných individuí se ovšem vztahovala na takové subjekty, jejichž nárok na individuální svobodu byl podložen jejich hospodářskou nezávislostí. Společnost nezávislých individuí, řešících na základě politické participace a reprezentace své skupinové konflikty parlamentárně, je tedy původně společností „bourgeois“, zakládajících svůj nárok na občanský status na majetku, jak možno studovat na vývoji volebního práva v Evropě. Materiální nerovnost se zde tedy promítá bezprostředně do nerovnosti právní, diferencující mezi „závislými“ a „nezávislými“ v Hayekově smyslu. Tento princip však není možno v rámci tržního systému, z něhož občanský majetek, a tudíž i občanská nezávislost a nárok na rovnoprávnost pramení, prosadit obecně. Trh vyžaduje svobodu pohybu kapitálu a pracovních sil, a tedy i svobodu smluvního závazku, rovnoprávnou na straně práce i kapitálu. Právní rovnost smluvních subjektů a jejich nerovnost na úrovni politické reprezentace je tedy rozparem v normativním imperativu občanské rovnosti, který by bez obtíží v rámci původní historické realizace liberálních doktrín mohl přetrvat, kdyby nebylo dynamiky skupinových a normativních tlaků.

Habermas [1973] ve své studii k legitimačním problémům kapitalistického státu ukazuje, že teprve konflikt s neintegrovánými skupinami občanské společnosti, tj. se závislými třídami, uvolňuje univerzální integrační schopnost liberálního ideálu občanské rovnosti. Teprve pod kolektivním tlakem tohoto konfliktu se během 19. století tento princip generalizuje a rozšiřuje svou platnost na všechny sociální vrstvy na všech právních úrovních. Zajisté vděčí řád moderních evropských společností liberálnímu myšlení za normy, které takovou generalizaci předjímají. Bez kolektivního tlaku „závislých“, rušícího jejich původně sociálně omezenou platnost, by ovšem tyto normy své generalizace pro celou společnost – což se mezi tím stalo základním liberálním axiomem – těžko dosáhly.

Integrace závislých tříd, zvláště pak třídy dělnické – tzv. 4. stavu –, je tak základním problémem, který evropské společnosti v průběhu 19. století musí řešit, chtějí-li podržet svou tržní strukturu. Jeho vyřešení je pro existenci kapitalistických společností nezbytné, neboť spontánní fungování trhu, daleko toho, aby podporovalo svobodnou konkurenci jednotlivců, vede k neustále vzrůstající koncentraci kapitálu. Na úrovni sociální struktury to znamená nikoli sice proletarizaci a zbídačování, nicméně však kontinuální narůstání oněch skupin obyvatelstva, které – coby „závislé“ – integraci vyžadují. Řešení není možné ze dne na den a zjevná materiální, sociální jakož i právní nerovnost, trvající na pozadí ideálu občanské rovnosti, vede samozřejmě k úvahám o tom, že tento ideál v rámci tržního systému není realizovatelný. Liberální neochota nabídnout řešení více než právně formální zvyšuje působivost těchto socialistických úvah, zvláště pak Marxových, a stupňuje tím ještě nutnost a potřebu řešení, které by trh a občanskou společnost zachovalo. Není to tedy odklon od tržního hospodářství a liberálních principů,

co tyto potíže v kapitalistických společnostech 19. století vyvolává, nýbrž jejich spontánní historická realizace.

Vývoj tržního hospodářství dosahuje začátkem 20. století kapitálové koncentrace, která vyžaduje plánovitou koordinaci činnosti koncernů armádami správních zaměstnanců a managerů. Důsledkem toho je rozšíření závislých tříd o „nové střední vrstvy“ a zároveň byrokratizace hospodářství, ve které je vlastnický princip řízení vystřídán managerským. Z absolutní závislosti většiny obyvatelstva na funkcích a krizových dysfunkcích trhu rostou nároky a očekávání na podporu od státu, a to jak ze strany práce, tak ze strany kapitálu. Kapitál žádá zvýhodňování a služby, aby mohl udržet pracovní příležitosti, zaměstnanci žádají zajištění před svou absolutní závislostí na kapitálu. Následkem toho je stát nucen přebírat ve stále větší míře funkce dříve mu cizí. I toto se děje nikoli navzdory, nýbrž jako výsledek spontánní funkce trhu coby nechtěné produkce sociálního řádu. Že v této situaci liberální legitimační model občanské tržní společnosti přestává dostačovat, dokumentuje Karel Mannheim ve své analýze sociálních kořenů vzniku fašismu v moderních masových demokraciích [Mannheim 1958]. Masy „závislého“ obyvatelstva, jež se cítí vydáno napospas anonymnímu velkokapitálu na straně jedné a zrovna tak anonymní státní byrokracii na straně druhé, nejsou zde spojeny ničím více než formálním statutem individuů s právem hlasu. Tento však zdaleka nestačí, aby překonal distanci vzniklou mezi atomizovanými příslušníky mas a integračními mechanismy občanské společnosti – trhem a státní mocí. Naopak: Čím více je pociťována bezmocnost vůči nim, tím zřetelnější je pouze abstraktní charakter občanského statutu jakož i nemožnost jím cokoliv ovlivnit. Tak se formální občanský status ukazuje být příliš slabým na to, aby udržel loajalitu občanů vůči trhu a demokratickému státu. Individualizace a atomizace subjektů vylomila masy z jejich třídních a kolektivních svazků a oslabil tak tendenci k tradiční internacionalisticky socialistické artikulaci jejich zájmů. Alternativou se stávají sociální hnutí nabízející národní a rasovou pospolitost, rušící formalitu občanskou a údajně chránící před mocí kapitálu. Za těchto okolností nevidí ovšem ani kapitál podmínky svého fungování, tj. nerovnost a trh, takto podlomenou státní mocí dostatečně zaštitěny a optuje pro založení státu na radikálně pravicových silách. Je tedy paradoxem, že liberální autoři, kteří za války správně analyzovali fašismus jako likvidaci liberálního principu individuálních svobod, pro jeho překonání doporučovali právě liberální legitimační model, který vznikání fašismu nebyl schopen zabránit.

Vývoj evropských společností musí být tedy pochopen jako vývoj občanské společnosti mezi úskalím pravicových a levicových totalitárních alternativ, které vznikají jako reakce na faktickou sociální nerovnost a dysfunkce trhu, nesený a živený imanentními rozpory v liberálním legitimačním modelu. Definujeme-li úspěšnou modernizaci západních společností s Parsonsem jako proces generalizace norem a hodnot, tj. zdařilé inkluze všech vrstev obyvatelstva do jejich společenského řádu, a současného vzrůstání životní úrovně [Parsons 1972: 20], vidíme, že není náhodou, že modely legitimace těchto společností a jejich tržního hospodářství se vyvíjely – jak ukazuje T. Marshall [1950] – od formulace občanských práv ve století 18. přes generalizaci práv na politickou reprezentaci ve století 19. k postulátu práv sociálních ve století 20. Ukazuje se, že mechanismy legitimující tuto modernizaci a chránící tak občanskou společnost a její vývoj trhem musí zahrnovat nejen legitimaci sociální nerovnosti, trhem dané, ale i – zcela v intenci Hayekově – legitimaci státního monopolu moci, který musí podmínky trhu, a tudíž i

sociální nerovnost udržovat. V momentě, kdy se objevují jiné alternativy organizace industriální společnosti – tedy modely levicového či pravicového totalitarismu – stává se pro existenci občanské společnosti udržení mocenského monopolu rozhodující otázkou. V této situaci se ukazuje, že není dostačující kompenzovat faktickou nerovnost a její podporu od státu pouze nabídkou formální rovnoprávnosti občanů. Pro udržení loajality, a tedy mocenského monopolu je nutné vybavit občany i právy materiálními, která umožňují nerovnost a trh akceptovat tím, že se obyvatelstvo podílí na jejich pozitivních konsekvencích a chrání je před jejich negativními efekty. Stát pomocí přerozdělování sociálního produktu, vyrobeného díky trhu – zmírňuje některé nejistoty dané sociální nerovností a vznikající fungováním trhu. Tato legitimační technika „sociálního státu“ je, jak jsme viděli – řečeno s Marxem –, výsledkem organického vývoje kapitálu a ukazuje se být doposud nejúčinnější ochranou spontánní organizace občanské společnosti. Její fungování – jak ho analyzoval Habermas [1973] – neznamená ovšem, jak se zdá Hayekovi, stranění závislým třídám, a tudíž principiální omezování svobod vlastníka kapitálu. Jako legitimační princip, určený k ochraně trhu na straně jedné a k legitimaci této ochrany na straně druhé, je technika sociální politiky nutně zaměřená k uspokojení obou stran sociálního konfliktu mezi „závislými“ a „nezávislými“. Musí jednak garantovat zákony, službami a infrastrukturou podmínky, za kterých kapitál může efektivně fungovat. Jen tak získává sociální stát možnost disponovat částí sociálního produktu k přerozdělování. Na straně druhé musí pomocí podpor, subvencí a úlev překlenout „životní“ rizika svých voličů, vyplývající z jejich závislého postavení. Oběma stranám tak nabízí přístup k materiálním možnostem, kterých by nebyly schopny dosáhnout bez státního přispění. Tím sociální stát vytváří z občanů klientely voličů a činí je závislými – i když ne v liberální, individualistické podobě – na svém, tj. občansky kontrolovaném, mocenském monopolu a na fungování trhu, jehož spontánní kreativitu tím též chrání.

Tento mechanismus můžeme chválit či kritizovat, na „evoluci“ prozkoušené efektivitě jeho fungování to nic nezmění. Výkyvy na diskusní či praktické úrovni, které lze pozorovat směrem k preferenci „závislé“ či „nezávislé“ klientely v politice západních států, neznamenají vítězství té či oné strany a jejich konkurujících ideologií, nýbrž jsou pouze výrazem vyrovnávání závaží ve struktuře legitimačního systému tržních občanských společností v současném stádiu jejich vývoje. Pokoušet se o řešení tržního sociálního konfliktu preferováním legitimačních modelů jedné či druhé strany by bylo nebezpečným anachronismem; znamenalo by krok zpět za přítomnosti adekvátního stavu mechanismů, které – řečeno s Hayekem – spontánní evoluce tržních občanských společností vyvinula pro jejich ochranu. Prosazování takovýchto jednostranných řešení by bylo – opět ve smyslu Hayekově – špatným racionalismem, totiž prosazováním pouhých myšlenkových konstrukcí, které spontánnímu vývoji řádu neodpovídají. Ba, musíme se domnívat, že podobně jako socialismus svou marxistickou realizaci nepřežil, nebyl by ani kapitalismus přežil 19. století, kdyby byl pouhou realizací liberální doktríny, jak nám ji prezentuje Hayek.

ILJA ŠRUBAŘ studoval na Karlově univerzitě v Praze filozofii, sociologii a historii. Po ukončení studia v roce 1969 odchází do Frankfurtu nad Mohanem, kde pokračoval ve studiu sociologie, filozofie a dějin východní Evropy, které ukončil doktorátem. Od roku 1974 do roku 1993 působil jako asistent a poléze docent na univerzitě v Kostnici, kde vedl Archiv sociálních věd, shromažďující pozůstalosti německých sociologů, kteří museli emigrovat před Hitlerem po roce 1933. Roku

1992 byl hostujícím profesorem na Humboldtově univerzitě v Berlíně. Od roku 1993 je řádným profesorem sociologie na univerzitě Erlangen-Norimberk.

Jeho pracovní zájmy leží v oblasti sociologie jednak na poli sociologických teorií, zvláště pak teorie jednání a sociologie vědění. Již v Praze byl ovlivněn fenomenologií. Jeho vlastní teoretický přístup vychází tedy ze sociologie interpretativní, jak ji na fenomenologických základech formuloval Alfred Schütz; rekonstrukci díla Alfreda Schütze byl věnován Šrubařův habilitační spis. Je zároveň i editorem z pozůstalosti vydávaných Schützových spisů.

Druhou oblastí jeho sociologického zájmu jsou dějiny sociologie. Zde se – mimo obecná témata – věnoval především dějinám německé sociologické emigrace po roce 1933. Je jedním ze zakladatelů Jahrbuch für Soziologiegeschichte, jehož spoluvydavatelem je dodnes.

Třetím těžištěm jeho sociologického zájmu je – biograficky podmíněno – zkoumání společností střední Evropy – zvláště pak na poli postsocialistické transformace.

Fenomenologické myšlení znamená i zájmy filozofické, u Šrubaře zvláště filozofie Husserlova, Heideggerova a Patočkova: Šrubař je jedním z překladatelů a vydavatelů německého výboru z díla Jana Patočky.

Z publikací: A Bergsonian Bridge to Phenomenological Psychology (s H. Wagnerem), Washington 1984; Kosmion, Frankfurt 1988; Exil, Wissenschaft, Identität (vyd.), Frankfurt 1988; Assubjektivní fenomenologie, svět žití a humanismus, *Filosofický časopis* 3/1991; War der reale Sozialismus modern? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43/1991; Sociální jednání a sociální řád, *S-Obzor* 2/1993; Variants of the Transformation Process in Central Europe. A comparative Assessment, *Zeitschrift für Soziologie* 23/1994.

Literatura

Dahrendorf, Ralf 1965. *Konflikt und Freiheit*. München: Piper.

Dahrendorf, Ralf 1990. *Betrachtungen über die Revolution in Europa*. Stuttgart: Europäische Verlagsanstalt.

Dahrendorf, Ralf 1992. *Der moderne soziale Konflikt*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.

Durkheim, Emile 1975. *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. Frankfurt: Suhrkamp.

Fukuyama, Francis 1992. *Das Ende der Geschichte*. München: Kindler.

Habermas, Jürgen 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

Hayek, Friedrich A. von 1983. *Die Verfassung der Freiheit*. Tübingen: Mohr.

Mannheim Karl 1958, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Marshall, Thomas H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.

Menger, Carl 1883. *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*. Leipzig: Duncker und Humblot.

Mises, Ludwig von 1944. *Omnipotent Government: The Rise of the State and Total War*. New Haven: Yale University Press.

Parsons, Talcott 1968. *The Structure of Social Action, Vol. I*. New York/London: Macmillan.

Parsons, Talcott 1972. *Das System moderner Gesellschaften*. München: Juventa.

Popper, Karl R. 1979. *Das Elend des Historismus*. Tübingen: Mohr.

Przeworski, Adam 1992. *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fáma a sen*

MARTIN ČIHÁK**

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Rumour and Dream

Abstract: The article takes as its starting point the book by Jean-Noël Kapferer *Rumeurs, Le plus vieux média du monde*. [1992] The author argues that while Kapferer concentrates on a „microscopic“ analysis of rumour, i.e. on the analysis of its origins, proliferation and disappearance, he does not develop a comprehensive macrotheory of rumour.

Kapferer's implicit macrotheory of rumour is that rumour is a kind of media (in the common definition of media). The article presents an alternative macroview of rumour as an analogy to dream. Rumour can be conceived as an autonomous activity within society, which has a similar relationship to media as has the dream to the products of the conscious activity of the human brain. The first part of the article enumerates the main differences between rumour and media, while the second analyses the main structural similarities between rumour and dream. In the third part, the author discusses some possible objections to the applied analysis and in the fourth calls for a wider discussion on the issue from the sociological and psychological points of view.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 79-88)

1. Úvod. Makroteorie fámy

Iniciální roli při vzniku této studie sehrála kniha Jeana-Noëla Kapferera *Fáma – nejstarší médium lidstva* [1992]. Autorovi se v této monografii podařilo uspořádat značné množství materiálu do velmi čtivé podoby, a to nikoli na úkor všestranného rozboru. Kapferer ale téměř výhradně volil „mikroskopický“ pohled na fámu. Analyzoval především mechanismy jejího vzniku, šíření a zániku, přičemž rezignoval na možnost uchopit fámu jako celek a hledat hlubinné faktory, které na ni působí.

Kapfererovo makropojetí je stručné a jednoznačné: spokojuje se s tvrzením, že **fáma je médium**. Částečný pokus o hlubší rozbor fámy nalezneme pouze v nejkratší, druhé části citované knihy. Jinak jeho monografie obsahuje především „technické“ rozborů zaměřující se na analýzu fungování fámy v konkrétních podmínkách. Takové zaměřování se na detail nás ovšem ochuzuje o mnohé poznatky vztahující se k celku. Knihu J.-N. Kapferera lze proto chápat především jako důkladnou mikroanalýzu fámy. Základy jedné z možných makroteorií jsou nastíněny v této práci.

Makropojetí fámy jako média nehodlám zpochybňovat jako jedno z možných.¹ Je to teorie, která se velmi přibližuje obvyklé představě, že pomocí fámy jsou distribuovány

*) Autor by chtěl poděkovat Daniele Pokorné, Milanu Ščasnému a dvěma anonymním recenzentům za cenné připomínky. Všechny nedostatky a opomenutí v textu jdou ovšem výhradně k tíži autora.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Martin Čihák, Svobodova 700, 360 17 Karlovy Vary, případně e-mail martin.cihak@cerge.cuni.cz nebo fax (02) 26 54 98.

informace ve společnosti. Tato představa znamená, že existuje nějaký zdroj, od kterého se informace šíří určitými mechanismy. Na základě této představy lze najít některé vnější podobnosti fámy s médii. Předkládaná studie tvrdí, že vedle tohoto pojetí, kdy je fáma apriorně přisuzována určitá „racionální“ funkce (konkrétně funkce distribuční) můžeme fámou chápat přinejmenším jedním odlišným způsobem. **Fámou lze chápat jako velmi autonomní činnost probíhající ve společnosti. Některými svými vlastnostmi se sice podobá médiím, současně se od nich však odlišuje v natolik podstatných rysech, že daleko spíše než médiem je zdeformovaným zrcadlovým odrazem média.**

Hlavní odlišnosti fámy oproti médiím jsou:

A) *Oficialita*. Média se vyznačují podstatně vyšší mírou oficiality. *Ex post* se sice může ukázat, že fáma byla pravdivá, ale to nic nemění na skutečnosti, že fáma se nachází na *kvalitativně nižším stupni oficiality* než média.² Toto tvrzení lze vyvodit přímo z definice fámy, kterou používá Kapferer [1992: 19]. Míra oficiality je nejen základním vymezujícím znakem fámy jako takové, ale současně je i nejpodstatnější odlišností fámy oproti médiím. Všechny další rozdíly s ní úzce souvisejí.

B) *Transparentnost*. Zatímco média jsou poměrně přehlednými řečišti, u kterých lze v zásadě určit jak zdroj informace, tak kanály, kterými je distribuována, v případě fámy mizí zdroj v nedohlednu a je prakticky nemožné zjistit, jakými konkrétními cestami se informace šíří. S tím souvisí obtížnost přesného záznamu fámy. Každý zájemce může nahlédnout do starých ročníků novin a časopisů. Existují magnetofonové, resp. video-magnetofonové záznamy odvysílaných programů. Naproti tomu se fáma zpravidla vytratí stejně rychle, jako se objevila. Proto ji lze zkoumat mnohem obtížněji než média.

C) *Racionalita a nezaujatost*. Fáma je mnohem více podmíněna hodnotícími soudy, osobními názory a morálními postoji. Zatímco u drtivé většiny ostatních médií převažuje důraz na nezaujatost a objektivitu informací (nebo aspoň úsilí takový dojem vyvolat) a na snahu racionalizovat okolní svět, fáma se obvykle o nic takového ani nesnaží. Častý je u ní přímý útok na podvědomí příjemců. Fáma obvykle vychází z obav nejružnějšího druhu, ze strachu ze smrti a nemocí, nebo ze sexuálních frustrací.

* * *

Výše uvedené důvody mne vedou k tvrzení, že je zavádějící označovat fámou za médium. Daleko přesnější by bylo říci, že *fáma je k médiím ve stejném vztahu jako sen k produktům bdělé mozkové činnosti*. Tento způsob vymezení není ostatně nikterak nový. Již Aristoteles založil svou definici snu na tom, že sen má s duševním životem bdělého stavu některé podobnosti a odlišuje se od něj zároveň velkými rozdíly [viz Freud 1991: 66].

Kapferer svou makroteorii fámy doplňuje úvahou o historickém vývoji médií. V jeho pojetí je fáma „nejstarším médiem světa“, které se posléze začalo „dělit o práci“ s mladšími médii. Tento přírůstek s dělbou práce je výstižný pouze zčásti. Zatímco fámy jsou průvodním jevem komunikačních bariér, „ryzí“ média znamenají jejich odstraňování. Je proto možná přesnější říci, že ona raná společnost, ve které podle Kapferera fáma fungovala jako dominantní „médium“, byla společností spící a snící, zatímco dnešní společnost je společností v mnohem bdělejšímu stavu.

¹) Pojem média je v této stati používán v jeho obvyklém vymezení, s nímž pracuje i Kapferer [1992]. Příkladem velmi široké definice médií může být naproti tomu McLuhan [1991].

²) Jako protipříklad by bylo možné použít údaje o SSSR citované v [Kapferer 1992: 88].

Argumenty na podporu tvrzení o podobnosti mezi fámou a snem uvedu v několika bodech.

2. Podobnosti

Mezi fámou a snem lze vysledovat následující strukturální podobnosti.

A) *Obtížná postžitelnost. Sny jsou prchavé.* Stačí se po probuzení soustředit na něco jiného a sen, byť ještě před chvílí velmi ostrý, je rázem zapomenut. Známý výklad tohoto „zapomínání“ podává Freudova škola, která jej dává do souvislosti s tzv. procesem vytěšňování. Podobnému procesu vytěšnění podléhá také vtip.³ Stejně jako sen jej velmi snadno zapomínáme, ale stačí jeden vhodný podnět, a dávno zasunutá vzpomínka vyjde na povrch. Od vtipu je ovšem jen krůček k fámě.

Také fámy jsou prchavé a je obtížné pořídit jejich přesný záznam. Není také divu, že ve Francii v souvislosti s rostoucím odborným zájmem o fámy vznikla instituce jménem „Nadace pro výzkum fám“, která si klade za cíl shromažďovat nejzákladnější podklady ke studiu fám.⁴

B) *Proměny v chápání a výkladu.* Pro fámou i sen je charakteristické, že byly v historii hodnoceny velmi různě a často se v souvislosti s nimi střídaly přímo si protirečící názory.

Přehled historického vývoje názorů na sen je možné najít například v Černouškově práci [Černoušek 1988]; pro podobný soupis chronologie zkoumání fám viz [Kapferer 1992]. Zde zdůrazním jen některé z etap, navíc bez nároku na přesnou chronologii.

Velice dlouhé bylo období transparentního nezájmu vědecké obce, kdy byly oba tyto jevy odsunovány mimo oblast regulérní vědy. „Záhadnost“ obou jevů ale vždy vzbuzovala značný zájem na operativní úrovni. U snů proto vždy existovali vykladači a proroci. Schopnost přesvědčivým způsobem odhalovat „skutečný význam“ snů byla zdrojem příjmů a moci. Podobně každý správný machiavellistický vladař musel umět zacházet z fámou tak, aby pracovala v jeho prospěch, a ani dnes není obtížné najít takové malé vladaře, kteří jsou specialisty „od přírody“ na zacházení s fámami.

Jednou z charakteristických etap bylo období psychiatrizaace. Sen a fáma byly v určitých obdobích chápány jako projev něčeho nezdravého. Zdůrazňovalo se, že úzkostné sny se zdají těm, kteří trpí nějakými zdravotními problémy. Renesanční lékaři sbírali nejrozdílnější příklady toho, že mezi snem a šílenstvím je silná vazba. Typické bylo poukazování na to, že ti, kdo byli vyléčeni z duševní choroby, popisují velmi podobné prožitky, jako zažívá spáček probuzený ze sna. Později, v 19. století, se objevila podobná teorie, zdůrazňující chaotickou povahu snů. Sen byl považován za „tělesný pochod, ve všech případech neúčinný a v mnoha případech přímo chorobný, nad nímž světová duše a nesmrtnost stojí tak vysoko jako modrý éter nad nejhlubší písečnatou proláklinou porostlou plevellem“.⁵ Ještě o něco později na tuto teorii navázala hypotéza tzv. „hypnotoxinů“, tj. opět jakýchsi látek otupujících bdělou činnost. Také v případě fám se v určitém období používalo velmi podobného lékařského pojmosloví. O fámách se psalo, jako by šlo o infekční chorobu. Fáma měla inkubační dobu, přenášela se, vypukala a

³) Srv. Freudovo pojednání o vztahu vtipu k nevědomí nebo populární výklad v knize [Černoušek 1988].

⁴) Připomeňme, že u snu je prakticky jedinou obranou proti procesu vytěšňování zapsat si jej okamžitě po probuzení.

⁵) Viz citace Binze v [Freud 1991: 65].

odeznívala. Byla chápána jako projev něčeho velmi nezdravého, ba přímo jako nemoc celého společenského systému [Kapferer 1992: 15-17, 229].

Později ve zkoumání snů převládl přístup podle vnějších příznaků a zjednodušené výklady podle „archetypů“, a poté došlo ke kvalitativnímu skoku a současně k etapě určitého nadhodnocování významu snů (obojí spojeno se jmény Freuda a některých jeho následovníků). Jako reakce se objevily novější přístupy Adlerovy a především Jungovy, a později výzkum přešel až na fyziologickou úroveň analýzy fází spánku a typů mozkové činnosti.

Zkoumání fámy jako mladší obor zatím všemi těmito etapami neprošlo, ale z Kapfererovy knihy není těžké odhadnout, že i tento výzkumný obor projde podobnými etapami. Kapfererův přístup lze hodnotit jako detailní přístup z hlediska vnějších příznaků s přechodem k hlubší analýze.

C) *Podmínky. Vztah k realitě.* Ke vzniku snu a fámy dochází za velmi podobných podmínek. Sen nastupuje v situaci, kdy je bdělá mozková činnost otupena a člověk spí nebo podřimuje. Fámě se daří v dobách temna, v situacích, kdy chybí „bdělá“ činnost médií a ve společnosti existuje nedostatek oficiálních informací.

Také vztah k okolní skutečnosti je v obou případech velmi podobný. Všimněme si nejprve, že výklad snů se pohyboval mezi dvěma póly: výkladem na základě *vnějších* (fyziologických) a *vnitřních* (psychologických) podnětů. Kapferer dospívá k velmi podobnému shrnutí: při vzniku fámy lze obecně uvažovat o dvou druzích podnětů – jednak *objektivní* jevy, jednak *subjektivní* situaci obyvatel v místě výskytu fámy [Kapferer 1992: 231 an.].

Sen se obvykle zakládá na „denních zbytcích“, které jsou poté zkresleny a nejrůzněji upraveny. O povaze tohoto zkreslení se vedou diskuse: můžeme říci, že jde o něco naprosto chaotického, nebo můžeme zastávat názor, že jde o výsledek „snové práce“, která se řídí určitými pravidly a kterou lze zpětně zkoumat. V prvním případě rezignujeme na pochopení hlubší podstaty věcí. V druhém případě se může stát, že budeme hledat souvislosti tam, kde nejsou.

Podobně u drtivé většiny fám lze odhadnout jejich reálný podklad: určitý politik byl převezen do nemocnice, nějaké konkrétní dítě bylo pokousáno psem. Tato skutečnost se ale při přenosu postupně proměňuje, jak ve své známé studii analyzovali Allport a Postman.⁶ Proměna, ke které dochází při předávání, není nepodobná procesům *snové práce*. Freud rozlišuje tyto prvky procesu snové práce: zhuštění, přesun, vizualizace, rozdělení na části a záměna protikladů. Také fámy, které uvádí Kapferer, bohatě používají těchto postupů (zřídka je pouze vizualizace).⁷ Tím, že se procesy postupné úpravy původní informace při přenosu fámy značně podobají snové práci, neříkáme, že člověk šířící fámou je veden výlučně nějakými podvědomými silami. Při dostatečně velkém počtu postupných kroků ale tyto podvědomé faktory, byť u jednotlivce nevýrazné, mohou nabýt na převaze, protože informační jádro fámy se obvykle zmenšuje nebo zůstává zhruba stejné (jednak přenos informací není nikdy dokonalý, jednak šíření fámy je obvykle tak rychlé, že se ve svém průběhu neobohacuje o nové podstatné informace).

Dalším charakteristickým prvkem, který je třeba zmínit v souvislosti se snovou prací, je *splnění přání*. Freud konstatuje, že infantilní sny jsou často přímým splněním

⁶) Viz např. citace v [Kapferer 1992: 115-116].

⁷) K analogii s procesy snové práce viz též [Kapferer 1992: 115].

nějakého přání. U dospělejších dětí ale tato přímá vazba začíná být zkreslována snovou prací, až se v dospělosti stane vazbou natolik nepřímou, že její dešifrování je úkolem pro odborníka-psychoanalytika. Také mezi fámami můžeme najít některé „infantilní“, u nichž není obtížné vystopovat souvislost mezi přáním (přistěhovalce: „kéž bych tak dostal povolení k pobytu“) a obsahem fámy (mezi přistěhovalci: „v městě X dávají na požádání povolení k pobytu“). Existují ale také „dospělé“ fámy, tj. obvykle fámy velkých, „starých“ společností. Ty jsou komplikovanější a vazba na splnění přání je u nich mnohem méně zřejmá.

U řady snů ovšem konstrukce se „splňovaným přáním“ vyznívá dosti krkolomně. Jde například o sny, které jsou ztělesněním nějakých denních obav, resp. jejich dovedením *ad absurdum*.⁸ Mnoho lidí by nepochybně řeklo, že se jim zdají „špatné“ sny, ve kterých před někým utíkají nebo někam padají, ve kterých spáchali nějaký zločin nebo zažili nějaký traumatický zážitek. Pouze sny malých dětí mají jednoduchou uklidňující podobu „splněného přání“. To zcela koresponduje s Kapfererovým tvrzením, že většina fám je „černá“ [Kapferer 1992: 110-114].

D) Spánková a snová deprivace. Za jedny z nejdůležitých skutečností spojených se sny je možné považovat jevy spánkové a snové deprivace. Pro naše účely budeme *spánkovou deprivací* rozumět empiricky zjištěnou skutečnost, že zdravému člověku nelze dlouhodobě odopírat spánek, aniž by to u něj nevedlo přinejmenším k újmě na zdraví. *Snovou deprivací* potom budeme rozumět to, že osoby, kterým bylo při pokusech systematicky bráněno upadnout do REM fáze spánku, byly předrážděné, nemohly se soustředit, a nakonec upadaly do REM fáze tak rychle, že jim v tom prakticky nebylo možné zabránit. Podobný efekt se u osob, které byly buzeny z jiných fází spánku, nedostavoval. Jev snové deprivace bývá proto chápán jako důkaz toho, že nikoli spánek jako takový, ale sen je psychologickou potřebou lidského organismu a pro svou „katarzní“ funkci zřejmě také biologickou potřebou lidského organismu.

Podarí se nám i v případě snové a spánkové deprivace nalézt vhodnou analogii? Pokud ne, budeme to muset považovat za závažnou slabinu námi zkoumané teze o podobnosti mezi fámou a snem. Zabývejme se nejprve spánkovou deprivací.

DA) Spánková deprivace. Pokud vyloučíme „denní sny“, prožívané v bdělém stavu, můžeme říci, že nutnou podmínkou snu je spánek. Stejně neodlučitelně patří fáma k nedokonalým médiím. Analogii spánku proto budeme rozumět *nedostatečnou funkcí médií*. Tato nedostatečná funkce může být spojena s nějakým druhem ingerence ze strany státu, ale může být způsobena také jinými faktory, zejména technického rázu.

Existenci analogie spánkové deprivace můžeme dedukovat z chování určitých vrstev intelektuálů-disidentů, kterým po odumření kritizovaného systému zmizel hlavní inspirační zdroj. Stojí za povšimnutí, jak silné umělecké výtvořky vznikaly v dobách cenzury. Když cenzura polevila, skrytá erotika a bohaté alegorie se změnily na pornografii a explicitní popisování. Svět, ve kterém média fungují příliš dokonale, se nevyhnutelně stává „malý“ a tím ztrácí své kouzlo. Skutečnost, že nejsilnější umělecká díla vznikala v období vnějšího omezení výrazových prostředků nebo pod vlivem návykových látek vrhá poněkud pitoreskní světlo na to, čemu se říká umění.

⁸) Příklad: Y se bojí zkoušky, kterou považuje za obtížnou. Ve snu se mu zdá, že stojí před soudem jako svědek a má vypovídat ve věci nějakého těžkého zločinu. Není ale schopen ze sebe vypravit ani slovo, a tak je odsouzen k trestu smrti.

„Spánková deprivace“ ale není výsadou jen jedné vrstvy intelektuálů. I v širších společenských vrstvách lze vystopovat dokonce ještě silnější puzení k „návratu zpátky“. Dokonalejší fungování médií (bdělejší stav) je totiž často spojeno nejen s otevřenější společností a s většími objemy přepravovaných informací, ale také s mnohem menší přehledností okolního světa. Ve světě, kde je obtížné se orientovat, nás nemůže překvapit volání po jistotách, které mohou být dosaženy relativně pohodlně, ale za cenu určitého „uspání“ médií. Je možné říci, že společnosti, které se ubírají cestou svobody slova jdou podobnou cestou, jakou navrhoval Sigmund Freud pro spánek a sny.

„Spánek“ médií může být způsobován také bariérami technického rázu. Vraťme se ke Kapfererovu pojetí historie fámy v lidské společnosti. Kapferer se zbavuje mnoha užitečných závěrů tím, že fámou redukuje pouze na přenášení informací. Vedle jeho pojetí bychom mohli postavit výklad, že ony pradávné společnosti byly společnosti „dětské“, které spaly mnohem více než společnosti „dospělé“ a jejichž fámy měly strukturu podobnou infantilním dětským snům.⁹ Zde se vzhledem k nedostatku průkazného materiálu ocitáme na stejné vratké půdě jako Kapferer. Vodítkem potvrzujícím uváděný výklad může být symbolika starobylých rituálů slunovratu či vítání jara, která jednoznačně ukazuje na příklady používané ve snech.

DB) Snová deprivace. I v případě snové deprivace nalezneme téměř dokonalou analogii. Pročišťováním médií lze fámám částečně zabráňovat, ale nikdy nenastane ideální stav, kdy by fámy nevznikaly vůbec. Lze poměrně úspěšně, i když nikoli bez nákladů, odstranit „nečisté“ fámy, které jsou šířeny pomocí letáků a bulvárních listů. „Čisté“ fámy, tj. fámy šířené ústně, ale nebyly a nebudou odstraněny nikdy.

Tam, kde vystupuje člověk jako příjemce informací, je vždy místo pro dvojznačnost. Tam, kde je dvojznačnost, nelze vyloučit fámou. Nelze podceňovat tvořivého lidského ducha, který dokáže i ve zdánlivě jednoznačné informaci objevit jiné významy, podrobit ji tvůrčímu procesu a upravit. Bez této schopnosti by svět skutečně ztratil své kouzlo a bylo by nepředstavitelně nudné v něm žít. V tomto významu je zřejmá analogie s mentálně-hygienickým významem snů, dovozovaným na základě pokusů se spánkovou a snovou deprivací. Podrobnější vysvětlení této ozdravovací funkce by ovšem vyžadovalo zkoumání na úrovni fyziologických procesů. Stejně tak je při studiu fámy třeba sestoupit na úroveň psychologických faktorů umožňujících jejich šíření.

Uvedme v této souvislosti ještě jeden, záměrně poněkud demagogický argument. V populárně laděné Černouškově knize [Černoušek 1988] jedna z postav fiktivního rozhovoru uvažuje, zda horečná činnost očních bulv při snové REM fázi není spojena se snahou zapamatovat si co nejvíce z obrazů kladených před „vnitřní oko“. Není snad horečnost typická také pro šíření fám? Rychlost šíření fám je ostatně přesně vyjádřena ve spojení „fáma letí“. Všimněme si v této souvislosti slova BULVÁR (ve významu „bulvární časopis“). Bylo by příliš jednoduché tvrdit, že toto slovo se vyvinulo z označení pro okružní ulice velkých měst. V kořenu tohoto slova lze vidět také odkaz na důležitý orgán lidského těla – oční BULVU. Neplní snad bulvární plátky při svém pátrání po stále nových a nových senzacích (tj. po těch zprávách, které mají natolik zajímavý obsah, že

⁹) V souvislosti s infantilními sny je nutné připomenout otázku snové regrese, průníků dětských snů do současnosti a tzv. perenujících snů (návratných snů z dětství). Jejich sociální analogií jsou tzv. „věčně se navracející“ fámy (podrobněji viz [Kapferer 1992: 98 an.]).

by se z nich mohla stát úspěšná fáma), podobnou funkci jako oční bulvy v REM fázi, když se snaží zachytit co nejvíce ze snových obrazů? Zdá-li se dnes zřejmé, že „senzace“ v bulváru jsou vytvářeny na společenskou objednávku (viz pořadí nejprodávanějších deníků), z hlediska jednotlivce, jeho snů a splnění přání konstatoval podobný vztah již S. Freud.

Na základě pojmů REM a n-REM fáze lze ostatně upřesnit myšlenku, že u snů stejně jako u fám existuje řada stupňů. Jsou jednak ostré sny REM fáze, složené z velmi živých obrazů nebo dokonce sny dějové, ve kterých přijmeme i naprostou absurditu, a jednak jsou matné sny v n-REM fázi, které si obtížně pamatujeme a které mají spíše povahu přemítání, úvah a myšlenek. Na zcela opačném pólu jsou „denní sny“, fantazie prožívané v bdělém stavu, a jakýmsi mezistupněm mezi nimi a spánkovými sny jsou hypnagogické obrazy, které vznikají ve stavech sladké dřímoty. Podobně lze rozlišit celou škálu fám, které spadají pod širokou Kapfererovu definici. Pokud bychom se měli držet analogického pořadí při vyjmenovávání, uvedli bychom jako první „čistou“ fámou, která letí od úst k ústům, v řadě druhé fámou, která je podpořena nějakým písemným dokumentem, a na zcela opačném konci fámou, která vznikla například v bulvárním tisku a popřípadě je v něm i dále živena. Fámy tedy tvoří velmi široké spektrum, které na jednom konci plynule přechází v regulérní média. Fáma končí tam, kde začíná oficiální potvrzení. To však v praxi může být velmi nejasné dělítko, stejně jako denní sny bývá někdy obtížné odlišit od reality.

E) Ego, superego, id. Jedním z důležitých nástrojů Freudovy teorie, je schéma rozdělení lidské osobnosti do tří sektorů: ego, reprezentujícího běžnou, operační úroveň, superega, představujícího zvnitřnělý svět norem, a id, které s jistou nadsázkou můžeme označit jako souhrn pudového působení. Souvisejícím pojmem je pojem vytěsnění.¹⁰

U člověka v jeho „množné podobě“ lze rozlišit tři analogické oblasti: úroveň každodenního života společnosti, svět sociálních norem a konečně ta působení, která zkoumal T. Hobbes jako „přirozený stav“. Projevy tohoto společenského „id“ je obecně možno analyzovat především v anomických situacích, kdy selhává funkce společenského „superega“.

Nejde o samoučelnou myšlenkovou konstrukci. Uvedeného rozvrstvení lze využít při zkoumání fám. Fámy, podobně jako sny, jsou vytvářeny určitou formou „vytěsňování“. Všimněme si, jaký je nejčastější základ fám uváděných Kapfererem. Zakládají se zřejmě bez výjimky na nejzákladnějších lidských pocitech, zejména na strachu ze smrti a bolesti a na sexuálních frustracích. Podobně jako u snů existuje relativně málo archetypů, prvků s relativně ustáleným významem, společným pro mnoho lidí, tak ve fámách není obtížné nalézt mnoho opakujících se motivů. Některé z nich jsou obdobou těch snových, některé jsou typické pouze pro fámou. Povšimněme si například, jak často a v kolika obměnách se ve fámách objevuje motiv židovského spiknutí proti lidstvu.

Tím, že je fáma dementována, nebo tím, že jsou provedeny kroky proti jejímu šíření, nepodaří se fámou odstranit. Dojde jen k jejímu „vytěsnění“. Obavy zůstanou i po takovýchto zákrocích stejné, jen dostávají poněkud jinou podobu. Typickým příkladem jsou ony výše zmíněné „věčně se navracející fámy“.

¹⁰⁾ Podrobněji viz [Freud 1991].

F) *Nedokončené tvary*. Fámy, stejně jako sny, se týkají nejčastěji „nedokončených tvarů“. Při nedokončenosti vzniká prostor pro domýšlení, a také pro nová, tvůrčí vysvětlení. U zrodu fámy vždy stojí znepokojující událost s nepostačujícím nebo chybějícím oficiálním výkladem. Podobně u snu jsou častým zdrojem „denních zbytků“ nevyřešené záležitosti.

Nedokončenost irituje. Když je od ní násilně odháněna pozornost, dojde k vytěsnění, nikoli však k odstranění. Nelze ji vypustit z paměti, protože jde o zkušenost příliš ostrou a burcující, a tak se vrací v pozměněné podobě – jako sen, respektive fáma.

G) *Řešení problémů. Kreativita*. Vyjděme ze Shibutaniho definice fámy: *fáma je výsledkem společného intelektuálního úsilí společenské skupiny dospět k uspokojivému výkladu události*.¹¹ Jak sen, tak fáma může nabídnout nový a neotřelý pohled na skutečnost. Jsou sny obsesivní, jsou sny, které vypadají jen jako chaoticky změněné denní zbytky, ale jsou také sny, které „napoví připravenému“ (příkladem může být známý sen chemika Kékulého) a pomohou při řešení problému. Také mezi fámami lze snadno najít fámy „tvůrčí“, při kterých je na základě neúplného a roztržitého souboru informací dotvořen uspokojivý závěr. Nečekaný příjezd vysokého státního úředníka do města vyvolá mezi občany zákonitě dohady, zvláště pokud je oficiální komuniké skoupé na přesvědčivé informace. Fáma, která se vytvoří, směřuje k takovému vysvětlení, které v určitém smyslu nejlépe doplňuje neúplný tvar. Na příkladu fám o údajné smrti hudebníka Paula McCartneyho lze demonstrovat bohatost této kolektivní fantazie, ale současně i sílu archetypů (charakteristické je, že snahy vyvrátit tuto nepodloženou fámu vedly naopak k jejímu dalšímu prohloubení) [Kapferer 1992: 25-26].

Také umělecká hodnota snů je nepopíratelná. I přes zdánlivě pasivní povahu snění má mnoho snů povahu tvůrčích aktů. Přímou inspiraci snovými prožitky lze vystopovat v řadě uměleckých děl, a není přitom nutné hledat pouze u surrealistů či psychedeliků. Podobně práce J.-N. Kapferera není jen odborným textem, ale i zajímavým literárním dílem. Lze předpokládat, že to byla především povaha zpracovávaného materiálu, která této knize přilákala širší čtenářskou obec, než je u sociologických publikací obvyklé.

3. Námitky

V této části odpovím na některé z možných námitek, které by se proti právě předloženým názorům mohly objevit.

A) *Pojetí společnosti jako celku*. Může se objevit námitka, že v předešlých úvahách byla společnost příliš personifikována a že jsme o ní uvažovali jako o nějakém autonomním celku a odhlíželi přitom od jednotlivců, z nichž se skládá.

I sny se však dodnes seriózně zkoumají jako celky, jako konečné produkty, a nezaobýváme se (resp. nejsme schopni se zabývat) tím, jaká je přitom úloha jednotlivých buněk nebo skupin buněk v lidském mozku.

B) *Chybná generalizace?* I když přistoupíme na uvedenou argumentaci a přijmeme jako skutečnost, že existují významné podobnosti mezi fámou a snem, nemusíme ještě souhlasit s tím, že to, co platí o snu, musí nutně platit o fámě a naopak. Nic takového zde ale nebylo řečeno.

Na základě analogií můžeme dospět k mnoha novým poznatkům. Je ovšem třeba postupovat uvážene a vědět, že ve shodě v několika základních aspektech nemusí ještě

¹¹⁾ Viz citace v [Kapferer 1992: 13].

zdaleka plynout shoda ve všech aspektech dalších. Význam uvedené analogie je tedy především inspirační. Poznatky, převáděné z jedné oblasti do druhé musíme vždy pečlivě prověřit. Nejde tedy o žádnou generalizaci šmahem, a pokud by se v dalším zkoumání snu a fámy narazilo na skutečnosti, které by byly vzájemně nepřevoditelné, a přitom zásadního významu, výše nastíněný koncept bychom museli považovat za zpochybněný.

C) *Vnitřní příčiny zjištěné analogie.* Spokojovali jsme se dosud pouze s tím, že jsme snesli řadu důvodů pro to, že analogie mezi snem a fámou skutečně existuje. Nezdůvodnili jsme ale, *proč* existuje.

Kapferer [1992: 33] uvádí zajímavý příklad vzniku fámy. Citována je fáma údajně zaznamenaná C. G. Jungem: „V jednom dívčím penziónu byl jeden profesor obviněn ze sexuálních styků se schovankou. Všechno ve skutečnosti vyšlo od jedné dospívající dívky, která vyprávěla třem svým kamarádkám svůj sen.“ V tomto konkrétním případě nabývá vztah snu a fámy téměř hmatatelné podoby. Jen málokdy je ale souvislost tak jednoduchá. To, co jsme si řekli o „snové práci“, však platí prakticky pro všechny fámy. Jak je to možné? Nezbyvá než připomenout, že tři „provincie“ duševního aparátu, superego-ego-id, se neshodují se třemi „kvalitami“, které Freud označuje jako vědomé, nevědomé a předvědomé. Tak například některé části superega a ega mohou být (proti tradiční racionalistické představě) a také jsou v dynamickém smyslu nevědomé. Tato nevědomost je obtížně pozorovatelná v bdělém jednání konkrétního individua. Když jsou ale individuální ega „semleta“ ve velikém kotli fámy, souhrn nevědomých složek je ve výsledném agregátu mnohem patrnější, než tomu bylo u každého ze „zpracovaných“ jednotlivců. Složení takovýchto agregátů je přitom až překvapivě konstantní (viz výše uvedená zmínka o návratnosti motivů). To odpovídá jednoduché představě, že nevědomé složky jsou relativně stabilní, zatímco složky vědomé mají povahu individuálních odchylek. V konkrétním případě, u jednotlivce, je pochopitelně obtížné obě složky od sebe odlišit. S růstem agregátů ale význam variability individuální složky postupně klesá. To může být příčinou zjištěné analogie.

4. Místo závěru

Nalezené podobnosti mezi fámou a snem se zdají být natolik významné, že by mohly usnadnit nové propojení dvou vědních oborů, které se od sebe poslední dobou poněkud paradoxně vzdalovaly. Psychologie a sociologie, které se zabývají dvěma stránkami téhož, by mohly spojit své potenciály k prospěchu obou vědních disciplín. Budiž toto výzvou k širší diskusi.

MARTIN ČIHÁK studuje ekonomii na Fakultě sociálních věd UK a právo na Právnické fakultě UK a současně pracuje jako odborný pracovník v Ústavu teorie informace a automatizace AV ČR a jako makroekonomický analytik v útvaru hlavního ekonoma Komerční banky, a.s. Předkládaná studie nepřímo souvisí s jeho hlavním odborným zájmem: ekonomikou informací. Názory obsažené ve studii jsou osobními stanovisky autora a v žádném případě nemusejí vyjadřovat mínění výše uvedených institucí.

Literatura

- Černoušek, M. 1988. *Sen a snění*. Praha: Horizont.
 Freud, S. 1991. *Vybrané spisy I*. Praha: Avicenum.
 Kapferer, J.-N. 1992. *Fáma-nejstarší médium lidstva*. Praha: Práce.
 McLuhan, M. 1991. *Jak rozumět médiím: extenze člověka*. Praha: Odeon.

Summary

The article starts with an analysis of rumour by Jean-Noël Kapferer [1992]. Kapferer, however, concentrated on the „microscopic“ analysis of rumour, i.e. on the analysis of its origins, proliferation and disappearance and did not develop a comprehensive macrotheory. Kapferer's implicit macrotheory of rumour is clear: rumour is a kind of medium (which he conceives according to the common definition of media as a means of information distribution).

The essay presents an alternative macroview of rumour as an analogy to dream. According to the author, rumour can be conceived as an autonomous activity taking place within society. The relationship between this activity and the media is like that between the dream and the products of conscious brain activity. While rumour has some features similar to media, it differs from them in important aspects: for instance, rather than being a kind of medium, it is a deformed mirror reflection of media. The author's specification of the relationship between rumour and media is a paraphrase of Aristotle's definition that dream is in some ways similar to the conscious mental life, but at the same time it differs from it in essential aspects.

In the first part, the author enumerates the main differences between rumour and media, while in the second he analyses the main structural similarities between rumour and dream.

The main differences between rumour and media are: official character, transparency, rationality and freedom from prejudice.

The main structural similarities between rumour and dream are: difficulties with apprehension, historical changes in interpretations, conditions of origin and relation to reality, deprivation of dream/sleep, incomplete shapes, problem-solving and creativity. While the stress here is placed on the psychoanalytical interpretation of dreams, other approaches are also briefly discussed.

In the third part, the author rejects certain possible objections to the applied analysis and points to an internal cause of the revealed analogy.

In the fourth part, he argues that there is still a gap to be bridged between sociology and psychology and calls for a wider discussion on the issue, both from the sociological and the psychological points of view.

Za Dragoslavem Slejškou

Ve věku 73 let navždy opustil řady českých sociologů Dragoslav Slejška. Narodil se v české rodině v Jugoslávii. V 11 letech se s ní přestěhoval do vlasti. Po ukončení střední školy se věnoval studiu bohoslovectví v semináři Československé církve husitské. Podobně jako mnozí mladí příslušníci inteligence uvěřil i on pod vlivem válečných zkušeností a světového obratu doleva poctivě a bez zjištěných úmyslů v možnost demokratického socialismu v Československu. S tím souvisel i jeho rozhodnutí s náboženskou vírou.

V roce 1945 zahájil studium filozofie na Univerzitě Karlově v Praze. Vysokoškolská studia ukončil na filozofické fakultě Leningradské univerzity. V roce 1951 zahájil aspiranturu na Moskevské univerzitě. Pro své „nedostatečně kritické“ hodnocení předmětu své disertace – díla Masarykova – musel aspiranturu přerušit a dokončil ji až v počátcích „tání“ v Sovětském svazu v roce 1955. Po dvou přechodných zaměstnáních pracoval v letech 1954-1965 na Filosofickém ústavu ČSAV. V roce 1965 se stal kmenovým pracovníkem nově založeného Sociologického ústavu, kde působil až do svého propuštění v roce 1970.

V letech 1970-1975 byl pracovníkem ISA – pražské sociologické pobočky Domu techniky Pardubice. I odtud byl nucen odejít, aby posléze získal zaměstnání mimo sociologii na informačním pracovišti ÚTRIN. V roce 1983 byl penzionován. Pracoval však i dále jako sociolog „na volné noze“. V roce 1990 se v důsledku rehabilitace stal opět na krátký čas pracovníkem obnoveného Sociologického ústavu ČSAV. I po svém druhém odchodu z této instituce pokračoval v externí součinnosti se sociologickými pracovišti.

Dragoslav Slejška se zprvu zabýval sociálně filozofickou problematikou. Jeho vědecká dráha jej však vedla k překonávání dobových filozofických schémat ke konkrétnímu poznávání sociální skutečnosti. Proto se od počátku aktivně připojil k procesu obnovování české sociologie v šedesátých letech a stal se vynikajícím pracovníkem postupně v několika závažných oborech. V celé své vědecké dráze udivoval soustavností a pečlivostí své výzkumné práce i nezměrnou pracovitostí. Do Sociologického časopisu vedeného Irenou Dubskou napsal od jeho založení v roce 1965 až do posledního „přednormalizačního“ čísla v roce 1970 mimořádně velký počet článků, recenzí a zpráv. Paralelně s tím publikoval řadu objemných svazků analytických výzkumných zpráv i syntetizujících studií, v letech osmdesátých potom i několik významných sekundárních analýz série výzkumů hodnotových orientací. Věnoval se zprvu průmyslové sociologii, s důrazem na „pospolitostní strukturu“ závodu. Stal se kritikem podnikového byrokratismu a přívržencem a propagátorem demokratizačního prvku tzv. zaměstnanecké samosprávy. Postupně stále větší pozornost věnoval problematice malých skupin, včetně sociometrie. Poslední, a z hlediska vědeckého přínosu patrně nejvýznamnější, etapa Slejškovy vědecké práce byla zasvěcena studiu hodnotových orientací a jejich vývojové dynamiky. V tomto oboru se stal jedním z našich předních expertů. Svou poslední studií o hodnotových orientacích české a slovenské populace v roce 1993 a srovnáním jejích výsledků s výsledky starších výzkumů významně přispěl k vyvrácení pověry o domnělé stabilitě struktury hodnotových orientací v době sociálně strukturálních proměn.

V celém svém životě a zejména ve vědecko-výzkumné práci byl Dragoslav Slejška čestným a neúplatným člověkem. Pokud byl o svých – často originálních a nonkonformních – závěrech a názorech přesvědčen, vždy je otevřeně hájil bez ohledu na následky. Pokud dospěl k přesvědčení, že se v minulosti mýlil, vyvodil z toho vždy odpovídající důsledky ve vědecké práci i v občanských postojích. Neměl proto lehký život. Často si vysloužil nepřízeň mocných, včetně dvaceti let ostrakizace v období normalizace. Jeho dílo ani jeho osobní příklad však nebudou zapomenuty.

Pavel Machonin

Data & Fakta

INFORMACE Z VÝZKUMU

- Bulletin přinášející každý měsíc aktuální výsledky sociologických výzkumů, které uskutečnili pracovníci Sociologického ústavu Akademie věd ČR
- Určeno široké sociologické obci, politologům, pracovníkům státní správy a samosprávy, vládním orgánům, novinářům a všem, kteří se zajímají o průběh transformace postkomunistické společnosti v moderní (postmoderní) společnost
- Stručně, výstižně, populárně s množstvím tabulek a grafů

**Cena jednotlivého čísla je 7 Kč, roční předplatné 70 Kč za 10
čísel,
objednávky předplatného přijímá redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1**

Mnohorozměrná kvalita sociologie a její komparace

(Pokračování diskuse ze *Sociologického časopisu* 2-4/1995)

Kvalita sociologické práce nemá jeden rozměr, její popis tvoří vektor mnoha různých indikátorů a není jednoduché ji charakterizovat. Má indikátory formální a kvantitativně vyjádřitelné a indikátory kvalitativní, jež je možno jen posuzovat a odhadovat. Patří k ní často zmiňovaný počet publikací i počet referencí na publikace, počet čtenářů odborných časopisů, počet členů asociace (a počet aktivních členů), počet akcí asociace, počet zahraničních partnerství a pozvání na prestižní akce, počet „invited papers“ na mezinárodních akcích, odezva v domácím politickém světě a odezva ve světě výroby a obchodu (tj. užitečnost pro jiné obory), schopnost predikovat, schopnost poskytovat nástroje poznání pro rutinní aplikaci, šíře a hloubka pokrytých témat a relevance témat pro poznání společnosti, počet praktických výzkumných zpráv, počet a objem projektů a z nich praktických projektů, stratifikace vědy, výzkum a uplatňování poznatků, efektivita ve smyslu dosahování cílů a schopnost si cíle stanovit, postupnost a návaznost poznání, časová (byť jen částečně) invariantnost závěrů. A jistě ještě další... Jak kvalitu měřit je otázkou, asi to vůbec dobře nejde, měření jsou jednostranná, a tudíž mnohdy zavádějící. Všechny prozatímni pokusy jsou nepřesvědčivé. (Otázkou ovšem je, zda je jí vůbec třeba měřit.) Posuzování kvality vcelku je subjektivní, a tedy i velmi rozmanité v závislosti na hodnotiteli, jeho zkušenostech a na pozici, ze které je hodnoceno. A podle pozice lze také s názory souhlasit, nebo ne. Operacionalizovaná kvalita sociologické produkce prostě k dispozici není. Možná, že je to dokonce dobře – zůstává prostor pro diskusi a výměnu názorů, na druhé straně se bez jasných kritérií prostě neshodneme. Proto také každý z účastníků této diskuse (*Sociologický časopis* 3/1995) mluví o jiné dimenzi a na kvalitu se dívá z jiné strany. Polarizovaný a vyhraněný pohled vstupního příspěvku (P. Matějů, *Sociologický časopis* 2/1995) přinesl již zajímavé reakce a zajímavé pohledy. Z tohoto příspěvku se odvíjejí nejprve dva první otazníky (témat k diskusi je tam mnoho, jak vidět již z předchozí odezvy): jak posuzovat (či snad měřit) kvalitu a komparovat se zahraniční paralelou, a otázka (po mém soudu důležitější a naléhavější), jaká jsou hlediska posuzování této kvality, tj. potažmo, *o co nám vlastně jde*. Je lákavé porovnávat svoji vědu s ostatními. Je to ale velmi ošidné. A nejen proto, že poznatek sociologický nemá charakter poznatku přírodovědného, a tudíž na roli sociálních věd je nutno pohlížet jinak než na tradiční vědy odhalující zákony invariantní v čase a v prostoru s platností zřetelně vymezenou a s přímými důsledky v aplikacích. Jsou to také nestejné startovací a vývojové podmínky a zájem společnosti o tuto stránku poznání. Sociologie ještě zdaleka není tak daleko ve svém vývoji, aby mohla být hodnocena kritérii tvrdých věd. To ale neznamená, že nemá důležitou pozici ve vědním, tj. poznávacím systému.

1. Komparace, komparabilita a referenční rámec. Obraz naší sociologie je komparací, komparací s ostatními. Komparovat lze komparabilní. Je známo, že čím agregovanější pohled na komparované jednotky, tím menší obsahová komparabilita. Alespoň ze tří důvodů: a) různě strukturované populace a různě se chovající jejich části prosazují své výrazně převažující specifické oblasti; b) agregovaná úroveň odhlíží od vnitřní heterogenity, která je pro chování té populace rozhodující a nezachycuje polarizaci, c) nepodchyty různé cíle ani potřeby, které se v komparovaných situacích mohou značně odlišovat. Je tedy naše sociologie komparabilní s polskou a maďarskou? Je naše sociolo-

gie komparabilní s evropskými sociology směřem na západ a s americkou sociologií? Nevím, o žádnou komparaci jsem se nepokoušel, ale prosté srovnávací tvrzení na agregované a obecné úrovni mi nepostačuje; proto se mi jeví výrok P. Matějů, vzhledem k jeho razanci příliš odvážným – a nezobecnitelným. Přesto moje zkušenost potvrzuje vyslovenou hypotézu. Znáám jiné sociology z Polska a Maďarska i odjinud než ty, které uvádí P. Matějů, a můj subjektivní dojem je podobný: nejsme na tom nejlépe – ve znalostech, ve schopnostech argumentace ani v samozřejmém přijímání základních zásad řemesla. Protože jde o jinou část sociologie, o pohled na jinou část její struktury, než ve které se pohybuje Matějů, tak moje zkušenosti potvrzují jeho hypotézu. I když důvod mého názoru je jiný a moje osobní a subjektivní komparační zkušenost vychází ze společné práce s kolegy zcela jiných oborů sociologie.

S komparačním argumentem v úvodním diskusním článku (tak je položen) ale nesouhlasím. Matějů hodnotí českou sociologii na základě porovnání špiček. A to je metodologicky zavádějící (proto lze snadno proti takovému hodnocení postavit Machoni-nův výčet úspěchů), a vcelku snadno lze proto takový závěr formálně odmítnout. Úroveň heterogenní populace a její špička nejsou na sobě nutně závislé (komparace normálního rozložení s výrazně asymetrickým či plochým rozložením je vždy inferenčně nebezpečná). Abych takovéto hodnocení přijal, musel bych vidět porovnání oněch předních sociologů a jejich produkce, znát jejich relativní počty k populaci a počtu sociologů, k tradici a informace o poměru a úspěšnosti výsledků v mezinárodní publikaci, národní publikaci a v běžné aplikační práci. Poměr mezi horním decilem (tím méně centilem) a průměrem nebývá vždy konstanta a vzdálenost špičky od průměru se může lišit velmi podstatně. Takto jde jen o jedno vnímání stavu u nás, u sousedů, jinde, o subjektivní zkušenost a její inferenční přetavení. A máme další problém: jak je úroveň oboru měřitelná úrovní špiček? Je ale úroveň oboru dána kvalitou viditelného a prosazujícího se veřejně a publikačně, nebo masou práce (většinou nenápadné), která postupně a pomalu nabaluje poznávací hodnoty? Je úroveň dána nastoupením do rychlíku hlavních a viditelných velkých světových témat, nebo mravenčím a často neúspěšným hledáním vlastních cest či řešením malých domácích problémů (a co je vlastně víc)? Použité kritérium P. Matějů mně proto připadá neúplné. Zviditelnění národní sociologie je jistě příjemné a stimulující, ale nutnou podmínkou kvality není. A názor zahraničních sociologů či zahrnutí našich výsledků do kursů na zahraničních vysokých školách samy o sobě už vůbec ne. (Což neznamená, že takové věci nejsou příjemné a motivující a že by neměly být.)

2. *Komparace kontextová.* Před vlastní komparací by ovšem měla nastat především komparace potřeb a cílů. Malá česká sociologie se může dostat na světovou úroveň dvěma cestami: a) tím, že její špičky budou řešit témata, která ve světě dominují, přispějí k nim poznatky a zobecněním, budou se angažovat v mezinárodních výzkumech, tedy tím, že tematicky překročí hranice země a přispějí k poznání na této úrovni; b) tím, že budou řešena malá česká potřebná témata, ale budou řešena metodologicky dobře, s erudicí a poznávací fantazií, budou přinášet nové přístupy a ve výsledku budou zajímavá nejen doma, ale i pro svět. Tedy v prvním případě je sociolog přítomen ve světovém poznávacím dění (je při tom), v druhém případě vzniká dílo v domácím prostředí a trochu izolovaně. První případ znamená viditelný úspěch a participaci ve špičce, druhý klidnou, většinou skrytou poznávací kumulaci. (Chcete-li neutrální přírůstek, pak jsou to třeba Mucha a Janáček). Myslím, že máme sociologické práce obou typů. Nepodceňujme však tu druhou, domácí aktivitu, často postrádající spektakulární efekt. (Mám na mysli

ovšem vědu a výzkum kvalitní, nikoliv masu textů – článků, které nic nepřinášejí.) Sám se domnívám, že hodnocení české sociologie a úspěchy oboru je nejprve nutno vztáhnout k potřebám národního prostředí a do hodnocení zahrnout především to, jak věda plní tuto svoji funkci. Pak teprve nastupuje světovost. To ale vše závisí na hodnotových preferencích sociologů samých. Ještě však nejsme Evropská unie, stále máme svou sociálně ohraničenou enklávu českých poměrů.

3. Komparace prostředků a způsobů práce. Komparovat lze také používané poznávací prostředky. Zde zřetelně zaostáváme, k čemuž stačí pozorně sledovat publikace. Tento pohled má opět tři aspekty: a) úroveň formalizace pro sběr, zpracování a inferenci při empirické práci; b) důraz na kvalitu dat (informace), z nichž se odvíjejí závěry, c) způsob argumentace a odvozování závěrů (datově i nedatově), a to včetně způsobu integrace empirického argumentu a teoretického vyvozování. Plně chápu P. Matějšů a souhlasím s ním, kdekoliv vyvíjí nátlak na zvýšení úrovně práce a to ve kterémkoliv z uvedených aspektů. Častý důraz na analytické prostředky je jen jedno hledisko, a nemyslím, že nejdůležitější. Kvalita oboru nezávisí jen na úrovni formalizace, modernosti (vůbec ne na módnosti), komplikovanosti prostředků, které se používají. Je důležité použít metodu vhodně k úloze, ať jde o matematický model kauzálních struktur vs. seskupování nebo o reprezentativní pravděpodobnostní výběr vs. skupinové diskuse ap. Tam, kde je třeba nějak pomoci a pomoci rychle, je třeba zvolit adekvátní a jednodušší (samozřejmě korektní) postupy, ne vždy je třeba používat sofistikované matematické postupy, řada úloh je řešitelná prostými tabulkami a několika testy, je mnoho situací, kdy dvě skupinové diskuse přinesou důležitější informaci než mnohatisícový pravděpodobnostní výběr. Ke kvalitě sociologie přispívá schopnost adekvátně volit prostředek k řešení úlohy, ne úroveň jeho sofistikovanosti, která vždy s sebou nese nebezpečí chyby „třetího druhu“ (chybného, povrchního, neoprávněného použití) a umělosti. Tu je nutno zvyšovat s rozvíjením otázek a s prohlubováním poznání. Nezapomínejme však, že i naivní umění je krásné a hluboké, i když nemá (možná i jen zdánlivě) profesionální technickou úroveň. I z tabulek lze vyčíst hodně. Někdy možná i více. Záleží na čtenáři. Formalizace však není jen matematicko-statistický model analýzy dat na škále od chí-kvadrátu po kauzální síť, ale také plán výběrového šetření, resp. sběru dat a z něj odvozená inferenční pravidla, a implicitně jsou to také používaná pravidla vyvozování závěrů a vysvětlení.

Další dva aspekty nepatří dle mého (subjektivního) soudu v žádném případě k přednostem naší sociologie. Důraz na kvalitu dat je nízký (důsledkem je častá nízká kvalita výzkumných dat – mimochodem, je konstatována i v mezinárodních výzkumech a je tak i komentována) a způsob argumentace nepřesvědčivý a mnohdy nesprávný. Žádný z obou aspektů, ani prostředek – data, ani způsob práce – argumentaci nelze od kvality sociologa, a potažmo sociologie, oddělit. Zde však pozoruji rozdíl s našimi zahraničními kolegy velmi zřetelně. Ti (např. Poláci, Maďaři, Slovinci, a na druhé straně sociologové západní), se kterými pracuji na společných projektech či se kterými se setkávám, a při různých příležitostech mám s nimi příležitost hovořit o věcech odborných, jsou všichni bez rozdílu vysoce metodologicky vzdělaní, kladou důraz na kvalitu dat i adekvátnost postupů, a ctí obecně přijatá pravidla práce s daty a požadavky na jejich sběr. To nejsou „empirici“ nebo „metodofrenici“, ale vzdělaní sociologové s vysokými teoretickými ambicemi. Vědí to, co se u nás ještě zas tak moc neví, nebo možná spíše nepřijímá či opomíjí: že všechna ta pravidla a zásady vznikly vývojem a postupným zhodnocováním mnohdy neblahých zkušeností s nepřesným nebo chybným závěrem. A že nerespektování

standardních pravidel se nevyplácí. Časté negování náročných postupů a racionalizování jejich odmítání, které je u nás dosti běžné, je většinou podmíněno pohodlností a hrou „na teorii“. Pokud má Matějů na mysli tyto aspekty, plně mu rozumím a sdílím jeho komparativní názor a závěr.

Komparace musí mít smysl. Smysl má, pokud je vedena korektně a pokud je stimulem k interpretaci a závěru. V případě hypotézy Matějů jde o alarm, který smysl má. Nemá význam dokazovat, že tomu tak není, ani nemá smysl hledat nesprávnosti či jednostrannosti v jeho argumentaci (o to mně vůbec nešlo, naopak budme za ně vděční a odrazme se od nich), smysl má pouze akce pro nápravu stavu. Akce plynulá a klidná a na místě. Kariéra na významných zahraničních univerzitách je úspěchem jednotlivce, pragmatická poznávací činnost ať už „teoretického“ nebo „empirického“ typu je základnou ledovce, na němž takové špičky mohou vznikat. Úvaha o komparaci národní sociologie je však jen dočasná. Jsem přesvědčen, že se postupně bude specifikum národních problémů rozměňovat, a že se postupně a přirozenou cestou jeho význam bude snižovat a debaty o úrovni české sociologie budou ztrácet smysl. V současné době jsou ale naše problémy zákonitě jiné než jinde a naše sociologie je buď reflektuje a řeší, nebo ne. A i když je jistě řada z nich pouze pociťována jako specifikum, i tyto pocity vedou ke specifickým pohledům. Má tedy vůbec smysl porovnávat se s jinými sociologiemi? Jistě ano, je to stimulující a pomáhá to v hledání vlastních cest i k napojování. Ale má to smysl v konstruktivním tónu. Komparace P. Matějů má smysl především v tom, že nabízí vyhraněný pohled, a tudíž vynucuje reakce a tak otevírá nový prostor pro sebereflexi oboru, pro hledání pravdy o sobě a tím i o smyslu a směru svého dalšího rozvoje. A také pro stanovení nutných podmínek pro zajištění samozřejmé kvality a samozřejmé odpovědnosti za kvalitu (své) práce. No, a tu zvýšíme především zvýšením kvality každé katedry, každé instituce, každého sociologa. Nemyslím, že jde o trauma, ale o normální vývoj. Čím více netrpělivosti se projeví s jeho pomalostí, tím dříve se zbavíme traumatických stesků.

Jan Řehák

Krátká poznámka k diskusi, která se nepovedla

K odpovědi P. Matějů „Není-li důvod k bezradnosti, pak jistě k hluboké skepsi“, *Sociologický časopis* 4/1995

Protože jsem si vědoma, že nelze unavovat čtenáře v zásadě malichernými spory, uvedu jen malou poznámku, o níž se domnívám, že se týká obecnějšího problému. Obávám se totiž, že spolu s tím, jak se zvyšuje snadnost (odhlédneme-li od finančních nákladů) pořádit a zejména analyzovat data, obecně ubývá skepse, již je při interpretaci výsledků analýz vždy zapotřebí. Nebo jinak, méně pozornosti se věnuje ověřování validity a reliability otázek vstupujících do dotazníkových šetření.

Celá věc úzce souvisí s problémem operacionalizace. Měla jsem skutečně na mysli především indikátory a teprve potom latentní proměnné. Zmíněné dva indikátory jsem vybrala proto, že jsem je považovala za názornou ilustraci problému, na který jsem se snažila, zřejmě příliš stručně, poukázat. Replika P. Matějů mě však upozornila na problém, jehož jsem si původně nevšimla.

Tvrzení, že „Je velmi důležité, aby lidé dostali, co potřebují, i když to znamená odebírat peníze těm, kteří vydělají víc, než potřebují“ Matějů ve své replice uvádí pod zkratkou „odebírat bohatým a přidávat chudým“. Tato charakteristika zmíněné položky se podle mého názoru promítá do interpretace¹ (rovnostářská norma) latentní proměnné vymezené sdílenou variancí položek, o nichž jsou autoři přesvědčeni, že měří inklinaci k principu rovnosti podmínek, k obecnému principu potřebnosti a k specifickému principu potřebnosti [Matějů, Vlachová 1995: 224-225].

Takovou interpretaci lze snad vzít v úvahu, pokud si například můžeme být jisti, že výše uvedené tvrzení si dotázaní skutečně vykládají v duchu hesla „bohatým brát a chudým dávat“. Ve své připomínce jsem vycházela z přesvědčení autorů, že tato položka měří obecný princip potřebnosti („je důležité, aby lidé dostali, co potřebují“). Bohužel jsem přehlédla fakt, že i v tomto případě se formulace „prohřešila proti elementárnímu požadavku, aby se otázka neptala na více než jednu věc, resp. aby zjišťovala souhlas s výrokem, který obsahuje více než jeden fakt“ [SČ 4/1995: 524]. Nelze totiž vyloučit, že někteří dotázaní reagují spíše na tvrzení, že je důležité, aby lidé měli, co potřebují, zatímco jiným spíše utkví, že by se mělo odebírat těm, kteří vydělají více, než potřebují.

Podstata problému, který mě zaujal, tedy zřejmě tkví v tom, že z analýzy nebyly vypuštěny všechny otázky, „které se prohřešily“. Diskuse (či spíše disputace) o zvolené interpretaci by tak mohla pokračovat do nekonečna. Tím spíš trvám na svém názoru, že hledat historické kořeny „českého paradoxu“² je předčasné, protože jeho existence nebyla přesvědčivě prokázána.

Jadwiga Šanderová

¹) Domnívám se, že interpretace je přinejmenším v tomto případě výsledkem subjektivního rozhodnutí, a nikoli objektivní výsledek konfirmační faktorové analýzy simultánně provedené na dvou souborech.

²) Ve své stati z roku 1993, na níž Matějů odkazuje, předkládá výsledky téže analýzy těch samých dat (tj. totožné výsledky) jako v té, o níž je řeč. Rovněž závěry jsou identické.

*DEMO GRAFIE

Vybíráme pro vás z obsahu posledního čísla revue pro výzkum populačního vývoje
DEMOGRAFIE č. 4/1995:

ČLÁNKY

Jiřina Růžicková, Milan Aleš: Populační vývoj v České republice v roce 1994

Michal Tirpák, František Adamica: Populační vývoj v Slovenskej republike v roce 1994

XXV. demografická konference ČSD „Současný populační vývoj světa“

Zdeněk Pavlík: Uvedení do problematiky

Miroslava Mašková: Věkové struktury populací, demografické stárnutí

George Demko: Plodnost

Jitka Langhamrová: Úmrtnost

Dušan Drbohlav: Hlavní trendy mezinárodní migrace

Tomáš Kučera: Populační prognózy

RECENZE

Jitka Langhamrová: Rodina „matky měst“

Pavla Horská: Interdisciplinarita v životním díle Evelyny Sullerotové

PŘEHLEDY

Miroslav Šimek: Věkové složení obyvatelstva v ČR v roce 1994

Miroslav Šimek: Pohyb obyvatelstva v ČR v roce 1994 podle krajů a okresů

Michal Bulíř: Mateřské školy v letech 1990-1995

Drahozlava Hrubá: Drogy u školních dětí

DISKUSE

ZPRÁVY

BIBLIOGRAFIE

CELOROČNÍ OBSAH

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci – Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

**Janusz Mucha, Mike F. Keen (eds.):
Sociologia Europy Środkowo-Wschodniej
1956-1990**

Warszawa, Wydawnictwo IFiS PAN 1995,
242 s.

V jedné z dozajista nejefektivnějších evropských sociálněvědních knihoven, v knihovně univerzity v Kostnici, je jedna polička věnována tzv. národním sociologiím – přehledovým textům o sociologii australské, bulharské, dánské, estonské, finské, francouzské... východoněmecké a novozélandské. Knižek o sociologii ruské a sovětské je tam kolem padesátky, o sociologii české jedna. Do této poličky nyní přibude přehledová kniha editovaná Polákem *Januszem Muchou* a Američanem *Mike F. Keenem*, která vyšla v mutaci anglické a polské a jmenuje se *Sociologie střední a východní Evropy* (angl. mutace v nakladatelství Greenwood Publ., polská v Institutu Filozofii i Sociologii PAN, obojí v roce 1995).

Význam takovýchto publikací rozhodně nelze bagatelizovat, protože informace zejména o „malých národních sociologiích“ se získávají především, někdy výhradně, z nich – a mechanicky se opakují a přenášejí (i s omyly) z knihy do knihy. Editoři – Mucha a Keen – si vytkli za úkol odpovědět na pět otázek (pro každou národní sociologii samostatně): jaký byl v daném období vztah sociologie a společnosti (státní moci), co sociologie dokázala poznat (popsat a vysvětlit) a jak, co dokázala ovlivnit, jak byla vnitřně (především teritoriálně) diferencovaná, jak se liší od ostatních národních sociologií daného regionu a jak se vztahovala k sociologii západní. Jednotliví autoři odpovídali na tyto otázky téměř bez výjimky tak, že více či méně osobitě reprodukovali historické osudy a proměny „jejich sociologie“. Jednotlivé texty jsou co do informační kvality (ale i nápaditosti výkladové koncepce) těžko srovnatelné. Standardně dobrá sebereflexe polská (W. Kwasniewski), velmi kultivovaná informace o „metamorfózách ruské sociologie“ s ostrým jmenovitým útokem na Rutkeviče a Slomčinského (G. S. Batygin, I. F. Deviatko), nepochopitelně slabá informace o sociologii bulharské (nepochopitelně proto, že autor, N. Genov, je znám jako renomovaný badatel, editor publikace o národních a mezinárodních dimenzích soudobé

sociologie), rozpačitá studie o sociologii rumunské (S. Costea zmiňuje mj. intervenci Eleny Ceausescu, předsedkyně Státní rady pro vědu a techniku, do sociologie – podle ní „sociologové spíše usilují o moc než o vědění“), jugoslávská sociologie je pojednána souhrnně (S. Flere) i partikulárně (slovinská a chorvatská), informace o východoněmecké sociologii (D. Simon, V. Sparschuh) je stydlivě zapomínává, věcné jsou texty o postsovětských zemích (Lotyšsko, Litva, Estonsko a Ukrajina). Takže zbývá povědět něco o textech o sociologii maďarské (hned povíme důvod) a samozřejmě české a slovenské, jež jsou pojednány samostatně (ač jugoslávský model by byl býval korektnější, jak hned uvidíme).

O maďarské sociologii bude zmínka ze dvou důvodů: 1) text *Attily Becskehaziho* a *Tibora Kucziho* je nepochybně jeden z nejsobiťtějších a analyticky nejucennějších textů a 2) více informací o maďarské sociologii v jejím vlastním vidění může přispět k větší jasnosti ve vnitřních diskusích o stavu české sociologie, jež je s maďarskou (ne zcela neprávem) poměřována. Období po roce 1956 autoři charakterizují jako období „racionality a jazykových her“. Racionality proto, že stalinská ideologie budovala svůj „lingvistický“ (spíše sémantický) obraz světa na pojmech jako „racionální“, „samozřejmý“, „jednoznačný“, zatímco ideologie období následujícího „si hraje“ spíše s označeními jako „vysoce složitý“, „neobvykle problematický“, „mnohoaspektový“ (dodejme – „mnohodimenzionální“, „mnohovrstevný“ a „komplexní“): sociologie se konstituuje a legitimizuje jako věda, která má racionalizovat tuto složitost, která má hierarchizovat mnohovrstevnatost, která má prostě vnést do věcí řád – v oblasti poznání i sociální intervence. Až do konce 60. let se sociologie vyvíjí jako „teorie utopické modernizace“. Politická moc reprezentuje koncepci modernizace jako shora řízeného procesu, sociologie reprezentuje perspektivu modernity, tj. tvorby společnosti racionální činností individuí zdola. Sociologická optika je však podle autorů podstatně zkreslena tím, že vizi moderní společnosti sociologie ne dost kriticky přejala z koncepcí západních: „Sociologické pojmy byly adekvátní pro popis kvantitativně diferencovaného světa. To, co nebylo možno vyjádřit kvantitativně, již pro empiric-

kou sociologii 70. let neexistovalo... Pojmy spojené s nerovností, například vztahující se k diferencím na základě sociálního statusu, nevznikly samostatně v Maďarsku, ale byly přejaty z literatury německé, francouzské a hlavně americké. V tomto smyslu byla maďarská sociologie utopická: popisovala a vysvětlovala sociální jevy pomocí pojmů, které *a priori* předpokládaly existenci moderní společnosti“ (s. 78). Osobitým přínosem maďarské sociologie byl koncept duality – první a druhé ekonomiky, Kolosiho „metafora společnosti L“ (základna tvořená byrokracií, kolmice tvořená trhem). „Utopická“ verze (opřená o Webera) je postupně střídána koncepcemi opřenými spíše o Polanyiho koncept „velké transformace“. Ale – *současný stav* maďarské sociologie je jednoznačně označen jako „úpadek“ a personálně svázán se jménem Tamase Kolosiho: „Kolosi vědomě odmítl sociologickou stylistiku sedmdesátých let a při tvorbě své koncepce a explanačních modelů bral v úvahu pouze a jedině hledisko úzké skupiny specialistů. Tak ale zpřetrhal vazbu mezi sociologií a širším intelektuálním diskursem. Objevil se druh sociologie, který se nezajímal o potřeby širší veřejnosti. Jazyk, který tato sociologie používá, a způsob, jímž předkládá své myšlenky, jsou absolutně determinovány pouze profesionálními hledisky“ (s. 83). Vysoce se pak cení (více méně samozřejmě) přínos Janose Kornaie a „lido-vý bestseller“ Elmera Hankisse *Diagnoses*. Komentáře netřeba v tom smyslu, že toto autor-ské vidění a hodnocení zajisté není jedině možné, ale souzní s těmi představami o sociologii, které akcentují více její vazbu na věci veřejné než na minoritní vědeckou komunitu. Oba pohledy jsou legitimní, snad jsou dokonce věcně komplementární, obvykle však spolu v realitě jen velice obtížně koexistují.

Pasus o slovenské sociologii z pera Jána Pašiaka a Ladislava Macháčka je zprávou o tom, jak slovenská sociologie vždycky vznikala samoplozením. Věcně se této zprávě nedá vytknout nic kromě toho, že existence československé sociologie se nekonstatuje, slovo Československo figuruje prakticky jen ve dvou slovních spojeních – Komunistická strana Č. a okupace Č. Vznik slovenské sociologie je připisán Štefánkovi, z českých sociologů je jmenován jeden (Machonin v závorce), „blízká spolu-

práce s českými sociology“ se deklaruje takto, v této větě. Věcným přínosem slovenské sociologie je Roškovo rozlišení „společenského“ a „domácího“ pracovního okruhu (asi ano), konstatuje se „vzpoura“ slovenských sociologů na sklonku 80. let (Szomolanyi a Bútorová), o současné vnitřní diferenciaci slovenské sociologie však již ani slovo. Obávám se, že slovenští sociologové ve svém úsilí postihnout specifikum vlastní sociologie opomenuli fakt, že tato sociologie fungovala ve společném státě a že adekvátní postižení jejich specifik není možné bez komparace a třebaš konfrontace se sociologií českou. Vytváření nacionálního mýtu sociologickými prostředky zdá se mi nedůstojné a trapné: Litevci například poukazují na užitečnost spolupráce s progresivními Rusy (jmenují Jadova, Zdravomyslova, Šljapentocha, Charčeva), Ukrajinci zdůrazňují, že na ukrajinskou sociologii měli velký vliv Nikolaj Semjonov a Andrej Sacharov, „ačkoliv žádný z nich nebyl ani sociolog, ani Ukrajinec“ (s. 176) apod. Absolutně zaručenou cestou k malosti je cesta malicherné a současně velikášské mýtotvorby. Ostatně Freud leccos vysvětlil svým konceptem „vytěšňování“.

Nad informací o sociologii české nezbyvá než vyslovit upřímnou lítost, ač autorem je můj bývalý mnohaletý kolega *Eduard Urbánek*. Ten se na devíti stranách dokázal vyhnout jakékoliv věcné informaci o tom, co se v české sociologii vlastně dělo. Je to také jediný text, který je téměř důsledně anonymní: v textu je uvedeno celkem 67 jmen západních sociologů (od Adorna po Judith Janoska-Bendl) a *jeden* sociolog český (stejně jako v případě slovenském – je to Machonin a je v závorce). Druhým uvedeným autorem je autor informace v autocitaci (Urbánek). Informační těžiště je v sociologii 60. let, kde se konstatuje existence tří myšlenkových proudů: proudu matematicko-statistického, který „věřil v soběstačnost metod přírodních věd“ (opíral se prý o Lundberga, Lazarsfelda a Berelsona), proudu, který chtěl „modernizovat marxistickou materialistickou teorii dějin pomocí soudobé obecné sociologické teorie“, jak ji reprezentoval Parsons, a proudu, který „kladl důraz na humanistické a antropologické aspekty marxismu“ a „podtrhoval trvalost vazby mezi sociologií a filozofií a sociologií a historií“.

Nepovedu s Urbánkem meritorní spor. Absence jmen se dá vysvětlit totiž jedním tím, že Urbánkova typologie prostě neplatí: tupých empiriků v 60. letech ještě nebylo (ale bylo mnoho „oborových sociologů“) a co se druhého proudu tkne – snad by jej mohl reprezentovat jedině Zdeněk Strmiska. O něm ale probůh neplatí, že „představitel tohoto směru nevěděl nic o jiných amerických strukturalistech a vůbec neznali evropský strukturalismus zosobněný Lévi-Strausem, Gurvitchem a jinými francouzskými vědci jako Louis Althusser“. Chtl-li však vztáhnout charakteristiku druhého směru na Machoninův tým (což je Urbánkova letitá obsese), neměl by již vůbec pravdu, protože teoretická východiska tam byla silně ovlivněna také strukturalismem, ale nejen jím. Popis normalizace je sice truchlivým popisem truchlivého stavu, ale Urbánek nechce vidět, že i v té době se kromě toho, že se trpělo „přechodem na jiné než pedagogické funkce“, také leccos dělalo. Světová kritéria to nesnese, ale do informace o vývoji české sociologie to patří. Snad na adresu Urbánkovu jsou psána slova úvodní omluvy editorů, že některým autorům se prostě nepodařilo „zachovat kritickou distancí k politické a sociologické realitě svých zemí a v důsledku toho předložili pouze popisný přehled literatury a badatelských oblastí“ (s. 9). V Urbánkově textu bohužel není ani toto. Praktickým důsledkem toho pak ale je, že v rozsáhlé bibliografii (22 stran, cca 500 titulů) je uveden *jediný český titul* (kniha Machonin a kol. *Československá společnost*, pomíneme-li

Urbánkovu informaci o československé sociologii z roku 1970, o níž editoři píší, že je „zastaralá“).

Knížku editovanou Januszem Muchou a Mikem Keenem pokládám nicméně za mimořádně závažnou a informativní a nezřídka i analytické hodnoty jí nelze upřít: protože stav sociologie polské a sovětské (ruské) je mi znám dobře, bulharské a maďarské přiměřeně možnostem, mohu důvodně předpokládat, že editoři v českém případě neorientovaně vsadili na autora osobně zahofklého, a proto nevěcného. Obraz dějinného vývoje české sociologie by nebyl pro poslední půlstoletí rozhodně nikdy příliš utěšený, ale tak bezútěšný, jak věc vidí Urbánek, nikdy nebyl a není. Autochtonní velikášství slovenské sociologie tak dostalo nechtěně komický komplement v malicherné uraženosti českého sociologa. Pro něj je totiž Bellova kritika Richtovy *Civilizace na rozcestí* důležitější a zajímavější než všechno to, co napsali ti Machoninové, Musilové, Slejškové, Klofáčové, Strmiskové, Možní, Večerníci, Matějů, Alanové aj. *De gustibus non est disputandum*, ale *informace o vlastní národní sociologii* se přece jen musí napsat jinak. Takže – snad příště. Rozhodně však někdo jiný.

A selhání editorů recenzované knihy v české kauze si neumím vysvětlit jinak než tím, že jejich rukopis neprošel náročným standardním recenzním řízením, jež je obvyklé v *Sociologickém časopise*.

Miloslav Petrusek

Roger Scruton: Smysl konzervatismu

Praha, Torst 1993, 293 s.

Autor nazývá své dílo osobním *krédem*, které není a nemusí být shodné s politikou anglické konzervativní strany. Práce byla vydána v roce 1980, takže autor nepřihlíží k reformní politice Margaret Thatcherové v letech osmdesátých. Bylo by to jistě zajímavé, poněvadž Scruton je zaměřen proti liberálům a jejich „novotám“.

Autor se odvolává na Hegela, Marxe (kriticky, ale věcně) a Oakeshotta (tento teoretik není u nás příliš známý). Scrutonova práce je

vyznáním *rigidního* britského konzervatismu. Jeho „britskost“ je ostentativně akcentována.

Autor je proti tzv. přirozeným právům, ale staví se za „přirozenou spravedlnost“. Práva předpokládají povinnosti. Spravedlnost je dána *zvykovým právem*, resp. ústavou, která není sice psanou, ale přímo prostupuje společností. Ústava se týká zvyků, spjatých s politickou mocí. Smysl ústavy vykládají nezávislé *soudy*. Autor se přitom orientuje na stávající instituce. Jde mu o *kontinuitu* institucí vůbec.

Možnost práva a spravedlnosti vytváří stát. Právo zahrnuje *morálku*; Scruton však odmítá pojem „sociální spravedlnosti“, který mu zavání rovnostářstvím. Akcentuje rozdíly,

vyplývající z přirozené inteligence a výchovy v rodině. Vzhledem k dědickému právu je i „rovnost příležitostí“ *nereálná*. Typická pro autora je taktéž britská konzervativní nechuť vůči *cizímu právu*.

Scruton pléduje pro instituci *vlastnictví*. Ta je omezována zdaňováním, event. znárodněním či vyvlastněním. Prohlašuje, že vyvlastnění vede k socialismu, tudíž mezi kapitalismem a vyvlastněním *není* třetí cesty. Zároveň se však obrací fakticky proti římsko-právnímu pojetí vlastnictví (*ius utendi et abutendi*) a hlásí se k Disraeliho chápání vlastnictví jako *povinnosti*, funkci. Odmítá rovněž *konzumní* vztah k vlastnictví a tvrdí, že vlastnictví není bezduchá oddanost věcem.

Odcizení podle Scrutona nespočívá v soukromovlastnických vztazích a ve vykořisťování, nýbrž v systému *průmyslové* výroby. Trh není jediným zdrojem hodnot – důležitějším zdrojem jsou *mezilidské* vztahy. Odcizení sice necharakterizuje globální situaci člověka v současnosti; není ovšem stavem snesitelným. Marxovu „lidskou emancipaci“ pokládá za *utopii* („nepatří tomuto světu“). Postup odcizení je možné odvracet a zvláštní roli přitom hraje *autonomnost* institucí. Scruton však nemá přílišnou důvěru k byrokratickým institucím – vzbuzují prý též zášť a nenávisť. Proti institucionálním nešvarům dlužno postavit ideály *legitimního establishmentu*, vystihující potřeby celku. „Establishment“ znamená *moc a autoritu*. Občané musí mít především víru v *legitimitost* establishmentu. Jinak je moc bezcenná. Zároveň je třeba čelit „reformátorství“ socialistů a liberálů. Demokracie není cílem, ale prostředkem k blahu občanského života, které je jí nadřazeno. Vskutku přirozenými institucemi jsou *rodina a stát*. (Zde se autor liší od řady demokratických a liberálních představitelů.) K rodině a státu váže člověka přímo *transcendentní* pouto. Rodina má v konzervativní společnosti klíčové postavení. (Tu je nápadný rozdíl např. v pojetí Druckerovy *Postkapitalistické společnosti*.) Vůči státu není správné uplatňovat přílišný individualismus; konzervativce není obhájcem „minimálního státu“. Stát není sice totéž co občanská společnost, obojí však nelze oddělit. Společenskou hierarchii dlužno udržet za účelem *řádu*. Vláda by měla být oddělena od politické strany.

Establishment vyžaduje *moc, autoritu a proces* (rozuměj právní postup).

Vzhledem ke staletým tradicím britské *samosprávy* se zdá být autorova nedůvěra k místní samosprávě překvapením. Tato samospráva je mu na jedné straně jen prodlouženou rukou centrálního vedení politických stran a zařazením do „silového pole státu“; na druhé straně jí prý chybí „fond místních zvyklostí“, o něž by se opírala. Je-li tomu tak, byla by vlastně zbytečná – to však Scruton už neříká. Negativní je autorův postoj vůči *odborům*, přičemž je zčásti *rozporný*: Scruton by se raději bez odborů obešel – spatřuje v nich „okrajovou“ instituci, z níž se rodí duch opozice... Přitom poukazuje na to, že zařazením do establishmentu pak vlastně neplní svou funkci. Autor dává přednost neoficiálním stávkám, jež stabilitu establishmentu vážně neohrožují. Establishment považuje za *cíl vládnutí*, i když je to jen životodárný *mýtus*... Symbolem, ale i příkladem organizační pevnosti je Scrutonovi *armáda*! Establishmentu pomáhá *náboženství*; politika má však být nezávislá na víře v Boha. Tento pohled na náboženství je výrazně *pragmatický*.

Scruton uznává ve Velké Británii *třídní rozdíly*, které prý však nejsou ekonomické, ale spíše politické povahy. Nepokládá je přitom za podstatné. Velká část dělnictva je součástí střední třídy.

Výrazem establishmentu je *národní stát*. Národní stát je *podmínkou* existence Evropy. (Zde je autorovo stanovisko také výrazně odlišné od cit. Druckera.) Typicky britská je i jeho představa státníka, který se nemá zaplétat do „kosmopolitní filozofie“.

Scruton uznává, že liberalismus je dnes vládnoucí ideologií západního světa (přesněji neoliberalismus). Přesto se s ním pouští do filozofické pútky. Autor rozeznává liberalismus *touhy a autonomie*. Zatímco první pokládá spíše za hedónické poblouznění, pokládá druhý za předmět vážné debaty. Poukazuje na to, že liberalismus vychází z *kantovského* pojetí racionálního jedinice. Toto pojetí interpretuje jako pohled *první osoby*. Tato optika ilustruje rozpor *abstraktního*, rozumově transcendentálního „já“ a „já“ nuceného rozhodovat zde a nyní. Proti Kantovi staví přitom *Humea*, pro něhož je rozhodující optika „třetí osoby“, aneb

„já“ není ani abstraktní, ani racionální, nýbrž zmítané *touhou* a vášní. Autor pak hledá pochybné východisko v přijetí *iluze* racionálního „já“, přenesené však do *konkrétní* roviny *rodinných* vazeb a *místních* daností. Od liberalismu očekává kompromis s konzervatismem v tom smyslu, že liberalismus bude brát svou ideologii *vážně*, a že přijme postoj zkonkrétnění svého pojetí první osoby.

Domníváme se ovšem, že odhalení liberální kantovské první osoby je sice objevné, že však sestup z kantovské abstrakce nespočívá ani ve vytváření iluzí, ani ve zbožnění rodinných a místních pospolitostních vazeb, i když tyto mají významnou relevanci. Zásadním řešením se zdá přitom cesta ke *konkrétnímu* *nesobeckému* já, v němž vlastně mizí rozdíl „první a třetí osoby“ (*Milovati budeš bližního svého jako sebe samého*). Cesta ke spojování přirozeného egocentrismu s altruismem je přetěžká, i když nikoli nemožná. Situace všestranné komunikace v současném lidském světě to sama o sobě nepředepisuje, ale opravdu *humánní* přežití to vyžaduje. Scruton přitom dosti neorganicky spojuje svůj kompromisní závěr k otázce liberalismu a konzervatismu s otázkou *monarchie* jako „nejpřiměřenější formy vlády“. Loajalita se tu prý přeměňuje v náklonnost.

Jako *klad* Scrutonovy práce považujeme především úctu k *trvalým* hodnotám, hledání *neměnného* v *proměnlivém*. Snahu o vyrovnání se se skutečným životem. Dále uvědomění si pokračujícího *odcizení* člověka od světa a tenze k jeho překonávání. Neredukování lidského fenoménu na *ekonomickou* dimenzi a přihlížení k národním a kulturním odlišnostem.

Jako *stěží* *přijatelné* postoje bychom označili přílišný akcent na politickou a státní moc, faktický *etatismus* a faktické nedocnění politické autonomie, jakož i časté ztožňování občanské společnosti a státu. Dále nedostatek smyslu pro *sociokulturní změnu*, slabé porozumění pro *reálný* internacionalismus, spjaté s představou britské *výjimečnosti*. Nutno však uznat klasickou britskou zkušenost pozvolného společenského vývoje.

Recenzovaná práce je svým důkladným rozбором vybraných současných otázek člověka a lidstva cenným přínosem pro *globální* zamyšlení nad dalšími osudy lidstva, nad možností i nezbytností *koexistence* odlišných názorů a rovněž nad problémy, často zdánlivě pokládanými za „*dávno vyřešené*“. Konzervativní vzhled do dneška může posloužit i k postupnému vytváření *smysluplné syntézy* při řešení neodkladných i perspektivních otázek lidské evoluce na přelomu tisíciletí.

Karel Bertelmann

Jiří Buriánek: Systémová sociologie: Problém operacionalizace

Praha, Karolinum 1993, 135 s.

Problém „operacionalizace“ je v sociologickém výzkumu tradičně chápán jako přechod od teoretických předpokladů existence vztahů mezi pojmy k předpokladům o existenci vztahů mezi jejich indikátory. V tomto smyslu je operacionalizace nahlížena jako klíčová etapa přechodu od teorie k empirii. V kontextu neopozitivistického paradigmatu se tento postoj k realitě radikalizoval v operacionalismu: Nejen, že se kontaktu s realitou (v tomto pojetí) dosahuje výlučně prostřednictvím operacionalizačních procedur, ale neoperacionálně definované pojmy jsou vylučovány i z teoretické sociologie. Autor, který je docentem na filozofické fakultě Karlovy univerzity, se procesu opera-

cionalizace věnuje zevrubně ve své knize *Systémová sociologie: Problém operacionalizace*, kterou vydalo nakladatelství Karolinum v roce 1993. Tato kniha je pokusem o systematický výklad operacionalizace jako určité výzkumné etapy, ale naznačuje též možnost expanze tohoto procesu i do dalších etap výzkumu.

Členění knihy je dáno logikou výkladu, který směřuje od formulování klasické neopozitivistické koncepce operacionalizace přes diskusi o námitkách, které vůči tomuto pojetí vznesla interpretativní sociologie až po pokus o formulaci alternativního pohledu. Jestliže Petrusek (*Teorie a metoda v moderní sociologii*, Karolinum 1993) zdůrazňuje, že problém operacionalizace je z hlediska celkové struktury soudobé sociologie problémem parciálním, nikoliv univerzálním (netýká se sociologie celé, ale jen její jisté – i když podstatné – části),

Buriánek vkládá do textu naději, že operacionalizace jako most mezi teorií a empirií přijme i kvalitativní sociologie. To ovšem předpokládá volnější výklad tohoto pojmu a úvahy o tom, jak se mohou jevit jako formy operacionalizace kroky, které se do jejího klasického pojetí nevejdou – což autor činí.

Rekapitulace představuje kapitolu, v níž se autor snaží ukázat, jak je operacionalizace v procesu sociologického výzkumu přisuzována klíčová role, ale současně je uvažováno o hledání náhradního řešení (či jiného konceptu), či dokonce protikladné metodologické alternativy (zrušení operacionalizace ze zásadních důvodů). Kapitola *Tradiční řešení* je výkladem pozitivistického pojetí operacionalizace, ústícího až do operacionalismu, požadujícímu striktně empirickou verifikovatelnost každé vědecké teze, a tedy její formulaci v operačních pojmech. Tak jak ho formulovali Dodd a Lundberg. Především však je výkladem umírněnějšího stanoviska Lazarsfeldova, obsaženého v jeho čtyřech etapách (1. reprezentace představy pojmu, 2. specifikace pojmu vytvořením spektra indikátorů, 3. výběr z těchto indikátorů, což je spojeno s myšlenkou zaměnitelnosti validních indikátorů, 4. jejich kombinace do podoby indexů). S ním konvenuje i trochu odlišný postup Zetterberga, který zakládal operacionalizaci na dimenzionální analýze jakožto rozvíjení deskriptivních kategorií z definic. Autor zde též poukazuje na význam konceptu validity, který je z konceptem operacionalizace nerozlučně spojen. Připomenut je zde i významný Lazarsfeldův koncept prostoru znaků, jenž je základem pro typologické operace.

V kapitole *Námítky* shrnuje autor kritické přístupy k operacionalizaci, jak je zformulovaly interakcionismus, fenomenologická sociologie, sociologie hermeneutická a Anthony Giddens z pozice své strukturní sociologie. Zejména v pojetí interpretativní a fenomenologické sociologie se může spor o operacionalismus jevit i jako spor o deduktivní a induktivní přístup. Autor zde popisuje jednotlivá stanoviska. Interakcionisté kladou důraz na exploraci a inspekci (Blumerem vytvořená procedura zkoumání již zavedených analytických kategorií a ujasňování jejich empirických obsahů). V jejich pojetí je klasická operacionalizace spíše přítěží, zdrojem nedorozumění. Operacio-

nální definice nevyhovují zejména proto, že vkládají do reality cizí smysl a jsou rigidní. Jen neustávající pozorování interakčních situací, flexibilita a schopnost měnit směr a nacházet nová fakta jsou skutečným procesem poznávání empirické skutečnosti. Obdobně vyznívá i fenomenologické rozlišení konstruktů prvního (konstituovaných v běžném vědomí) a druhého (konstituovaných ve vědě) řádu, které klade otázku, jak se vyrovnat s problémem lidské subjektivity a aktivity. Akcent na pochopení toho, jak konstruují pojmy lidé ve svém každodenním životě, odsouvá do pozadí otázku, jak konstruuje své pojmy sociologická teorie.

Kapitola *Systémové dilema* představuje odkaz ke koncepcím Luhmana, Giddense a funkcionalistů. Konstatování, že koncept operacionalizace lze umístit do osy spojující neopozitivismus a systémovou teorii je veden motivem spojení v tomto bodě funkcionalistického a neopozitivistického paradigmatu. Autor zde věnuje pozornost popisu některých atributů tohoto přístupu, počínaje popisem klasického Parsonsova vymezení čtyř subsystémů institucí s jejich funkcemi (adaptace, dosahování cílů, integrace a zachovávání vzorů) až po klasifikaci současných podob systémové sociologie (konceptuální systémy, systémová dynamika, sociokybernetika, formalistické teorie popřipadě axiologicko-operacionální přístup. Kapitola se soustřeďuje na popis systémové teorie a problém operacionalizace se v ní rozpouští, jako by nebyl explicitně nastolen. Poměr přístupu obou paradigmat ke konceptu operacionalizace je šířeji popsána v kapitole nazvané *Alternativa?*.

V návaznosti na výklad systémové teorie se proces operacionalizace jeví jako proces modelování sociální reality (kapitola *Modelování*). Primární se zde zdá otázka možnosti konceptualizace – možnosti vytvořit nějaký obecný koncept sociálního systému jako základ identifikace jevu i jako základ formování operačních definic. Je to rozčlenění jevu na jeho složky a jejich vyjádření v pozorovatelných indikátorech ve vzájemných vztazích. Jestliže je model chápán jako výraz (a produkt) operacionalizace, je zde jisté napětí. Dezagregace, rozklad jevu na jednotlivé prvky (proměnné), ho může ochudit o řadu systémových vztahů. Teoretické pojmy nemohou být nikdy

operacionalizovány beze zbytku. Tak je proces operacionalizace spojen s procesem redukce – operacionální definice mají reduktivní a aproximativní charakter (vzpomeňme na Lazarsfeldův koncept zaměnitelnosti indikátorů). Toto je důležité konstatování, v němž leží také limity jeho použití. Operacionální definice se nevztahují jen k výchozímu pojmu, ale i ke zvolené strategii a cílům výzkumu. Tak je proces operacionalizace nerozlučně spojen s procesem validizace. O problému validity autor pojednává v kapitole o ověřování adekvátnosti operacionalizace, kde je rozdíl mezi kvantitativním a kvalitativním výzkumem, co se týče jejich přístupu k operacionalizaci, ilustrován i jejich přístupem k problému validity. U kvantitativního výzkumu je to otázka empirické či konstruktové validity, či validity interní a externí, založených na požadavku jejich vztažení k obsahu pojmů. Autor se zmiňuje i o aposteriorním prověřování validity, kterou nabízí faktorová analýza jako zpětná rekonstrukce dimenzí pojmu z intuitivně vymezených indikátorů. V případě výzkumu kvalitativního jde zejména o validitu ekologickou (jaká je platnost výsledků výzkumu v přirozených podmínkách), komunikativní (zpětné ověření výsledků komunikací se zkoumaným subjektem) a argumentativní, jež jsou založeny na požadavku vztažení pojmů ke zkoumaným subjektům.

Striktní požadavek operacionalizace je spojen s dilematem. Operacionalizovat ad hoc, nebo vytvářet standardní systémy ukazatelů? Nakolik jsou standardizace používaných ukazatelů podmínkou komparací a nakolik trivializují výzkumný proces a ničí jeho tvůrčí charakter? Do jaké míry odmítnutí této standardizace vede k multivariantnosti operacionálních definic a ztěžuje komunikaci? Závěr publikace je poku-

sem demonstrovat jisté rozšíření konceptu operacionalizace za použití sémantického diferenciálu jako způsobu aposteriorní strukturační sémantického prostoru pomocí faktorové analýzy. Argumentace o navázání na etnometodologickou inspiraci zde ovšem nezní příliš přesvědčivě, stejně jako zařazení projektivních technik do kontextu operacionalizace. Tato kapitola je nejméně promyšlená, jakoby nahodile strukturovaná. Poslední, shrnující kapitola pak klade otázku o významu konceptu operacionalizace (o jeho platnosti v daném kontextu nepochybuje ani autor, ani recenzent – byť s reflexí jeho limitů) v konfrontaci s konceptem kódování, jak je rozvíjen v rámci kvalitativního paradigmatu.

Knize neprospělo, že neprošla mezi rukopisem a uveřejněním (jak to autor v úvodu přiznává) úpravami. Stejně tak se jeví spornou i autorova dedikace publikace studentům. Jako studijní text je příliš kusá v odkazech na postoje řady autorů. Předpokládá evidentně při četbě větší přehled o literatuře a o koncepcích zmiňovaných sociologů a filozofů (namátkou lze uvést pasáže věnované Husserlovi), než lze u běžných studentů očekávat. I její jazyk a styl budou asi studentům činit potíže. To do určité míry vyvolává dojem, že se publikace – navzdory autorovu věnování – obrací spíše k užší skupině zasvěcených. Kniha je prvním systematickým a solidním shrnutím pohledů na fázi empirického výzkumu, která se v kvantitativním paradigmatu jeví jako klíčová a na niž je závislá nejen podoba konkrétního výzkumu, ale i možnost jej vůbec realizovat. Při četbě se ovšem nelze ubránit dojmu určité inkonzistentnosti v ní obsažených myšlenek.

Petr Mareš

Karl Raimund Popper: Otevřená společnost a její nepřátelé I. Uhranutí Platónem

Praha, ISE, edice OIKÚMENÉ 1994, 360 s.

Ačkoli nemusíme a mnozí snad ani nemůžeme souhlasit se vším, co K. R. Popper napsal na téma společnosti, zdá se už dnes pravděpodobné, že jeho dílo svým významem pro sociologii přesáhne 20. století, ve kterém vzniklo. Je to totiž dílo, které závažností problematiky, již se

zabývá, šíří a hloubkou svého vlivu na společenský, zejména pak politický život, metodologickou a teoretickou inspirativností, pozitivními, ale i kritickými ohlasy, jež vyvolává, má už dnes, nedlouho po smrti svého tvůrce, takové rysy, o nichž se zpravidla hovoří jako o rysech klasických. Vydání obou svazků jeho *Otevřené společnosti a jejích nepřátel*, jakož i *Bídy historicismu* v českém překladu je tudíž činem závažným a jen těžko docenitelným.

Všichni ti, pro něž byly tyto práce v minulých letech jen obtížně dosažitelné, zejména studenti sociologie, ale i jiných společenských věd, mají nyní možnost seznámit se s myšlenkami tohoto, tak často citovaného autora, v jejich autentické podobě a učinit si na ně svůj vlastní názor.

Z řady důvodů by bylo asi vhodnější zabývat se všemi třemi zmíněnými svazky Popperova díla v jedné souhrnné recenzi. Přes určité nebezpečí nekomplexnosti pohledu jsem se však rozhodl zamyslet se nad svazkem, který vyšel jako první (v překladu M. Caldy a pod redakcí A. Havlíčka, M. Strettiho a M. Tarnovského) samostatně. Každá z uvedených Popperových studií je totiž natolik myšlenkově bohatá a vyvolává tak velké množství otázek, že vzhledem k omezenému rozsahu recenzí, jenž je pro *Sociologický časopis* stanoven, je to pravděpodobně jediná schůdná cesta, jak se alespoň některým z nich věnovat poněkud hlouběji.

První díl Popperovy *Otevřené společnosti*, kterou autor psal v letech druhé světové války a která poprvé vyšla v roce 1945 (ačkoli byla dokončena již roku 1943), lze číst několika způsoby:

1. Jako originální příspěvek k analýze vzniku, obsahu a vlivu Platónovy filozofie, zejména té její složky, která se zabývá společností a jež je prezentována hlavně v dílech *Ústava*, *Politikos* a *Zákony*.

2. Jako další, v tomto případě velmi významný pokus o dichotomickou typologii společnosti, jež má mezi klasiky sociologického myšlení řadu předchůdců. Jde o rozlišení a charakteristiku společnosti uzavřené a společnosti otevřené.

3. Jako neobvykle závažnou úvahu nad možností praktického zasahování do chodu společenského života v podobě postupného a utopického sociálního inženýrství.

4. Jako prohloubení a obohacení kritiky historicismu, jímž se autor zabýval již ve svých dřívějších pracích.

5. Jako celou řadu dalších teoretických i metodologických podnětů, které s uvedenými obecnými východisky úzce souvisejí a které z nich vyplývají.

6. Jako (a to je asi na knize vůbec nejcennější) teoretický a metodologický nástroj kritiky každé existující společnosti. Samozřejmě, že byla

autorem zamýšlena především jako kritika různých forem totalitarismu a v této funkci byla hlavně využívána. Nicméně jsem přesvědčen, že řada Popperových myšlenek může být aplikována i při odhalování nedostatků současných demokratických společností.

Snad nejcharakterističtější rysem Popperova postupu v recenzované knize je dichotomizace obsahu všech teoretických, metodologických i praktických otázek, jež jsou v ní řešeny. Popper zpravidla rozeznává dva základní protikladné typy myšlení, jednání i uspořádání společnosti, přičemž k jednomu z nich se hlásí jako k vědeckému, schůdnému a oprávněnému, a druhý svými argumenty odmítá. Zároveň si však uvědomuje, že jeho stanovisko není jediné možné, když píše: „...nečiním si ve svých historických soudech nárok na nestrannost. Samozřejmě se maximálně snažím zjistit relevantní fakta. Jsem si však vědom toho, že má hodnocení (jako hodnocení kohokoli jiného) zcela závisí na mém hledisku. Toto připouštím, i když jsem zcela přesvědčen o správnosti svého hlediska, tj. o správnosti svých hodnocení“ (s. 288). O správnosti svých hodnocení je snad přesvědčen každý, kdo je hlásá. Přesto to nikoho nechrání před omyly a kritikou. Tím spíše, když sám Popper dodává, že mnohé názory, které v knize vyjadřuje, „jsou osobního rázu“ (s. 15).

Převážná část recenzované studie je věnována analýze Platónovy sociální filozofie. Popper vidí v Platónovi velikou osobnost minulosti, jež byla vždycky mezi intelektuály uctívána, která však patří právě mezi ty myslitele, kteří se podle Poppera dopustili velikých chyb a podpořili odvčejný útok na svobodu a rozum. S kritikou tohoto typu myslitelů nesmíme tudíž váhat právě proto, že vytvořili nepochybnou součást našeho intelektuálního dědictví. „Nebudeme-li kritizovat jednu jeho část, možná tím přispějeme k jeho úplnému zničení“ (s. 9).

Platón jako objekt kritiky je zvolen zcela záměrně. Slouží Popperovi jako modelový příklad tvůrce a propagátora idejí, postojů a postupů, které jsou jednoznačně antidemokratické a totalitární. Kritika Platóna je tak svou podstatou i kritikou všech hlavních nebezpečí, která podle Popperova přesvědčení hrozí také moderním demokratickým společnostem. Popper to několikrát explicitě vyjádřil, a to např. větou,

že „musíme být znepokojeni podobností platónské teorie spravedlnosti a teorie a praxe moderního totalitarismu“ (s. 16).

Platón je reprezentantem všeho toho, co je pro Poppera nepřijatelné i u myslitelů a politických činitelů současných společností: historicismu, odporu ke společenské změně, metodologického esencialismu, přísných třídních rozdílů, nadřazenosti vládnoucí třídy, rasismu, zkoumání původu věcí jako metody jakékoli vědy, autarkie státu, napravující nedokonalost jedinců, kmenového kolektivismu, cenzury, antihumanistické teorie spravedlnosti, ztotožňování individualismu s egoismem, antirovnostářství, státu jako kritéria mravnosti, nesprávně položené otázky, kdo by měl vládnout, místo tázání, jak uspořádat politické instituce, aby špatní a neschopní vladaři nemohli způsobit příliš mnoho škod, jakož i utopického inženýrství. Platón se v řešení všech podstatných otázek podle Poppera vzdalil svému učiteli Sókratovi. Byl to mj. důsledek toho, že zatímco v Sókratově pojetí byl filozof hledačem pravdy, v Platónově pojetí má být jejím vlastníkem. Popper se zároveň snaží odpovědět na nelehkou otázku, proč si Platón podržel Sókrata jako hlavního mluvčího i poté, co jeho učení opustil.

Popper má pocit, „že se při čtení Platóna stáváme svědky vnitřního konfliktu, vskutku titánského zápasu v jeho mysli. (...) Platónův vliv lze zčásti vysvětlit fascinací tímto konfliktem dvou světů v jedné duši (...). Tento zápas se dotýká našich citů, neboť v nás stále probíhá. Platón byl dítětem doby, která je dosud naší vlastní“ (s. 177). Jde o zápas „hodnot kmenového systému“ s „vírou v otevřenou společnost“. V tomto zápase se Platón nakonec celým svým dílem postavil na stranu kmenového systému, tj. uzavřené společnosti, neboť pouze ona dokáže podle jeho mínění odvrátit všechna doslova smrtelná nebezpečí, jimiž společenskému pořádku a stabilitě hrozí demokracie.

Popperova kritika Platóna je po všech stránkách tvrdá a nemá patrně v dějinách filozofie obdobu. Zřejmě i na ni se vztahuje to, co Popper napsal o celé své knize v předmluvě k jejímu druhému vydání z roku 1950: „...většina textu byla napsána během oněch těžkých let, kdy výsledek války byl nejistý, a to snad vysvětlí, proč mi některé její kritiky dnes

připadají emocionálnější a ostřejší, než bych chtěl“ (s. 10). V odpovědi z roku 1961 na jednu z kritik své knihy píše, že si uvědomuje, že svým útokem na Platóna mnohé platoniky urazil a zranil, a dodává, že je mu to líto (viz s. 316). Nicméně i v této odpovědi zůstává všem svým výtkám věren a uvádí další argumenty na jejich obhajobu.

Ačkoli Popperova analýza Platónova díla je založena na hluboké znalosti pramenů i literatury a i když je jeho argumentace promyšlená a velice sugestivní, nejsem si jist, zda jím uváděná interpretace Platónových názorů je jedinečně možná. Spíše se přikláním k myšlence, že Popper udělal všechno pro to, aby Platónovy ideje i postoje co nejvíce přiblížil svým soudobým odpůrcům. Z hlediska poslání, které svou knihou sledoval, se mu vytyčený úkol podařilo splnit. Zůstává však otázkou, zda jím vyličený Platón je Platón autentický. Stejně tak mám určité pochybnosti, zda je možné bez rizika značného významového posunu aplikovat pojmy běžně používané ve 20. století, jako je např. totalitarismus a rasismus, na dobu Platónova života i na její reflexi v Platónově díle.

Jak jsem již napsal, pro Poppera je typická dichotomizace všech základních problémů, jimiž se v knize zabývá. A tak proti sobě klade nejen už zmíněný styl filozofování Sókratův a Platónův, ale rovněž otevřenou a uzavřenou („zastavenou“) společnost (kmenový kolektivismus), postupné a utopické sociální inženýrství, historicismus a nepředvídatelnost nárůstu lidského vědění plus nezničitelnou dimenzi duchovního bytí člověka, metodologický esencialismus a metodologický nominalismus, naivní monismus a kritický dualismus, fakta a rozhodnutí, maximalizaci štěstí a minimalizaci utrpení, totalitární a demokratickou spravedlnost, individualismus a kolektivismus, personalismus a institucionalismus v oblasti vládnutí, ztráty a zisky moderní společnosti apod. Všechny tyto dichotomie vedou Poppera k množství originálních úvah a jsou pro čtenáře teoreticky i metodologicky neobyčejně inspirativní. Totéž platí i o jím formulovaném paradoxu svobody a tolerance.

Ani uznání nesporného Popperova přínosu k myšlení 20. století, ani často v určitých kruzích až nekriticky nadšené přijímání všeho,

co tento autor napsal, nás však nezbavuje povinnosti aplikovat i na jeho názory, obsažené v recenzované knize, metodologický princip, který právě on zformuloval a propracoval, tj. princip falzifikace. Znamená to vystavit i jeho názory co nejdůsledněji kritice.

Uvědomuji si samozřejmě, že dovolím-li si kritizovat kterýkoli Popperův názor, hrozí mi nebezpečí, že na mě bude aplikována Burkova myšlenka z mota recenzované knihy, které jistě ne náhodou Popper zvolil: „....doposud jsem se nesetkal s žádným návrhem, který by nebyl upravován připomínkami lidí, jejichž poznání bylo daleko pod úrovní těch, kteří tento návrh předkládali“. Ve srovnání s Popperem zajisté mezi takové lidi patřím. Ale může-li Popper tak nemilosrdně kritizovat Platóna, nevidím důvod, proč bych si i já nemohl dovolit upozornit na některé Popperovy názory, které se mi nezdají být správné.

Tak např. na s. 14 Popper píše, že „budoucnost závisí na nás samých, a my nezávisíme na žádné historické nutnosti“. Tato teze, pro celé Popperovo dílo tak typická, je pravdivá jen zčásti. Souhlasím s tím, že v lidských dějinách se opravdu neděje nic, co by nezáviselo na činech lidí, ale v těchto svých činech (tedy i při tvorbě budoucnosti) jsme vždycky mnohostranně omezováni a podmiňováni, a to jak sociálně, tak kulturně historicky, psychofyzicky i čistě přírodně. Samozřejmě že existuje to, co Popper nazývá „nezničitelnou dimenzí svobody duchovního bytí člověka“, jinak řečeno, člověk je vždy potenciálně schopen onu podmíněnost a omezenost do určité míry překonávat, nikdy se z ní však nemůže absolutně vyvázat. Nadto v oné dimenzi svobody duchovního bytí se záměry i činy jednotlivých lidí střetávají, protože samy představy o svobodě nejsou pochopitelně jednotné, takže výsledkem je pak zpravidla něco, co si vlastně v této podobě nikdo nepřál. Tato tematika má, jak známo, bohatou historickou tradici ústící do moderní sociologické teorie nezamýšlených důsledků lidského jednání. Jsem přesvědčen, že souhrn všech zmíněných faktorů lze nazvat historickou nutností a že naše relativní závislost na ní při tvorbě budoucnosti je nepopíratelná.

Moje pochybnosti vyvolává i Popperovo pojetí spravedlnosti. Autor pod ní na s. 86

chápe a) rovné rozdělení povinností občanů, b) rovné postavení občanů před zákonem, c) to, že zákony neprotežují a ani nediskriminují jednotlivé občany, skupiny či třídy, d) nestrannost soudů, e) rovný podíl na výhodách, které může členství ve státě nabídnout svým občanům. S tím vším samozřejmě souhlasím, ale chybí mi zde to, co považuji za zásadní, a to spravedlnost sociální. Nemá-li jedinec v důsledku sociální nespravedlnosti zajištěnu jistou minimální úroveň existenčních prostředků, ztrácí pro něj uvedená práva do značné míry smysl. Nelze také zapomínat, že většina sociálně politických hnutí, která v dějinách nakonec mnohdy vedla k destrukci Popperem uvedených složek spravedlnosti, byla vyvolána konečkonců právě sociální nespravedlností. Jsem přesvědčen, že v každé společnosti, kde sociální rozdíly nejsou založeny výlučně na sociálně a morálně akceptovatelných schopnostech a dovednostech a na pracovitosti lidí, jsou ohroženy všechny Popperem zmíněné principy spravedlnosti. Proto je podle mého názoru sociální spravedlnost neodmyslitelnou součástí každé společnosti, která chce být společností dobře fungující.

S touto problematikou úzce souvisí i Popperův názor na roli peněz. Popper správně píše, že „peníze jsou jedním ze symbolů i obtíží otevřené společnosti. Nelze pochybovat o tom, že jsme dosud nezvládli racionální kontrolu jejich užívání; jejich největším zneužitím je, že je možné si za ně koupit politickou moc“ (s. 309). Uvážíme-li, jak veliký význam v celé své knize Popper politické moci připisuje, jak široce se jí zabývá a jak mnoho místa věnuje různým poruchám v jejím fungování i návrhům na jejich odstranění, překvapí, že výše zmíněný postřeh dále nerozvádí a neanalyzuje, jako by to byla záležitost víceméně okrajová. Přitom právě otázka korupce patří mezi nejzávažnější patologické jevy demokratických společností. Souvisí to zřejmě s malou citlivostí tohoto autora právě pro sociální a ekonomické problémy.

U myslitele tak mimořádně erudovaného a vyznačujícího se hlubokou znalostí děl autorů, o nichž pojednává, jakým Popper nesporně je, doslova udivuje názor ze s. 150, kde se píše: „Jen málokdo pochopil, že Marxova argumentace proti *utopismu* ve skutečnosti odsuzuje

veškeré sociální inženýrství. Marx kritizuje víru v možnost racionálního plánování společenských institucí jako zcela nerealistickou, protože společnost musí růst podle zákonů dějin, a nikoli podle našich racionálních plánů. "I značně povrchní znalost Marxova díla dokazuje, že se zde Popper při interpretaci tohoto autora mýlí, což by bylo možné demonstrovat na řadě Marxových myšlenek, které tomuto tvrzení jednoznačně odporují. Nejsem samozřejmě první, kdo na tento Popperův mylný, jednostranně deterministický a mechanistický výklad Marxova pojetí dějin upozorňuje.

Poněkud úsměvně působí Popperova poznámka ze s. 231 o vztahu Kanta k Platónovi, podle které byl Kant Platónem buď oklamán, nebo si jej idealizoval. Protože se Kantova interpretace Platóna liší od interpretace Popperovy, musí Popper tomuto německému filozofovi, který byl snad největším kritikem filozofického myšlení minulosti i své doby v dějinách, připsat, pokud jde o názory na Platóna, vlastnosti a postoje, které mu jinak byly úplně cizí.

Vybral jsem jen několik typických Popperových názorů, o nichž jsem přesvědčen, že zaslouží kritiku. Rovněž na Poppera se totiž vztahuje myšlenka, že i velké osobnosti se mohou dopouštět chyb.

Z hlediska současné situace ve společnostech liberální demokracie i ve společnostech, které po desetiletích tzv. socialismu o tuto formu sociálního uspořádání usilují, považují naopak některé Popperovy názory, byť vyslovené již před více než padesáti lety, za velice jasně a v jistém smyslu varující. Mám na mysli např. myšlenku, že by se otevřená společnost mohla postupně stát „abstraktní či odosobněnou společností“, tj. takovou, „v níž se lidé prakticky nikdy nesetkávají tváří v tvář, v níž všechny záležitosti vyřizují izolovaní jednotlivci, kteří spolu komunikují strojem psanými dopisy nebo telegramy a kteří se pohybují v uzavřených autech. (Umělá inseminace by dokonce umožňovala i rozmnožování bez osobní přítomnosti.) (...) V moderní společnosti žije mnoho lidí, kteří nemají žádné nebo mají jen minimum důvěrných osobních kontaktů, kteří žijí v anonymitě a izolaci, a v důsledku toho v neštěstí. (...) Lidé mají

sociální potřeby, které v abstraktní společnosti nemohou naplnit“ (s. 158-159). Zdá se, že těm, kteří dnes u nás rozhodují o cestách transformace společnosti a vidí pouze její ekonomický a politický aspekt, toto nebezpečí uniká, případně se s ním smířují a spatřují v něm nutnou daň za vstup do tzv. otevřené společnosti. Zmíněná transformace byla však podle mého mínění ojedinělou šancí, jak si osvojit přednosti současných společností západního typu a jak se zároveň vyvarovat jejich letitých úskalí. To by ale předpokládalo pojmout transformaci mnohem komplexněji, s větší invencí, a hlavně nedomnívat se, že při řešení klíčových otázek společenského života existuje pouze jedna, jediná správná cesta. Znamenalo by to ovšem „jít (...) do neznáma, nejistoty a nebezpečí, a s veškerým svým rozumem usilovat *jak* o bezpečí, *tak* o svobodu“ (s. 181).

Za pozornost dnes stojí rovněž Popperovo pojetí státu, které nazývá „protekcionistickým“. Nechápe tento pojem v tradičním smyslu politiky ochrany určitých průmyslových zájmů před konkurencí, ani jako požadavek, aby státní úředníci ustavili nad obyvatelstvem mravní kuratel. Toto pojetí je v zásadě liberalistické, ale „nemá nic společného s politikou přísného ne-intervenování (...). Liberalismus a státní zásahy nejsou navzájem protikladné. Naopak, žádný druh svobody není zřejmě možný bez záruky státu“ (s. 105). Tak např. by měl stát určitě dbát na to, aby „neschopnost zaplatit“ jednotlivci nebránila ve vyšším studiu (viz s. 122).

Aktuální je také Popperova originální poznámka o analogii mezi občanským a mezinárodním mírem a mezi obyčejným a mezinárodním zločinem jako základu jakéhokoli pokusu o zvládnutí mezinárodní zločinnosti (viz s. 246), stejně jako úvahy o roli personálních a institucionálních prvků v demokratické společnosti (viz s. 118).

Nepochybuji o tom, že Popperova kniha bude svými pozitivními podněty, ale i názory, které vyvolávají polemiku, inspirovat ještě nejednu generaci myslitelů, jimž nejsou osudy společnosti lhostejné.

Jan Sedláček

Paul G. Lewis: Central Europe Since 1945

London & New York, Longman Group UK
Limited 1994, 352 p.

Konec 80. let vyvolal v akademickém světě vlnu zvýšeného zájmu společenských badatelů o země střední a východní Evropy, které byly dříve označovány pod souhrnným názvem „východní blok“. Po řadě studií interpretujících revoluční historické přelomy v těchto zemích, komentujících transformační procesy a předkládajících různé modely budoucího vývoje se nyní častěji setkáváme i s literaturou, která hledá zdroje pochopení současných společensko-politických změn v historické zkušenosti této oblasti.

Kniha Paula G. Lewise *Střední Evropa od roku 1945* je v této produkci pokusem o celistvé postizení historického vývoje v dané geopolitické oblasti od konce druhé světové války. Nebyla však vyvolána přímo událostmi z konce 80. let. Její osud je zajímavější. Vznikala v rámci nakladatelské série publikací, které postupně mapovaly celosvětový poválečný vývoj podle makroregionů, které z druhé světové války vzešly. Spisovatelský záměr je tedy starší než události, které dnes zpravidla zájem západních badatelů o střední a východní Evropu vyvolávají. Autor začal na své knize pracovat již před rokem 1989. Došlo tak během práce k pozoruhodné proměně samotného předmětu jeho badatelského zájmu, proměně, která by svou intenzitou zvíklala v metodologickém přesvědčení i kovaného historického pozitivistu. Historická látka se začala autorovi najednou vyjevovat ve zcela jiném světle a minulé události začaly proměňovat svůj smysl a význam pro budoucí vývoj. Autor také upozorňuje v úvodu své studie, že tato zcela změnila v průběhu práce svůj status. Události, které se na počátku zdály budovat pilíře daného stavu, svůj význam ztratily, staly se zčásti uzavřenými historickými kapitolami či předzvěstí mohutných historických změn. Tato změna sama pak znesnadnila autorovi logickou výstavbu textu jako celku. Setrval nicméně u záměru poskytnout fundovanou studii „hlavních rysů různých fází vývoje, kterými daný region prošel od konce druhé světové války“. Text se mu ovšem také stal příležitostí, aby s ohledem na současné události přispěl k „pochopení

povahy kursu, který vývoj ve střední Evropě nabral a nabídl určitý základ pro analýzu a zhodnocení dosažených výsledků“.

Samotná práce prozrazuje dílo zkušeného a fundovaného historika, jenž s přehledem zachází s historickými detaily, nepouští se však za každou cenu do jejich zasazování do složitějších interpretačních rámců. Paradoxně se tato obezřetnost obrací proti textu až v závěrečných kapitolách, věnovaných vývoji po roce 1989. Jistá nevyhraněnost pozorovaného stanoviska se projevuje především ve fragmentárním zakončení celé knihy, které kontrastuje s uceleností předešlého textu.

Ten nejprve sleduje meziválečný a válečný vývoj, který připravil půdu pro poválečné politické uspořádání středoevropského regionu. Tento region je pro autora vymezen především politicky a teritoriálně. Nepouští se tedy do úvah o střední Evropě jako duchovním prostoru, dnes znovu oživených. Nicméně sleduje osudy ideje střední Evropy, a to v jejím latentním stavu (jako něčeho, co bylo potlačeno poválečným duchovně politickým vývojem), jakož i v její revitalizaci po roce 1989. Poněkud ironicky však komentuje přehnaný akcent na diverzitu, jenž jistě nevyvolali ti, kteří se k ideji střední Evropy vrátili, který však vedl, zarámován intelektuálními pokusy o duchovní znovusjednocení, k politickému odstředování. Ve své historické analýze se pak zabývá důkladně úlohou velmocí a zejména Sovětského svazu jak na poválečné uspořádání tohoto regionu jako celku, tak i na politický vývoj uvnitř jednotlivých států.

Autor se při svém výkladu zaměřuje na čtyři země, které pro něj teritoriálně středo-evropský region vymezují (i když zde by byl na místě spíše minulý čas): Československo, Maďarsko, NDR a Polsko, přičemž sovětský vliv je brán v úvahu a akcentován v celém textu. Výklad ovšem není sjednocující, a tím zjednodušující. Naopak, přestože se snaží postihnout obecné trendy, které dávaly ráz vývoji v dané oblasti, smysl pro historický detail umožňuje autorovi vyzdvihnout také specifické rysy, které byly v jejich vývoji vlastní jednotlivým zemím. Právě srovnávní výklad a hodnocení vývoje v různých oblastech života (především však politického vývoje) v jednotlivých

zemích může být pro středoevropského čtenáře v řadě postřehů poučné.

Kniha poměrně originálně pojednává o postupném prosazování stalinismu po poválečném nástupu a konsolidaci komunistické moci v daných zemích. Tento proces, jakož i vzájemně spojené procesy socialistické industrializace a změna v sociální struktuře a povaze společnosti, sleduje autor metodou paralelního výkladu o všech čtyřech zemích zároveň, takže předkládá kontrasty a styčné body čtenáři z první ruky. Do výkladu oddělujícího jednotlivé země se pouští až v kapitole o destalinizačních tendencích druhé poloviny 50. let a první poloviny let 60., jimiž byla zdánlivá jednota historického vývoje v daných zemích narušena, s vrcholem v československých událostech roku 1968. Snaží se přitom postihnout paradoxy komunistické politické a sociální moci a nezasazuje fakta do povrchních schémat. Takto například sleduje od počátku ambivalentní postoj komunistické moci k myšlence rovnosti a rovnostářství, která se potýkala jak s vlastním privilegiem postavením, tak s ekonomickými těžkostmi, které se dostavily záhy v padesátých letech.

Autor pak usiluje vystihnout proměnu, jíž prošel způsob a povaha komunistické moci po roce 1968, u nás v tzv. období normalizace. I zde se již výklad odvíjí podle jednotlivých zemí odděleně a výrazněji již sleduje logiku, která měla dovést dané společnosti až k roku 1989. Zde příznačně zvláštní kapitola o Československu, jako jediné zemi, chybí. Bezděčně je

tím naznačeno to, co je roztroušeno v poznámkách textu, a to celkově pasivní způsob, jakým československá společnost dospěla k dějinné změně – v relativním pohodlí a shovívavosti k panující moci a se skrytými sympatiemi k nedostupně odříznuté skupině disidentů. Přechod ke korumpující taktice komunistické moci nicméně autor sleduje ve všech zkoumaných zemích, třebaže v každé s poněkud odlišným scénářem a také s rozdílnými výsledky. Před závěrečnými kapitolami o průběhu a historických následcích politických změn z konce 80. let je výklad doplněn pojednáním o historii dvou pilířů dřívější socialistické soustavy – vojenském (Varšavské smlouvě) a ekonomickém (RVHP).

Ani historik Paul G. Lewis v pojednání o současném porevolučním vývoji ještě zcela neodolal pokušení nechat se vést sympatiemi k aktérům oněch změn, podobně jako T. G. Ash ve svých bezprostředních historických reportážích. Události jsou pak stále personifikovány a sledovány skrze jejich vybrané aktéry, čímž se poněkud zamlžuje samotná jejich historická dimenze, jejich historický význam. V ohledu na onu uzavřenou kapitolu komunistického období však pro nás může Lewisova kniha sehrát významnou úlohu. Může být užitečné, stojíme-li nyní stále před naší minulostí poněkud bezradně a s jistou nechutí, začít alespoň od toho podívat se na ni očima těch, kteří nejsou zatíženi její zkušeností.

Radim Marada

Miroslav Foret: Komunikace s veřejností

Brno, Vydavatelství Masarykovy univerzity 1994, 200 s.

Jako studijní pomůcka je to práce velmi dobrá a mohu ji každému, kdo chce být orientován v literatuře, seznámit se s definicemi důležitých pojmů, se základní literaturou, doporučit.

Jako text pro odbornou veřejnost má však, podle mého soudu, kniha několik míst, která mě plně neuspokojila.

Kniha vznikla, jak autor uvádí v předmluvě, spojením dvou původních prací. První byla věnována výsledkům voleb a druhá veřejnému mínění. Toto spojení je v některých částech

práce vidět až příliš zřetelně. Zejména v části věnované reklamě.

V předmluvě autor uvádí, že v práci považoval za potřebné spojit problémy komunikace jako takové a při tom není až tak podstatné, jak říká, zda se jedná o cíle ze sféry privátní (rodina, přátelé, zálaby), nebo veřejné (pracovní aktivity, politická kariéra, společenská prestiž). Chápu, jak to autor myslel, a nechci puntičkářsky trvat na tom, že mezi tím rozdíl je, ale přece jen se domnívám, že odkázat problematiku privátní komunikace pouze do oblasti psychologie je ošidné i věcně. Tak například je banálně známo, že při reklamě je důležité správně stanovit cílovou skupinu. Jinými slovy reklama na pánskou vodu po holení pracuje se

skupinami mužů různého věku, různého vzdělání, různých zálib. Psychologický přístup však nezapomíná na důležitý faktor mužského rozhodování, to jest na ženu. Proto úspěšná reklama na pánskou vodu po holení pracuje s ženami jako důležitou referenční skupinou při rozhodování. Tento příklad je poněkud mechanický a patrně ne příliš vhodný, ale naznačuje směr mého namítání, který je založen na předpokladu, že v komunikaci s veřejností je riskantní přísně oddělovat oblasti privátní, které zkoumá psychologie, a skupinové, kterými se zabývá sociologie.

Podobně se mi jeví jako dosti problematické samotné nezřetelné vymezení pojmu *veřejnost*.

Autor (na s. 101) upozorňuje, že veřejnost představuje velice neurčitou sociální kategorii. Chápe ji jako „souhrn občanů sdílících určité sociální jevy (problémy) a ve vzájemném styku a komunikaci si na ně vytvářející názory. Tyto sdílené názory se projevují ve veřejném mínění.“

Podle mého soudu jsou všechny pasáže o veřejném mínění, a hlavně o výzkumech veřejného mínění psány poněkud tradičně, to jest jsou předkládány jako objektivní, spolehlivý a důvěryhodný obraz toho, co si lidé myslí, jaký postoj zaujímají. Vzniká tu několik problémů. Nepodezírám autora, že si není vědom toho, že důvěryhodnost zjištěných mínění je možno verifikovat chováním lidí, jejich činnostmi, akty. Autor naopak výslovně (na s. 101) uvádí, „...že pro komunikaci s veřejností se zdá zpravidla podstatnější chování lidí a jejich činnost (například jak volí, co nakupují, jak pracují), než to, co si při tom myslí, jaké mají pocity, názory apod. Ovšem zároveň je jasné, že mezi názory lidí a jejich jednáním existuje, zejména v otevřené demokratické společnosti, úzký vztah.“ Tento vztah mezi postojem a chováním je v behaviorálních vědách tím nejzajímavějším a nejfrekventovanějším problémem, takže by bylo pošetilé autorovi vytýkat jeho zanedbávání. Co postrádám, je jeho výraznější formulování a dostatečné upozornění na skutečnost, že hledisko verifikovatelnosti tvoří jen relativní spolehlivost mínění. Plyne to zejména ze zajímavého pokusu porovnat výsledky dvou výzkumů.

Na s. 118, v kapitole uvažující o spolehlivosti výsledků šetření, jsou porovnávány názory na územně správní členění Moravy a Slezska zadané dvěma výzkumným institucím. Aby byl splněn předpoklad stejného zadání, instituce pracovaly na sobě nezávisle, ve stejnou dobu a na stejném území, v obou případech byl použit kvótní výběr a byl požadován i dostatečně velký vzorek.

Rozbor výsledků ukázal shody i rozdíly. Analýza, kterou autor podává, je, podle mého názoru, málo přesvědčivá. Je soustředěna na více méně technické záležitosti. Pochybuji o tom, zda bez dodatečné podrobnější analýzy lze tvrdit, že sedmiprocentní rozdíl v počtu odpovědí respondentů je možno označit za „dost značný“, zda shodu v názorech na kriminalitu a sociální otázky u obou vzorků lze označit za „jasnou převahu toho“, co u nás lidé považují za nejnaléhavější. Dále ve mně budí pochybnost výsledné tvrzení, že volba volných, či předepsaných alternativ odpovědí *může*, ale *nemusí* mít vliv na získané výsledky apod.

To nejzajímavější, analýza možných rozdílů v postojích, je málo důkladná a podle mého vkusu dokonce odbyta.

V práci tedy postrádám potřebné varování před očekávanou přílišnou spolehlivostí výzkumů veřejného mínění zejména z důvodu, že je zanedbán důkladnější rozbor toho, jaká je informační hodnota veřejného mínění, chápáního jako shrnutí průměrných názorů průměrných občanů. Je málo zdůrazněna potřeba jeho diferenciace, stanovení cílových skupin populace, potřeba konfrontace s jinými způsoby analýz, (například obsahovou analýzou textů, literatury, životopisů), je málo zdůrazněna nutnost obezřetnosti interpretací, natožpak běžně se vyskytující lekovážnost a nedbalost výkladu povrchně získaných dat.

Závěrem bych chtěl znovu zopakovat, že práce pochopená jako základní zdroj informací v problematice, jako základní orientační studijní pomůcka, je instruktivní a mohu ji každému doporučit. Jinak však jako důkladnější odborná analýza obsahuje některé chyby a setrvačnosti zběžného a v něčem tudíž povrchního výkladu. V tomto smyslu může být někdy i poněkud zavádějící.

Jaroslav Kapr

Jazyk vzdělanosti

Dopis číslo 3 předsedy Mezinárodní sociologické asociace z října 1995 členům ISA

Je nám dán těžký úděl navzájem komunikovat. Mluvíme rozdílnými konceptuálními jazyky, rozdílnými společenskými jazyky. Píšeme zcela jinak, než jsme psávali před 50, 100, 200, 500 roky. A samozřejmě hovoříme odlišně foneticky znějícími jazyky. Úkolem společenských věd je říci něco o realitě světa druhým lidem, a to především kolegům z oblastí společenských věd. Jestliže se tedy pokoušíte něco sdělit, musí vám ostatní lidé rozumět. Nesmí se stát, že dialog probíhá bez vzájemného porozumění, i když na druhou stranu, diskuse je pouze rovnováha mnoha monologů.

ISA jako mezinárodní organizace se o navázání dialogu pokouší, jde jí o to, aby byly otevřeny možnosti k vyjádření mnohých jazyků konceptuálních i společenských. Činit to je dosti trnitá cesta, ale zdá se, že být otevřen fonetickým jazykům, je nejkontroverznější. Jistě by nám připadlo nenormální navrhnout, aby se konzervativní a marxističtí sociologové vyjadřovali pouze jazykem liberálů. Není však divné, že se francouzští či španělští sociologové navzájem vyjadřují anglicky.

Mnohojazyčnost chápeme tak, že se užívá více jak jeden foneticky odlišný jazyk, co je ale mnohem důležitější, je veřejné vystoupení na vědeckých kongresech – nejedná se o zanedbatelný technický problém, ale o větší epistemologický problém vzdělanosti. Měli bychom pečlivě stanovit a vzájemně porovnat zisky a ztráty politiky a zvyklostí při užívání mnohosti jazyků.

Dovolte mi začít připomenutím historie společenských věd. To, jaké jazyky se užívaly na mezinárodních setkáních, bylo vždy výsledkem dvou vektorů: geopolitiky a demografie vzdělání. V období let 1850-1945 se utvářely obory společenských věd a veškeré vzdělání, které se společenskými vědami nazývalo, bylo umístěno převážně v pěti zemích: ve Velké Británii, Francii, Německu, Itálii a USA. Pět zemí, čtyři jazyky. Geopolitikové té doby určili nejméně tři jazyky (francouzštinu, angličtinu a němčinu) jako prestižní a mající vliv, a ty se začaly v celosvětovém měřítku užívat.

V té době se začínala pořádat první mezinárodní setkávání vědců společenských disciplín. Pokud víme (i když výzkum tohoto subjektu byl ještě sporý), vědci se cítili svobodní při prezentování svých prací na těchto zasedáních, když si mohli vybrat jednací jazyk ze čtyř. Zdá se, že nebylo zapotřebí nabízet překladatelské služby (ani ne následný překlad). Vzdělanci rozuměli jednacím jazykům tak dobře, jako svým rodným řečem.

Druhá světová válka přeměnila jak geopolitiku, tak demografii vzdělání. Německo (a Itálie) prohrály válku, a tím ztratily nárok užívat foneticky svůj jazyk na mezinárodních akcích. Důsledkem bylo, že v ostatních zemích se potenciální vědci přestali učit jejich jazyk jako prvořadý. Východní a střední Evropa, která tradičně byla oblastí užívající němčiny, přešla pod vládu komunistů. Ruština se stala druhým oficiálním jazykem a angličtina se zde de facto zaváděla formálně jako až druhý cizí jazyk.

USA se po válce nestaly pouze hegemonickou silou ve světovém systému, ale nejméně na 15 let získaly prvenství ve společenských vědách. Samozřejmě to vedlo k tomu, že neanglicky mluvící vzdělanci si osvojovali angličtinu a ta byla prvořadě zavedena na střední školy. Tento proces následoval i v dalších dekadách a probíhá až dodnes.

Oblast, která odolávala dominanci angličtiny, byla francouzština. Francie se stala vítěznou mocností a francouzská vláda se za podpory veřejnosti starala, aby Francie opět vstoupila do popředí vlivu na geopolitické dění. Spojené národy daly francouzštině stejný statut jako angličtině – stala se jednacím jazykem. Demografie vzdělání k tomu přispěla také. Stále ještě existovali rodilí uživatelé francouzštiny v různých zemích s důležitou komunikací i ve vědách o společnosti, francouzštinu používali jako druhý jazyk v bývalých francouzských koloniích a v románské oblasti Evropy, stejně jako v mnoha částech Latinské Ameriky. V Latinské Americe a v celé Evropě po roce 1945 přesto angličtina nabyla nad francouzštinou vrchu a francouzštiny postupně na mezinárodních akcích ubývalo.

Mezitím se změnila vzdělanostní demografie. Počet španělsky mluvících vzdělců stále přibýval a ti přišli nakonec s požadavkem, aby byla i španělština zavedena na mezinárodní

fórum. ISA oficiálně tento požadavek akceptovala a od roku 1994 učinila španělštinu třetím oficiálně užívaným jazykem v asociaci.

Nyní se opět mění jak geopolitika, tak vzdělanostní demografie. Hegemonická role USA je na ústupu. Nárůst vlivu Německa a Japonska je zcela evidentní. Po kolapsu komunismu ve východní a střední Evropě následuje obnovování vlivu němčiny na tuto část světa a můžeme očekávat znovuoživení zájmu o němčinu u mladších výzkumníků. Evropská unie klade velký důraz na multijazyčnost a prakticky tak pomáhá jak francouzštině, tak i němčině znovu se prosadit v evropských zemích. A vzdělanci se zařizují podle toho. Počet vzdělců, jejichž rodným jazykem je němčina, značně roste a tento nárůst bude pokračovat i ve světovém měřítku. Není těžké předpovědět, že si Němci navzdory rozšířenému užívání angličtiny v německy mluvících oblastech vymohou v krátkém čase uznání němčiny na mezinárodních setkáních, jako si vymohli před nimi jejich kolegové španělštinu. Kdo bude následovat po nich? Těžko říci. Japonci mají stejné dva nároky: geopolitický a vzdělanostně demografický, jak shledává většina světových vědců, ale japonština není indoevropský jazyk a je těžké se ji naučit. Nároky portugalské, italské, ruské, arabské a čínské nejsou absurdní, ale nyní nepřijatelné. Kdy by měl počet skončit, a může někdy?

Proč na tom záleží, o tom musíme diskutovat ve dvou úrovních. Za prvé je to úroveň epistemologická a za druhé organizačně pragmatická. Epistemologická úroveň znamená užít mnoha jazyků a je otázkou perspektivy kulturní diverzity. Užívání fonetických jazyků není zřetelně našich image více než jazyků konceptuálních nebo sociálních. Dokonce jazyky, které jsou si uzavřeny navzájem, přinášejí mnoho těžkostí při překladu a jak vzniká tato jazyková mezera, narůstají s tím potíže v možnostech překladu. A to je hlubší problém než při dorozumívání jedním jazykem. Jádro komunikace sociálních vědců je v tom, co nazýváme koncepcí, každá koncepce je obvykle reprezentována jediným termínem nebo frází a obsahuje implicitně teorii historie (nebo dáváte-li přednost sociální strukturu). Teorie nejsou shodné v každém jazyce, protože mají rozdílné kulturně historické souvislosti. Okleštěná možnost dis-

kuse v jednom jazyce eliminuje celý princip pohledu na věc. Dialog je tak zúžen na monolog. Jazyková diverzita má všechny atributy diverzity biologické. Je stejně nutné ji chránit, abychom z ní získali maximum vědeckého zisku. Předpokládalo by to ovšem, aby každý vědec uměl velký počet jazyků. Stejně jako u většiny procesů, po určitém bodě marginální zisk nebude stát marginální náklady. Otázka nákladů je jistě dostatečně relevantní. Existují náklady individuální a kolektivní. Individuální náklady jsou většinou investice finanční a časové, když se učíme jazyku. Nejjednodušší je naučit se jej na střední škole. Nejvíce dá také zabrat naučit se první cizí jazyk, ty ostatní už jdou snáze. Je třeba dosáhnout stupně kulturní normy, kdy vzdělanostní multijazyčnost bude většina lidí pokládat za samozřejmou a bude se učit cizí jazyk v mladém věku, tak se naučí tři i čtyři jazyky. Vše bude záležet na organizaci vzdělání.

Také kolektivní náklady při využívání více jazyků v praxi jsou finanční i časové. Pro ISA je okamžitou klíčovou otázkou otevřenost. Statut uvádí, že máme tři jednací jazyky. Jak tuto skutečnost uvést v soulad v případě, že chceme komunikovat skutečně maximálně efektivně? Vedou k tomu tři cesty, které mohou organizace, jako je ISA, využít při pořádání kongresů či dalších menších setkání.

1. Dovolit užívat všech tří jazyků při přednáškách a diskusích, ovšem jazykově rozdělit zasedání. Tak není potřeba fonetického překladu. To eliminuje epistemologickou cenu interlingvistického dialogu.
2. Dovolit zavedení všech tří jazyků a zajištění překladatelů, to umožní každému mluvit jazykem, který ovládá, a zároveň i ostatním rozumět. Je to nejnáročnější na organizaci a stojí to dost peněz. Není-li užíván simultánní překlad, dochází k časové ztrátě. Simultánní překlad nese zase riziko nedostatečného překladu. Slyší-li člověk něco v cizí řeči prostřednictvím překladatele, může se ztratit interlingvistický dialog, neboť jsou úplně potřeny nuance při rychlém překladu.
3. Připustit užití všech tří jednacích jazyků a nepřekládat (nanejvýš povolit tzv. „šeptaný“ překlad). Jedná se o tak jednoduchou organizaci jako u jednojazyčného jednání. Maximalizuje se interlingvistický dialog. Předpo-

kládá to ovšem schopnost přítomných umět víceméně tři jazyky. Nyní je v ISA trilingvních 10 % členů, bilingvních je méně než polovina (já osobně mluvím pouze třemi jednacími jazyky). De facto na nedávných kongresech jsme užívali řešení první s výjimkou jisté části pléna, pro něž je zavedeno řešení druhé. V praxi to znamená, že 90 % jednání se děje v angličtině.

Mnoho členů krčí rameny říkajíce: a co na tom, angličtina je latinou dnešní doby. Přesto je dobře, že jsme ve vědecké komunitě dokázali zavést francouzský jazyk. Nevěřím, že trend užívání jen angličtiny bude pokračovat. Ale také věřím, že doba se obrací a scéna bude za 10-20 let vypadat odlišně. Za druhé nevěřím, že bychom měli zcela náhodně zacházet s hodnotami jazykové diverzity, naopak, domnívám se, že bychom ji měli podporovat. Za třetí si nemyslím, že aktuálně dokážeme všichni mluvit francouzsky. Je fakt, že polovině z nás, kterým angličtina není rodným jazykem, se mluví anglicky špatně. Mnozí v ní nedokáží vyjádřit složité nuance a sofistiku, kterou mají v úmyslu

sdělit. Proto je také těžké pochopit mnohé přednášející. Z toho důvodu zůstávají mnozí v tichosti. Ztrácíme účastníky našeho dialogu.

Ideální situace by mohla být tehdy, až bychom všichni uměli tři jazyky (snad i později čtyři), a kdyby každý mluvil bez překladu. Tento ideál vyžaduje společenskou situaci, ve které by 50-70 % vzdělané populace umělo tři jazyky. Ale tam ještě nejsme, na tento problém neexistuje jednoduché řešení. Avšak ignorovat to můžeme jen s velkým intelektuálním rizikem. Musíme spíš najít organizační řešení. Přepracovat normy. Před více jak 50 lety uznávání vědci dokázali čist, skutečně čist, nejméně ve třech jazycích (anglicky, francouzsky a německy), je tak nemyslitelné, že nemůžeme znovu dosáhnout toho, co zvládli naši předchůdci?

ISA na sebe bere odpovědnost řešení tohoto problému po následující tři roky. Vítejte názory našich členů, jež přijdou z kterýchkoli jazykových oblastí.

Immanuel Wallerstein
Přeložila Jitka Stehlíková

Nejen o dvou polských vědeckých konferencích

Ve druhé polovině roku 1995 jsem měl možnost účastnit se dvou vědeckých setkání v Polsku. Informuji o nich tvářím v tvář jistě (domnělé? faktické?) bezradnosti Masarykovy české sociologické společnosti a žabomyši vojně, která se vede na stránkách *Sociologického časopisu* pod názvem *Diskuse*. Polští sociologové totiž mají – na rozdíl od nás – potřebu se setkávat, mají potřebu spolu diskutovat a dokonce prý začínají mít potřebu *se navzájem i číst*. Obě setkání – v Lublinu i Toruni – však ukazovala ještě něco navíc, totiž evidentní polycentricnost polské sociologie, která jakoby téměř neměla centrum a periferii: fakticky je rozhodně nijak podstatně nerozlišuje, nemluvě ani o tom, že vystoupení i publikace mimovarsavských sociologů jsou prostě na úrovni „polského standardu“, ba někdy i výše.

Záříjové setkání v Lublinu bylo spíše diskusí *humanitních vědců* než „čistých sociologů“ a záminkou k setkání byla tematika lokálních kultur a jejich pronikání, střetávání, pře-

žívání i dožívání. Říkám *záminkou*, protože ač téma bylo přítomno (konference se jmenovala *Přítomnost – tradice – místo* a Lublin je historicky i fakticky místem interkulturního střetu), reálnou dominantou bylo téma *postmoderní doby* pojednané v kontextu filozofickém, sociologickém, sémiotickém a literárněvědním. Setkání, jež inspirovaly profesorky *Jadwiga Mizinska* a *Anna Zeidler-Janiszewska*, vévodily ovšem dvě „antagonistické“ osobnosti – „tradicionalista“ Stefan Morawski a „postmodernista“ Zygmunt Bauman, oba příslušející ke starší generaci polských sociologů a filozofů (Bauman právě oslavil 70. narozeniny). Morawski setkání otevřel „filipikou proti postmodernismu“, kterou vyložil (v jiné argumentační sestavě) v knížce *O filozofowaniu, perypetiach dzisiejszej kultury i rebus publicis* (Toruň 1995). Morawského základní tázání (variance na toto téma přednesla pak většina participantů) zní: O jaké společnosti postmodernisté mluví? Je to reálná společnost, nebo myšlenkový konstrukt? Má Bauman pro své teze o ambivalentnosti, relativismu, absenci transcendentního zakotvení etiky atd. nějaký

empirický (faktický) podklad, nebo jde spíše o elegantní filozofickou sofistiku?

S Morawskim diskutovala (výslovně, ale spíše implicitě) většina přítomných (věkový průměr cca 35 let), kteří formulovali řadu neobyčejně cenných a podnětných idejí: Andrzej Szahaj hledal pozitivní klíč k postmodernitě v Bachtinově konceptu „karnevalové kultury“ (na to replikoval Morawski: co je to za karneval, který se provozuje každý den?), dr. Bytniewski navrhl označení „sémiotický galimatyáš“, prof. Ewa Rewersová přednesla zajímavou metaforickou úvahu o místě, domově, vězení a jazyce (lublinský profesor antropologie replikoval – „nesouhlasím ani s jednou větou paní profesorky“ a doložil to!), prof. Filipiak meditoval nad několika větami z knihy Kazatel, prof. Mizinská si kladla otázku, zda je víra v tzv. obvyklého člověka (která se tolik nosí v liberální ekonomii a postmoderní sociologii) oprávněná („ten přece na otázku, jaké je počasí, nahlédne do novin, nejlépe však se podívá na televizní předpověď“) atd. Pracovalo se s desítkami metafor a odkazovalo (v postmoderním diskursu sice ne zcela legitimně, ale de facto zcela obvykle) na desítky autorit (nejfrekventovanější: Levinas, Kolakowski, Broch, Bauman, Maffesoli, Bloom, Bataille, Jameson, Arendtová, Rorty, několikrát byl citován Bělohradský, zejména jeho koncept „skrupulí“ a idea přenesení či návratu filozofie na agoru). Sociologicky nejrelevantnějším tématem byla samozřejmě otázka, je-li postmoderní doba civilizační vývojovou epochou nebo „stabilizační pauzou“, především pak tázaní, nakolik specifická je „postkomunistická postmodernita“, již prý evidentně chybí výrazná „objektivní“ a reflektovaná modernita, protože ani nacionální, ani stalinský a poststalinský socialismus prý moderní svou povahou nebyly (o čemž lze samozřejmě vést věčný spor).

Poslednímu dni jednání dominovala „rodina Zygmunta Baumana“. Dcera Zygmunta Baumana uspořádala vernisáž svých obrazů, paní Janina Baumanová přednesla nesmírně zajímavý referát o osudech Cikánů s akcentem na epochu holocaustu a s perfektní znalostí současných reálií (včetně českých a slovenských) a Zygmunt Bauman rozvinul několik úvah na téma postmoderních osobnostních typů, jež má český čtenář k dispozici v knížce

Úvahy o postmoderní době. S Baumanem nejostřeji polemizoval katolický student, který současný svět prostě baumanovsky nevidí: proti perspektivě nomáda či tuláka (nezapomeňme, že my zde máme Martinkovu knížku *Nomad's Land*), hráče a zevlouna staví tradiční, ale prý živou perspektivu poutníka, který směřuje k cíli a pro něhož má svět a pobývání v něm smysl. Bauman jemně replikoval, že nemá nic proti vůli být poutníkem, ale že si je jist, že tento svět pro poutníky již není stvořen... atd. Metaforický jazyk byl všudypřítomný, jak se na postmoderní diskusi sluší.

Setkání, jež bylo provázeno nesmírně zajímavými kulturními akcemi (divadlo, výstavy, performance), uzavřela prof. Mizinska metaforou Odyssey (všechny baumanovské typy jsou již tam) a Penelopy, od níž se utíká, ale o níž se ví, že čeká. Dodám, že Baumanův návrat do Polska je návratem nejenom fyzickým, ale především intelektuálním. Anna Zeidler-Janiszewska editovala knížku *Obtížná postmodernita (Rozhovory se Zygmuntem Baumanem)*, jejíž všichni autoři byli v Lublině přítomni, Ewa Rewersová editovala knížku *Spor identity s rozdílností?* (která se dozajista netradičně dělí na kapitoly *Okolo, Mezi, K a Od*). Za zcela mimořádnou pak pokládám knížku Zbyszko Melosika *Postmodernistické spory o výchovu*, která nestandardně pojímá pro nás asi obtížně uchopitelné téma – výchovu v časech neurčitosti a nejistoty (mimořádně – čtou se v ní pozoruhodné kapitoly o rapu, rocku a Madoně, o hlubinné ekologii, konzumní společnosti a „globální výchově“). Kromě toho na stránkách časopisů *Studia socjologiczne* a *Kultura wspólczesna* proběhly zásadní teoretické diskuse o baumanovské koncepci postmoderní morálky a svobody.

Chci říci, že v polské sociologii se nevede flagelantská diskuse o tom, zda je či není polská sociologie dostatečně viditelná, ale diskutuje se o reálných tématech a ve svrchované aktuálním teoretickém kontextu: informovanost, sečtělост, kultivovanost projevu a *noblesa* ve vzájemném styku je tak samozřejmá, že člověk nabývá dojmu, že cesta do Evropy vede také přes morálku, slušnost a kultivovanost, nejen přes makroekonomické ukazatele.

Oprávněná sebejistota polské sociologie, která je jistě jedním z předpokladů její inhe-

rentní noblesnosti, však neznamená nezpůsoblost sebereflexe. O tu se pokusili polští sociologové na počátku listopadu v Toruni na konferenci *Sociologie ve službách moci, nebo společnosti?*, jejímiž hvězdami vedle hlavního organizátora, toruňského sociologa Włodzimierze Winclawského, byli nepochybně Jerzy Szacki, Antonina Kloskowska a předseda Polské sociologické společnosti Antoni Sulek. Skvělými, *historiograficky a bibliograficky fundovanými* (!) referáty k celkově jistě pozitivnímu vyznění tohoto setkání přispěli také Elżbieta Halas, Kazimierz Sowa, Janusz Mucha aj. Konference byla znamenitě časově synchronizována s vydáním obrovské antologie *100 let polské sociologie* (pod redakcí J. Szackého) a svým způsobem ji doplňovala knížka připravená Januszem Muchou a Mikem Keenem *Sociologie střední a východní Evropy 1956-1990*.

Protože o polské sociologii jsme toho kdysi věděli hodně, bylo by možné referovat o pikantériích, jichž bylo nemálo (o tom, jak byl Adam Schaff připravován pro marxistickou infiltraci polské sociologie, o marxistické minulosti Zygmunta Baumana, o státních sociologích, k nimž jistě patřil Julian Hochfeld atd.). Jistě mezi pikanterie patří i konstatování, že na Západě raději viděli oficiální sociology, protože ti byli pro rozvědku zajímavější než disidenti či nonkonformisté – o těch se totiž vědělo dost. Ale v Americe vyškolení a vzdělaní sociologové potom vytvářeli „standardními metodami“ „standardní obraz“ „*Polski ludowej*“ jako „standardní země“ – se „standardní mobilitou“, „standardním okruhem sociálních problémů“ atd. Co si mi to sice nápadně připomínalo, jako bych cítil jakousi analogii, ale nahlas bych o tom nerad mluvil. Do kategorie „kouzla chtěného“ patřila pak analýza předmluv, jimiž byly opatřovány překlady sociologické klasiky i sociologické texty dobové, pokud byly západní provenience. Předmluvy většinou plnily funkce „pokrývačské“, aby texty vůbec mohly vyjít, někdy se však autor se svým pokrývačstvím identifikoval natolik, že vydal plody okouzlující komické. Tady analogii hledám těžko: v Polsku hloupé předmluvy kryly skvělé texty, u nás jsme – jak nám známo, ale Polákům zcela neznámo – nepřeložili v letech 1970-

1989 oficiálně ani jeden západní sociologický text.

Úvodní slovo Jerzyho Szackého rekapitulovalo vývoj od roku 1944, načrtlo periodizaci, která je podstatně odlišná od periodizace naší sociologie téhož období – můra stalinistického temna tam končí kolem roku 1954, pak se sociologie učí „žít s režimem“ – většinou je nekonformní, ale teprve od konce 70. let aktivně protirežimní. S jistým údivem bylo konstatováno, že „marxističtí sociologové“ byli vlastně marginalizovanou skupinou, která měla (někdy jen fiktivní) moc, ve vědě neznamenala nic a plnila funkce spíše pouze legitimizační. A teď – řečeno s Hrabalem – dávejte dobrý pozor na to, co vám řeknu: marxistická sociologie svou „marxističností“ nelegitimizovala institucionální existenci sociologie (jak se snažili, v době, kdy se aspoň trošičku báli, namluvit sociologické veřejnosti ex post naši normalizátoři), ona svou existenci spolulegitimizovala moc! Jinak řečeno – moc se legitimizovala jako „normální“ tím, že sociologii nechala žít, sociology cestovat, instituce zkoumat a nakladatelství vydávat. Cena, kterou se za to platilo, byla sice zaznamenáná hodná (zejména v 50. letech – jde o osud prof. Chalasiňského), neměla však většinou ani nádech tragiky nebo dokonce ráz mravní či existenční katastrofy. Mimochodem – oficiálních polských „marxistů“ ex professo bylo v 50. a 60. letech tři sta. V Československu (podle údajů výzkumu, na němž jsem se spolu s K. Holým a P. Machoninem podílel) bylo v roce 1965 celkem 1 257 učitelů marxismu (z toho 289 učilo filozofii, 144 sociologii a 421 vědecký komunismus a dějiny dělnického hnutí) – z nich se pak rekrutovala „renesanční vlna“ československých sociologů konce 60. let. Osudy polské a československé sociologie vypovídají i takto mnoho nejen o sobě samotných jako vědních oborech, ale i o společenském milieu. O srovnání vývoje našich národních sociologií se pokusil Miloslav Petrušek v referátu *Deset tezí o různici (Podobnosti a rozdíly ve vývoji polské a československé sociologie 1945-1990)* a Eva Laiferová (s L. Turčanem) ve skvělém referátu o sociologii slovenské. Ve vystoupení slovenských kolegů dlužno ocenit nejen vynikající nápad, jak typologizovat postoje sociologů v normalizačních letech, ale i to, že se neob-

cházel fakt existence sociologie československé, což se v poslední době na Slovensku přihází zhusta. Bez sebechvály dlužno říci, že oba referáty byly přijaty s pozorností zcela mimořádnou. Polské hlediště reprezentoval skvěle mladý, česky mluvící badatel Jaroslav Kilias, který se zabýval s pozoruhodnou znalostí předmětu vývojem československo-polských sociologických vztahů v 60. letech. Velice trefně postihl nesymetričnost vztahu, jakož i to, že polská sociologie plnila funkci substituta západní (americké) sociologie, k níž českoslovenští badatelé měli přístup opožděný i omezený. Litost nad tím, že kontakty po roce 1990 byly obnoveny jen v míře omezené, vyslovily obě strany, ačkoliv tentokrát jsou důvody ke spolupráci věcnější i – řekněme – symetričtější (o existenci komparativních multilaterálních studií se sice ví, ale chybějí kontakty osobní i institucionální zejména na úrovni studentů, doktorandů atd.). Jistá znalost československé (české) sociologie v Polsku je tradiční – minimálně od roku 1921, kdy vydal Bzowski studii *Polská a česká vesnice* (což byly pozdější „Gallovy“ Sány), až podnes, kdy českou sociologii solidně nebo aspoň informativně znají Winclawski, Sulek, Wierzbicki, Kilias aj.

Vystoupení Antoniny Kloskowské bylo nejen kultivované, ale i dojímavé otevřeností, která je u nás těžko představitelná. Podobně replikoval na trošku zlomyslnou kritiku i Jerzy Szacki, který svou minulost „rudého profesora“ sice nehájil, ale ani netajil a nekamufloval. V případech Kloskowské a Szackého, ale i v případě Weselowského, Baumana, ba dokonce Adama Schaffa, jakkoliv jde o osobnosti značně odlišné, totiž vypovídá především nezpochybnitelné vědecké dílo. I český čtenář může porovnat arogantně dogmatické začátky Adama Schaffa v jeho knize o polském revizionismu (česky 1953), která je útokem na nejlepší tradice polského marxistického sociologického myšlení, se znamenitým *Úvodem do sémantiky*

(česky 1963), který začíná tvůrčí období, jež má hodnoty nezanedbatelné.

Dvě nikoliv marginální poznámky závěrem. Je udivující, kolik žen pracuje v polské sociologii – na úrovni respektovatelných osobností, jejichž dílo má významný teoretický rozměr a intelektuálního ducha: na počátku jistě stojí zesnulá Maria Ossowska, dále Antonina Kloskowska, Elżbieta Halas, Helena Kozakiewicz, Anna Zeidler-Janiszewska, Ewa Rewers, Elżbieta Tarkowska, Barbara Skarga, Anna Giza... a opravdu řada dalších. Přejme si, aby naše dnešní absolventky zachovaly sociologii věrnost. Aspoň některé.

Druhá poznámka se týká generačního střídání a problému kontinuity. Polská sociologie zažila tvrdé generační střídání v druhé polovině padesátých a počátkem šedesátých (!) let, kdy se nová generace sociologů „amerikanizovala“ a „naučila“ polskou sociologii jinému jazyku, odlišnému od sociologického jazyka starší generace. Od té doby se polská sociologie vyvíjí v generačním kontinuu. Naše sociologie evidentně v 60. letech začínala „znovu“ a s pokusem integrovat starší generaci prostě neuspěla, v 70. letech došlo k paradoxnímu vystřídání mladé generace „druhou garniturou Boží“ (starší) a vlastně teprve teď nastává čas generačního střídání. Teprve dnešní generace absolventů sociologie může vnést do našeho oboru nového ducha. Jenom ona totiž dokáže revitalizovat sociologii nejen novým viděním světa (ve smyslu teoretickém, paradigmatickém i metodologickém), ale především souborem problémů, jejichž relevanci současná „dominující generace“ nevidí, protože vidět nemůže. Snad tato nastupující (?) generace do české sociologie vnese také pluralitního ducha nereglementované diskuse, sporu, různice, diference a tolerance. Polská sociologie takového ducha již několik desetiletí má.

Miloslav Petrusek

Konference „100 let Masarykovy České otázky“

V loňském roce uplynulo sto let od vydání stěžejního Masarykova díla, události, jež je významným mezníkem v dějinách našeho

národního vědomí. V *České otázce* Masaryk osobitým způsobem zformuloval podmínky a duchovní základy nové etapy vývoje české národní identity. Práce předznamenala novou epochu polemik o smysl našich národních dějin.

Výročí bylo vzpomenuáno několika vědeckými počiny (vydání sborníku *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, následná diskuse, semináře apod.). Koncem roku 1994 byla iniciována ředitelem Ústavu T. G. Masaryka doc. Jaroslavem Opatem a prof. Lubošem Novým, vedoucím kabinetu pro masarykovská studia při filozofické fakultě Masarykovy univerzity, myšlenka, aby tyto instituce uspořádaly akci, která by celkově a všestranně zhodnotila Masarykův přínos pro naše národní dějiny právě z perspektivy práce *Česká otázka*. Záměrem bylo, aby vědecká konference dala příležitost ke kritickému a profesionálnímu zamyšlení nad filozofií našich národních dějin, jak ji formuloval Masaryk a nad těmito dějinami vůbec. Byla zamýšlena jako multidisciplinární setkání historiků, politologů, filozofů, sociologů a literárních kritiků z domova i ze zahraničí. Základní ideou bylo ukázat sílu a hloubku Masarykova myšlení obsaženého v jeho mravně náboženské koncepci české národní ideje právě v konfrontaci s omezeným nacionalismem, konzervativním reakcionářstvím a liberálním utilitarismem a ukázat Masaryka jako toho, kdo adekvátně postihl jak historické možnosti, tak ale i hrozby.

Vlastní konference proběhla ve dnech 26. až 28. září 1995 v prostorách třetího z pořadatelů, Vojenské akademie v Brně, která vytvořila příznivé podmínky pro úspěšný průběh jednání. Záštitu nad konáním konference převzal prezident Václav Havel. Celkově se zúčastnilo 30 zahraničních odborníků a představitelů významných bohemistických pracovišť z 16 zemí Evropy a z USA a 42 předních domácích specialistů a řada hostů. Jednání zahájil svým vystoupením Ivan Medek poselstvím prezidenta republiky.

První den v plenárním zasedání zazněly příspěvky, jež vymezily hlavní obsah jednání konference. Jde o vystoupení J. Opaty *Evropan a světoobčan T. G. Masaryk*, ve kterém klade důraz na mravní obsah Masarykova pojetí filozofie českých dějin, který stojí v odporu proti každému nacionalismu. Tuto Masarykovu pozici odůvodňuje jeho širokým rozhledem a úhlem pohledu. Na odkaz myšlenek České otázky v naší dnešní politické situaci se zaměřil v příspěvku *Česká republika a Evropa 1995* Mojmir Povolný. S podobným tématem vystoupil v re-

ferátu *Naše dnešní otázky* Karel Hrubý. Širší vztah Masarykovy filozofie a politiky a dneška byl předmětem vystoupení Jaroslava Šabaty *T. G. M. – kontinuita a inspirace*. K obecným otázkám Masarykovy filozofie českých dějin se vyjádřil také M. Bednář v referátu *Filozofický a filozoficko-politický význam Masarykova pojetí české otázky v minulosti a současnosti*. Ostatní referující se zabývali *Českou otázkou* v souvislosti se staršími českými dějinami a jejím osudem do vzniku samostatné ČSR. Zde připomínám vystoupení Josefa Války *Česká otázka a starší české dějiny*, Dušana Kováče *Masarykova, Česká otázka a slovenská otázka na přelomu století*, Zdeňka Kárníka *T. G. M. a česko-německé vyrovnání*, Zdeňka Šolého *Význam, České otázky pro Masarykovo vystoupení za I. světové války*, F. Hadlera *Masaryk v exilu za světové války*, Harryho Hanaka *T. G. M. a problém malého národa za války*, Karla Pichlíka *T. G. M. a Rusko za světové války*, M. Godé *Masaryk a Francie v čase I. světové války*. Nejhlavnější námitky a polemiky proti Masarykově koncepci, jak byly prezentovány soudobými myšlenkovými proudy, byly předmětem příspěvků Jiřího Marka *Námitky a odmítání dnes*, Josefa Zumra *Prof. Pekař opravdu o historickém vývoji nemá potuchy*. Mimo tyto stěžejní příspěvky zaznělo i několik významných diskusních vystoupení, např. J. Skutila *Řešení české otázky v duchu názorů Františka Palackého, Františka Josefa II. a T. G. M.*, M. Havelky *T. G. M. a český liberalismus*, J. Malíře *Morava v kontextu české otázky*, J. Karoly *Ruský aspekt v Masarykově koncepci, České otázky*.

Druhý den probíhalo jednání ve filozoficko-politologické a historické sekci, přičemž v historické sekci se jednání soustředilo především na mnohostrannou analýzu problému malých národů, jak byl předznamenán Masarykem i z jiných pohledů, na evropské a světové kontexty „české otázky“. Ve velmi zajímavém bloku referovali zahraniční účastníci o ohlasech na Masaryka v řadě evropských zemí a v USA. V sekci filozofické se jednalo zejména o Masarykovu filozofii demokracie, jejích základech a východiscích, náboženských aspektech České i české otázky a jejím odrazu a vlivu v literatuře. Z příspěvků tohoto dne připomínám Jaroslava Kiliase *Co je malý*

národ? Pokus o interpretaci pojmu, J. Domaňského *Národní otázka jako politikum 20. století a Masarykova 'Česká otázka'*, Iriny Mesjankinové *Masarykova vize úlohy malých národů v dějinách 20. století*, Miroslava Šestáka *T. G. M. a malé národy*, Miloše Dokulila *Masaryk a střední Evropa*, László Szarky *Problém státní ideje československé u Masaryka v letech 1919-1923*, Vojana Rusc *Malé národy a moderní mezinárodní systém*, V. S. Rusc *Národy a moderní teorie sociální identity*, Terezy Ganza-Áras *Masarykův ideový vliv v Chorvatsku v 90. letech a počátkem 20. stol.*, I. Gantar-Godiny *Kritické pohledy (názory) slovinské politiky na Masarykův spis 'Česká otázka'*, Evžena V. Fauchera *Proč byl Masaryk po roce 1948 ve Francii umlčován?*, Zdeňka Kučery *Česká otázka jako otázka náboženská*, J. Šimsy *Masarykova koncepce humanitní demokracie*, L. Valenty *Od humanity k demokracii*, B. Daňka *Masarykovo pojetí krize moderního člověka a společnosti*, A. van den Belda *Masaryk – komunitarianistický myslitel? Česká otázka a dnešní spor mezi liberály a komunitarianisty*, Valentina Urfuse *Georg Jellinek a Masaryk – názory autora 'České otázky' a německého státovědyce na dějinnou úlohu reformace*, Jiřího Musila *Sociálně filozofický význam 'České otázky' dnes*, Jiřího Brabce *Literární historie a 'Česká otázka'*, J. Zouhara *'Česká otázka' a národní tradice*, Roberta Pynsenta *'Česká otázka' a otázka Masarykova poměru k literatuře*, Evy Broklové

Masarykova sociálně etická dimenze a demokracie, Jiřího Růžičky *Masarykovo pojetí demokracie dnes*, A. Křivánka *Mravní hodnota obrany národa u T. G. Masaryka*.

Třetí den dopolední plenární jednání shrnulo základní problémy vyjádřené v referátech minulých dvou dnů a obrátilo pozornost k současnosti a budoucím perspektivám. Prakticky všechny náměty, jež byly tématy jednání v předchozích zasedáních, se opět objevily v souhrnných vystoupeních J. Šedivého *Evropská politika České republiky*, A. Orta *Česká otázka na konci století*, K. Zavacké *Slováci a Česi – ako ďalej?*, M. Tomčíka *Duchovný príspevok strednej Európy k autentickému európanstvu*, Luboše Nového *'Česká otázka'. Česká odpověď?* Opět se diskutovalo o tématech předchozích jednání, zejména o myšlenkových zdrojích a tradici *České otázky* a možnosti jejich srovnání.

Významnou událostí prvního dne bylo ustavení mezinárodní asociace masarykologů „Mezinárodní Masarykovy společnosti“ při Masarykově ústavu AV ČR představiteli domácích masarykologických pracovišť a zahraničními účastníky. Společnost bude koordinátorem masarykovských bádání a pořadatelem pravidelných mezinárodních setkání.

Masarykův ústav AV ČR vydá sborník příspěvků a vystoupení účastníků konference.

Jan Pochman

Člověk v obrazu civilizací

K osmdesátým narozeninám prof. J. Krejčího (Lancaster)

Vědecká cesta Jaroslava Krejčího, emeritního profesora sociologie na univerzitě v Lancasteru ve Velké Británii, byla poznamenána událostmi, které hluboce zasáhly i do osudu našeho národa: po roce 1948 se ocitá v konfliktu s marx-leninským pojetím ekonomie a politiky a je v roce 1954 odsouzen pro „velezradu“ k desetiletému žaláři, pracuje potom několik let jako dělník a po okupaci v roce 1968 odchází do exilu. Po krátkém působení ve Vídni zakotví na univerzitě v Lancasteru, kde se mu dostává

příznivých podmínek k plnému vědeckému růstu.

Několikaletý pobyt ve vězení a pozdější manuální nasazení mu paradoxně poskytnou potřebný odstup od nespolehlivých indicií každodennosti a obrátí jeho pozornost k obecným faktorům života společnosti. Od makroekonomie, které se před svým zatčením věnoval ve Státním úřadu plánovacím a ve výzkumném ústavu Státní banky v Praze, se jeho pozornost stále více obrací k tématům a metodám sociologickým.

Ještě před svým odchodem do exilu se začal seznamovat s problematikou mimoevropských civilizací a pokoušel se o teoretické zvládnutí parametrů určujících jejich charakter.

V Anglii však nebyla příznivá půda pro obecné teorie. Daleko více se tu hodnotily empirické znalosti a odborná specializace. Proto se J. Krejčí v prvních letech vrací ještě na pole makroekonomie a v řadě knih a studií osvětluje podstatu ekonomik střední a východní Evropy, o nichž jak ve vědeckých, tak i v politických kruzích existovaly na Západě zkreslené představy. Výborný přehled o změnách společnosti a ekonomiky Československa podává jeho kniha *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*, která vyšla v roce 1972 v prestižním nakladatelství Macmillan. Jiná kniha z této oblasti *Social Structure in Divided Germany* (1976) byla odbornou recenzí oceněna především pro svou empirickou metodu; autor tu prezentoval důmyslnou interpretaci dat ekonomických, sociologických a politologických ve dvou protikladných systémech a v závěru přinesl výstižné srovnání. V tomto duchu se nese i pozdější srovnání národního důchodu tří států, v nichž se po II. světové válce etabloval marx-leninský režim: *National Income and Outlay in Czechoslovakia, Poland and Yugoslavia* (1982). Mezitím spolu s V. Velimským zmapoval etnickou pestrost evropského kontinentu v práci plné bystrých postřehů a užitečných informací (*Ethnic and Political Nations in Europe*, London, C. Helm 1981). Těmito evropskými studiemi přispěl autor k důkladnější a kritické informovanosti západního světa zejména o společnostech a systémech států ležících za tehdejší „železnou oponou“. Sem patří i pozdější, po výtece historizující kniha *Czechoslovakia at the Crossroads of European History* (London 1990).

Zázitek turbulencí padesátých let přivedl Krejčího ke studiu revolucí. Osobní zkušenost se změnami, které nastaly v Československu po únoru 1948, i bohaté vědomosti o první evropské revoluci – totiž husitské v 15. století – mu umožnily první vhled do příčin a morfologie změn, k nimž v revoluci dochází. Toto východisko bylo o to plodnější, že tu šlo o revoluce odlišného typu: zatímco v 15. století šlo o revoluci, k níž vyšel impuls především z vnitřních faktorů a na níž se aktivně podílela většina zemské populace, byly proměny společnosti vyvolané komunisty zřetelně typem revoluce importované a vynucované mocenskou elitou shora.

V exilu se Krejčí obrací k studiu revolucí jako fenoménu obecnému a v roce 1983 vydává knihu *Great Revolutions Compared*, v níž analyzuje příčiny a formy průběhu několika endogenních revolucí v Evropě (husitské, anglické, francouzské a ruské) a v Asii (turecké a čínské). Český překlad této práce vyšel v roce 1992 v nakladatelství Naše vojsko pod titulem *Dějiny a revoluce*. Druhé anglické vydání z roku 1994 bylo rozšířeno o revoluci v Íránu a v Mexiku a osvětlilo i morfologii revolucí jiných typů, jako byly například secesionistické války v Nizozemí, v Americe severní (USA 1773) i jižní (1810) nebo revoluce importované zvenčí (např. východní Evropa) atp.

Znalost orientálních kultur dala prof. Krejčímu možnost uplatnit se i na katedře náboženských studií, kde přednášel o roli náboženství ve vývoji sociálních struktur. To ho znovu přivedlo k tématu civilizací a k jejich komparaci. Věnuje pozornost zejména oblastí Asie a Středního východu, jejichž civilizační pestrost a vyzrálost umožňuje srovnání ještě v době, než byly poznamenány stykem s civilizací Evropy. Faktory, jimiž je podstata těchto civilizací určována, shledává autor především ve světovém názoru a v mravním kodexu; věnuje pozornost také univerzální instituci a protagonní vrstvě společnosti daného okruhu. *The Civilizations of Asia and the Middle East (Before the European Challenge)* vyšla anglicky v roce 1990 u Macmillana, o tři roky později se zásluhou Karolina objevil na našem knižním trhu i její český překlad. Iluboké sondy do ducha jednotlivých civilizací jsou výsledkem i citlivé, rozumějící a neúnavné spolupráce Anny Krejčové, docentky psychologie v Prestonu, jejíž vydatná podpora v celém životě i díle prof. Krejčího je neodmyslitelná; o to bolestnější byla pro jubilanta její ztráta v létě 1995.

Závěry, které z těchto rozsáhlých srovnávacích studií vzešly, zpracoval prof. Krejčí (i tady za spolupráce své ženy) v přemýšlivé a podnětné knize *The Human Predicament, Its Changing Image* (Londýn, Macmillan 1993), jejíž český překlad vyjde v tomto roce v nakladatelství Karolina pod názvem *Lidský úděl, jeho pomíjivá tvář* – s výstižným podtitulem *duchovní základy civilizační plurality*.

Protože rozhodující integranta civilizace je podle autora duchovní povahy, je možno

postihnout její podstatu teprve ve vrcholném údobí, kdy tento integrující „úděl“ je vědomě reflektován a interpretován. Proto je zde věnována pozornost jen těm civilizacím, které dosáhly svého klasického završení a zanechaly písemné doklady, z nichž je možno chápání tohoto údělu spolehlivě odvodit. Základní otázka po smyslu lidské existence, po místě a úloze člověka v kosmu, spočívá především v morálce (jak žít, aby smysl života byl naplněn) a na pochopení transcendence (jak překonat smrt, jak chápat vyšší smysl dočasné existence). Různost odpovědí na tyto otázky umožňuje autorovi identifikovat pět základních paradigmat: *teocentrismus* (smyslem života je sloužit bohům – např. Sumer, Mezopotamie), *thanatocentrismus* (směřuje k zajištění posmrtné existence – Egypt), *antropocentrismus* (smysl je třeba hledat v tomto světě – Řecko), *psychocentrismus* (cílem je osvobození duše z fyzického světa – Indie) a *kratocentrismus* (úkolem vlády je udržení harmonie s kosmickým řádem – Čína).

Kromě egyptského paradigmatu (thanatocentrismu) jsou ostatní paradigmaty v dnešním světě stále živá, i když se někdy stykem s jinými civilizacemi modifikují. Tak teocentrismus dostává nové rysy v judaismu a zoroastrismu. Dotyk teocentrismu s antickým antropomorfismem se projevuje v křesťanství. Novou silou dostal teocentrismus také v islámu, kde smysl života se vidí ve službě Allahovi a jeho zákonu. Teocentrismus ve spojení s psychocentrismem pak se projevuje např. v buddhismu, kde smyslem života je překonávání smyslovosti, čímž je i smrt zatlačena do pozadí.

Z této exkurze do velkých civilizací světa se autor v *Predicamentu* vrací k civilizaci evropské. Evropský Západ, který prošel obdobím antiky, křesťanství a osvícenství, je po dvou zničujících válkách 20. století oslaben. Doktrína lidských práv sice dostala nové impulsy, současně však zesílil religiózní indiferentismus a racionalistický ateismus. Nedosta-

tečně řešení socioekonomických problémů, destruktivní chování namířené proti sobě (požívání drog) nebo proti společnosti (kriminalita, teror), nevyvážený vztah mezi právy a povinnostmi ohrožují život civilizace stejně jako klesající natalita a lhostejnost k přírodě. Hedonismus a sobectví atomizují společnost a zbavují ji civilizační soudržnosti. Přesto vidí Krejčí v lůně evropské civilizace i možnost otevření nového horizontu, v němž se objevují univerzálnější rysy spojení s prvky jiných civilizací. Toto vynořující se nové paradigma je schopno ekumenického přístupu nejen v oblasti náboženských, ale i sekulárních hodnot. Dosud je však ohrožováno jak fanatickým ateismem, tak náboženským fundamentalismem, znemožňujícím dorozumění svým dogmatem jediné samospasitelné pravdy. Najít střední cestu a zbavit „civilizaci lidských práv“ nebezpečí sebezničení stejně jako umožnit porozumění těch, kteří ač vycházejí z různých ontologických pozic a civilizačních tradic, dospívají ke shodným názorům na praktický obsah mravních postulátů, je aktuálním úkolem naší civilizace. Na současném stupni vědeckého poznání k tomu přistupuje odpovědnost za životní prostředí a naši planetu vůbec. Jen v rámci těchto povinností může člověk legitimně uplatňovat svá lidská práva. A jen v rámci širšího okruhu odpovědnosti může západní člověk nabídnout svou koncepci lidských práv také jiným civilizacím okruhů světa, ale především zachránit ji samu před zhroucením v lůně vlastní společnosti.

Syntézy, k nimž Krejčí ve svých pracích dospívá, jsou vždy opřeny o solidní analýzu bohatého faktografického materiálu. Předností jeho prací je široký záběr aspektů kulturních, politických i socioekonomických, prozrazující metodiku integrované společenské vědy. Od roku 1990 spolupracuje prof. Krejčí i s našimi akademickými institucemi na různých vědeckých projektech.

Karel Hrubý

K životnímu jubileu Zdeňka Pavlíka

31. března 1996 se dožívá šedesátí pěti let prof. ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., jeden z nejvýznamnějších reprezentantů české demografické obce

poválečného období. Více než čtyřicet let se Zdeněk Pavlík věnuje problematice demografického výzkumu a populačního vývoje a přispívá k rozvoji české demografie a k její prezentaci v zahraničí. Stejně významná je i

jeho činnost v různých vědeckých společnostech zaměřených na zprostředkování a rozšiřování znalostí o populačním vývoji: byl zakládajícím členem Československé – dnes České demografické společnosti, spolupracuje mezi jinými i s Masarykovou českou sociologickou společností nebo se společností antropologickou či geografickou. Kromě toho je dlouholetým aktivním členem Mezinárodní unie pro vědecký výzkum populace (IUSSP) a stál u zrodu Evropské asociace pro populační výzkum (EAPS). V současnosti zastupuje Českou republiku v komisi pro populační otázky při Radě Evropy.

Zdeněk Pavlík se ve své dlouholeté kariéře vědce i vysokoškolského pedagoga dotkl téměř všech oblastí demografie. Je autorem nebo spoluautorem více než dvou set původních studií vydaných u nás i v zahraničí, řady vysokoškolských skript, z jeho pera také vzešla podstatná část vysokoškolské učebnice *Základy demografie*.

Značnou část svého času věnoval Zdeněk Pavlík organizaci a koordinaci demografického výzkumu na národní i mezinárodní úrovni. Významnou měrou se podílel na přípravě a organizaci všech mezinárodních demografických konferencí, které se u nás konaly, jako dlouholetý člen a od poloviny 70. let předseda hlavního výboru Československé (České) demografické společnosti přispěl k udržení tradice každoročních národních konferencí a pravidelně jednou měsíčně pořádaných diskusních večerů. Postupně u něho převládl zájem o teoretické otázky, ať již jde o koncipování demografické teorie, kde rozvinul teorie vázící se k demografické revoluci a k formulování populačního optima, nebo o postavení demografie v systému věd.

Vždy zdůrazňoval komplexnost demografického výzkumu a význam studia sociálních podmínek reprodukčního režimu. Vědom si závislosti demografie na kvalitní datové

základně nevyhýbal se ani práci v různých komisích pro přípravu jednotlivých sčítání lidu nebo výběrových šetření, ani organizaci šetření populačního klimatu. V současné době je členem Statistické rady – poradního orgánu Českého statistického úřadu.

I v dobách, které demografii jako vědní disciplíně příliš nepřály, neustále prosazoval potřeby její výuky jak v rámci přírodních věd, kde se díky vazbám na antropologii a geografii obyvatelstva u nás demografie etablovala již v meziválečném období, tak zejména v rámci věd sociálních. Mnohem širší možnosti spolupráce však získal až po roce 1989, kdy se také teprve dočkal i společenského uznání své dlouholeté vědecké a pedagogické práce a byl jmenován univerzitním profesorem. Od té doby je také možné studovat jinde běžnou kombinaci demografie se sociologií také u nás. Se sociology také úzce spolupracoval při přípravě *Velkého sociologického slovníku*, pro který napsal většinu hesel s demografickou tematikou – jejich výběr byl vydán v roce 1994 v publikaci *Demografie (nejen) pro demografy*.

Stejně usilovně postupoval i při organizaci mezinárodního postgraduálního kursu demografie, který přírodovědecká fakulta UK v Praze uspořádala v letech 1986-1988 pro posluchače z východoevropských zemí, a letní školy mladých demografů, která se od roku 1988 koná každoročně pro zájemce z celého světa a která umožňuje navazování cenných osobních kontaktů nastupující generaci demografů.

Ve výčtu pracovních směrů, výsledků či zásluh Zdeňka Pavlíka by bylo možno ještě dlouho pokračovat, neboť patří k těm jedincům, kteří díky své erudici, vytvrdlosti i umění jednat s lidmi dokáží překonat mnohé překážky a dosáhnout svých cílů. Přejeme mu do dalších let stejný neutuchající elán, potřebné zdraví a další úspěchy.

Ludmila Fialová

28. kongres
Německé sociologické společnosti
Drážďany 7.-11. října 1996

Diference a integrace – budoucnost moderních společností

se zvláštním fórem o polské a české sociologii
ve čtvrtek 8. 10. 1996 od 14.30 do 19.30

Na toto fórum jsou srdečně zváni zainteresovaní sociologové z České republiky a Polska, jejichž účast bude Německá sociologická společnost sponzorovat podstatným příspěvkem na cestovní náklady.

Kontaktní adresa pro zájemce, kde obdrží jak podrobnější informace o kongresu, tak přihlášky:

Prof. D. Karl Seigbert-Rehberg
28. Kongres der DGSA
Institut für Sociologie der TU Dresden
O-1061 Dresden
Spolková republika Německo

O chudobě v české a slovenské společnosti. Uspořádal Petr Mareš

Brno, Masarykova univerzita 1995. 147 s.

Konference na stejné téma, jaké je avizováno v názvu anotované publikace, se uskutečnila na půdě Filozofické fakulty v Brně 10.-11. dubna 1995. Vydání sborníku referátů z ní podpořila Grantová agentura ČR. Jsou v něm zastoupeny příspěvky téměř všech významných odborníků, kteří se v Čechách a na Slovensku (konference byla mezinárodní) zabývají chudobou.

K pojmu chudoba se v úvodním článku vyslovil I. Možný a v závěrečném eseji z roku 1968 (!) básník Ivan Jelínck, který vymezil rozdílnost chudoby a bída. K fenoménu chudoby v sociologických výzkumech se vyslovil P. Machonin. Nad relativizací nazírání na chudobu z pohledu lidí dobrovolně skromných se zamyslela H. Librová, o konsenzuálním přístu-

pu k chudobě rozmýšlejí P. Mareš a L. Rabušic. Obsah příspěvků se zaměřil na oblast sociální reformy v ČR (Z. Konopásek), na chudobu z aspektu feminizace (M. Bartošová, M. Hiršl), na životní strategie osaměle žijících občanů (V. Mojžíš), na nezaměstnanost ve vztahu k chudobě (T. Sirovátka). Vymezit charakteristiky chudoby a srovnat ji v mezinárodních kontextech se zdařilo J. Večerníkovi a v dalším příspěvku M. Tučkovi. Slovenští kolegové přispěli do sborníku referáty o otázce venkovské chudoby na Slovensku (S. Buchta), životním minimu (H. Woleková) a rámcovou deskripci sociálních problémů jedné z nejvíce sociálně ohrožených obcí na Slovensku – Rudňan (I. Vašečka, M. Vašečka, I. Breierová).

Sborník vyšel v nákladu 150 výtisků a lze jej získat na Škole sociálních studií FF MU, Arne Nováka 1, 660 88 Brno.

Jitka Stehlíková

Population and Development Review

Volume 20 (1994), Number 2

Kolik lidí může uživit Země? (Vaclav Smil). Ačkoli vědci provedli již řadu pokusů odhadnout úživnostní kapacitu Země, vlastní komplexnost nutričních, environmentálních, zemědělských a ekonomických proměnných činí veškerá konečná a jednoznačná vysvětlení diskutabilními. Naopak opatrnější určení všech důležitých faktorů, omezených na období dvou nebo tří generací, může odhalit zajímavé perspektivy. Tím opravdu nejdůležitějším výsledkem podobného cvičení je identifikace podstatného plýtvání (inefficiencies) v produkci potravin a ve spotřebním řetězci. Kombinací zlepšení agronomických postupů (především efektivnější hnojiva a spotřeba vody), snížení posklizňového odpadu a zdravější stravy (hlavně snížení přísunu tuků) by se mohla pomoci vytvořit odpovídající výživa pro další 3 miliardy lidí, aniž by se musely zvýšit současné investice. Zároveň se zdá, že nejsou žádné nepřekonatelné překážky pro zabezpečení potravy při populaci kolem 10 miliard, již očekáváme do poloviny 21. století.

Růst ženské zaměstnanosti a budoucnost rodiny v industriálních společnostech (Valerie Kin-

cade Oppenheimer). Autorka kriticky hodnotí teoretický i empirický základ populárního názoru, že manželství je v USA upadající institucí a že tento ústup je nevyhnutelným průvodním jevem růstu ženské ekonomické nezávislosti v průmyslově vyspělých zemích. Hypotéza o nezávislosti odvedla pozornost od demografického vlivu podstatného zhoršení ekonomické pozice mužů během posledních dvaceti let. Autorka se zaměřuje především na Beckerovu specializaci a tržní model přínosu do manželství a zkoumá několik aspektů této teorie: historickou spojitost mezi obdobími hlavního růstu ženské zaměstnanosti a trendy v manželském a fertilitním chování; do jaké míry manželské chování v posledních letech odpovídá chování obsaženému v uvedené teorii; a stupeň podpory této teorie na mikroúrovni empirických výzkumů. Článek uzavírá, že makro- i mikroúrovně svědčí o slabosti teorie. Uvádí, že specializace mužské a ženské rodičovské role přivádí nukleární rodiny do rizika, protože je v rodině zřídka víc než jeden odborník daného typu. Zatímco dříve dětská práce zaručovala, produkovala a zabezpečovala způsob, jakým udržet ekonomickou homeostázu v rodinném cyklu a jak zlepšit rodinnou životní úroveň, dnes se s industrializací stává

stále více nepraktickou. A tak adaptabilnější rodinnou strategií je ta, kde pracuje žena.

Proud bohatství a pokles plodnosti v rurálních oblastech Keni (Thomas E. Dow, jr., Linda Archer, Shanyisa Khasiani, John Kekovole).

Omezování populačního růstu ve třech čínských vesnicích (Susan Greenhalgh, Zhu Chuzhu, Li Nan). Poslední mezinárodní přehled čínské fertility naznačuje, že po přechodném vzestupu v 80. letech od konce 80. let fertilita postupně klesá a v roce 1992 dosáhla míry prosté reprodukce. Autoři se znovu zabývali studií tří vesnic v severozápadní provincii Shaanxi a článek se hlouběji věnuje politice a ekonomice tohoto významného vývoje v lokalitě, již znají z dřívějšího výzkumu. Zjistili, že od roku 1988 až do poloviny roku 1993 poklesla plodnost díky zvýšenému důrazu kladenému na plánování porodnosti všech lidí ve vedení na všech úrovních a v menší míře i díky ekonomickému pokroku, který snížil již velmi malé aspirace na plození dětí. Mikrostudie tří obyčejných čínských vesnic nám dává dramatickou výpověď o změnách, jež probíhají na konci administrativní hierarchie poté, co vedení rozhodne, že prudký populační růst musí být pod kontrolou.

Populační růst a produkce potravin: současné globální a regionální trendy (Tim Dyson). Nedávno bylo vyjádřeno výrazné rozhořčení nad tím, že světová produkce obilovin přestala držet krok se stále rostoucí populací. Autor tvrdí, že pokles celkové produkce obilovin od roku 1984 můžeme z větší části vysvětlit snížením plochy orné půdy na hlavu především v zemích tradičně obilí exportujících. To bylo způsobeno nízkou cenou obilí na světovém trhu. V nejlidnatějších rozvíjejících se oblastech produkce obilí stále roste rychleji než populace. Přesto produkce obilí na hlavu poklesla jak v latinské Americe, tak v subsaharské Africe. A protože obiloviny jsou jen jednou z kategorií potravy, autor

analyzuje i trendy v indexu celkové produkce potravin. Ty naznačují, že produkce jídla ve světě a ve většině jeho oblastí zatím stále roste rychleji, než jaký je populační růst. Ačkoliv je samolibost nemístná, poslední trendy nepodporují současný neomalthusiánský pohled a názor, že průměrná hranice produkce potravin na hlavu se v nadcházejících letech prudce zmenší.

Úmrtnost matek v rozvojových zemích: Srovnání výsledků měření dvou mezinárodních přehledů (W. Parker Mauldin). Stať upozorňuje na nemožnost získání spolehlivých údajů o úmrtnosti matek v rozvojových zemích. Různé mezinárodní přehledy pak udávají velmi odlišné míry a indexy úmrtnosti matek (maternal mortality).

Parita a bezpečnost: simulační studie podpory ve stáří v rurální Číně (Lin Jiang). Rychlé stárnutí čínské populace, důsledek drastického omezení fertility a snížení mortality v posledních desetiletích, vyvolalo vážné pochybnosti o vhodnosti čínského rodinného systému podpory starých, zvláště těch ve venkovských oblastech, kde jen málo přestárých může pobírat důchod. Budou rodiny samotné schopny nést zvyšující se zátěž péče o přestárle rodiče, zvláště v době, kdy děti čínského baby-boomu přijdou do důchodového věku (v první polovině příštího století)? Studie se snaží odpovědět na tyto otázky a zkoumá, co všechno čeká jednotlivé domácnosti v rurálních oblastech Číny, při řešení odpovědnosti vůči svým rodičům. Výsledky simulačního cvičení naznačují, že ačkoli se odpovědnost o přestárle v první polovině dvacátého prvního století výrazně zvýší, bude většina domácností v kterékoliv dané době čelit pouze mírně zvýšenému břemenu dlouhodobé závislosti. Proto může být připravena škála nejrozumnějších opatření na pomoc těm rodinám, které budou nejvíce postiženy, za poměrně nízkých nákladů státu.

Iva Křížová

Population and Development Review

Volume 20 (1994), Number 3

Účinek institucí a politik na růst populace v rurálních oblastech – aplikace na Čínu (D. Gale Johnson). Vzhledem k existujícímu napětí mezi rodinami zemědělců a vládou, jež vzniklo přísnou čínskou politikou plánování rodičovství, měli bychom začít uvažovat o kombinaci této politiky s institucemi, které by harmonizovaly zájmy zemědělců s daným cílem – s omezením míry populačního růstu. Článek v poměrně širokém rozsahu podává důkazy o tom, že velikost čínské populace bude mít malý vliv na zásoby potravin na osobu, nebo na reálný příjem na hlavu. Dvě změny v politice – zmenšení bariér pro rurálně urbánní migraci a zavedení dlouhodobých užívacích práv na půdu – by, pokud budou zavedeny, zlepšily podmínky venkovského života a snížily požadovanou fertilitu. Přes to všechno další významné dobrovolné zmenšení velikosti rodiny vyžaduje zlepšení příležitostí ke vzdělání pro venkovské děti a zajištění dalších možností zabezpečení ve stáří synům. Tomu by hodně pomohla následná reforma pozemkového systému, která by měla umožnit vlastnictví, prodej a pronájem zemědělské půdy.

Co způsobilo masovou emigraci z Evropy na konci devatenáctého století? (Timothy J. Hatton, Jeffrey G. Williamson).

Role a význam pokrevní příbuznosti jako demografické proměnné (Alan H. Bittles). V mnoha částech Asie a Afriky uzavírá sňatek mezi pokrevními příbuznými (označovány jsou tak obvykle svazky uzavírané mezi příbuznými na úrovni sestřenic a bratranců z druhého kolena nebo bližšími) asi 20-50 % ze všech

svazků, a na rozdíl od obecně uznávaného názoru, nejsou tu žádné náznaky významnějšího poklesu jejich popularity. Obecně se pokrevní příbuznost spojuje s vyšší fertilitou a to částečně díky menšímu stáří matek v manželství. Poporodní úmrtnost je mezi potomky z pokrevněpříbuzenských svazků (consanguinity progeny) vyšší, největší je během prvního roku života dítěte – vliv škodlivých (detrimental) recesivních genů. Prokázána je také vyšší chorobnost u dětí narozených pokrevně příbuzným rodičům, ta se může táhnout až do dospělosti. Se zlepšením zdravotnické vybavenosti lze predikovat nárůst proporce genetických poškození mezi chorobami v celosvětovém měřítku a je zřejmé, že jejich tíha padne především na země a komunity, kde je uzavírání pokrevních příbuzenských sňatků časté. Přesto je důležité vzít v úvahu také sociální a ekonomické výhody sňatku s blízkým příbuzným.

Má nízký věk matky nepříznivý vliv na vývoj dítěte? Materiál ze srovnání bratranců a sestřenic ve Spojených státech amerických (Arlene T. Geronimus, Sanders Korenman, Marianne M. Hillemeier). Data z celostátního longitudinálního výzkumu mladých lidí 1979-90 pro USA jsou použita k odhadu vztahů mezi věkem prvorodičky a mírami raného socioemocionálního a vědomostního vývoje dětí. Výsledky ukazují že rodinné prostředí a původ matek – jako faktor předcházející období narození dítěte – může mít významný vliv na nízké výsledky v letech malých dětí -náctiletých matek.

Globální distribuce Číňanů v zámoří kolem roku 1990 (Dudley L. Poston, jr., Michael Xinxiang Mao, Mei-Yu Yu).

Iva Křížová

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

19

Komise pro historickou a sociální demografii připravila k vydání 19. svazek sborníku **HISTORICKÁ DEMOGRAFIE** s následujícím obsahem:

- Helena Smíšková: Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky státního oblastního archivu v Děčíně 7-22*
(Komentovaný přehled soupisů poddaných podle jednotlivých panství informuje i o dalších pramenech využitelných pro historikodemografický výzkum.)
- Markéta Seligová: Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu..... 23-38*
(Rozbor skladby obyvatelstva podle věku a rodinného stavu na základě Soupisu podle víry z roku 1651 pro panství Děčín a porovnání výsledků s některými dalšími oblastmi v Čechách a v zahraničí.)
- Iva Sedláčková: Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích Loketského kraje (Příspěvek ke studiu typů historického utváření rodiny)..... 39-58*
(Rozbor skladby obyvatelstva podle věku a rodinného stavu na základě Soupisu podle víry z roku 1651 pro panství Loket, Sokolov a Nejdek; odlišeny jsou venkovská a městská sídla, je diskutována možnost studia vytváření západoevropského typu sňatečnosti v podmínkách českých zemí od 17. století.)
- Barbora Laštůvková: Vývoj úmrtnost ve farnosti Hostivař v první pol. 18. století.... 59-86*
(Autorka postupně zpracovává vývoj obyvatelstva v příměstské farnosti Hostivař u Prahy. Publikovaná část obsahuje kromě popisu farnosti a pramenů detailní popis úmrtních poměrů včetně rozboru přesnosti věku zemřelých na základě srovnání dat uvedených v matrikách a skutečného věku zjištěného rekonstrukcí. Podrobněji je popsán průběh jednotlivých demografických krizí, a to až do hladomoru v letech 1771-1772.)
- Peter Sköld: Od inokulace k očkování: neštovice ve Švédsku v 18. a 19. století..... 87-118*
(Popis vývoje očkování proti neštovicím ve Švédsku z pera mladého švédského historika naznačuje i některé důvody lepších úmrtnostních poměrů skandinávských zemí ve srovnání s vývojem u nás. Článek je přeložen do češtiny.)
- Jaroslav Bubeník-Jiří Křest'an: Národnost a sčítání lidu: k historickým souvislostem polemiky mezi Antonínem Boháčem a Emanuele Rádlem 119-134*
(Zajímavý a aktuální příspěvek k diskusi na téma „národnost“ – tentokrát přímo k metodám zjišťování národnosti v československých sčítáních lidu v letech 1921 a 1930.)

- Jan Horský: Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny 135-154 (Příspěvek zabývající se možnostmi dalšího rozvoje sociálních dějin obecně a historické demografie zvláště.)*
- Jean-Yves Grenier: Historie a sociologie: (téměř) nemožný dialog 155-168 (Překlad dosud nepublikované stati francouzského autora.)*
- Eduard Maur: Velikost českých městských obcí podle tereziánského katastru (Edice statistických dat) 169-206 (Soupis všech sídel uvedených v tereziánském katastru jako město či městečko podle krajů. U všech uveden počet domů, jejich skladba podle velikosti pozemkové daně, počet duší dle duchovenských fází z let 1713-1714 a počet židovských rodin.)*
- Sborník dále obsahuje oddíl Rozhledy, v nichž Dana Štefanová informuje o semináři „Soziale Strukturen in Böhmen“ a Radan Květ o seminářích „Vývoj osídlování České republiky“, kroniku a zprávy o literatuře.*

Sborník je možno zakoupit v Sociologickém ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.
Cena byla stanovena na 40 Kč.

Estonská Akademie věd a Univerzita v Tartu

vydávají nový mezinárodní časopis zaměřený na humanitní a sociální vědy

Trames

Časopis přináší vědecké články z oblasti východní Evropy i stati zabývající se tímto regionem. Jedná se o recenzovaný časopis. Je otevřen všem autorům, kteří jsou schopni hlubšího teoretického pohledu a mezioborového přístupu. Kromě článků vztahujících se k danému regionu, k jeho velkým osobnostem či závažným událostem přináší také recenze knih, pojednávajících o východní Evropě.

Vychází čtvrtletně v angličtině.

Šéfredaktor: Martin Ehala

Adresa redakce a objednávky předplatného:

7 Estonia pst

Academy od Sciences Publishers

Tallinn EE0100 Estonia

tel. 00 372 22 454 156

fax 00 372 2 6466 026

e-mail ehala@lin.tpu.ee

Evropský dialog

1996/1 – leden/únor

Evropský dialog, vydávaný Evropskou komisí, zahajuje rok 1996 číslem nabitým informacemi. Obsahuje exkluzivní rozhovor s komisařem pro zemědělství Franzem Fischlerem, zabývá se sociální politikou Unie, programem Evropské unie na rok 1996 a věnuje kontroverzní pohled na demokracii v celé střední Evropě i samotné Unii.

Evropský dialog přináší v prvním čísle přehled priorit Evropské komise pro střední Evropu v roce 1996 a zároveň se ptá samotných přidružených zemí, co si přejí, aby se stalo v letošním roce. Dále naznačuje úlohu Evropského parlamentu v roce 1996 při procesu rozšíření.

Evropský dialog vychází každý druhý měsíc, jeho první číslo vyšlo v březnu/dubnu 1995. Časopis vydává Evropská komise (GŘ X).

Evropský dialog je k dostání v bulharštině, češtině, maďarštině, polštině, rumunštině a slovenštině. Omezený počet anglických výtisků slouží pro interní účely Komise. Další vydání v estonštině, litevštině, lotyštině a slovinštině jsou plánována později v roce 1996. Je rozesílán bezplatně.

Podrobnější informace o *Evropském dialogu* můžete obdržet od šéfredaktorky Margie Lindsayové (tel. a fax 00 44 181 546 9245) nebo Evropské komise, Generální ředitelství X (Informace), Robert Jarrett (tel. 00 32 2 299 9406, fax 00 32 2 299 9288).

Sociological Review

1

CONTENTS

Introduction	3
ARTICLES	
Sztompka, P.: Looking Back: The Year 1989 As a Cultural And Civilizational Break	5
Bernik, I., Malnar, B., Toš, N.: The Paradoxes of Instrumental Acceptance of Democracy	21
Premusová, J., Sirovátka, T.: On Formation of Long-term Unemployment in the Czech Republic	39
Sýkorová, D.: The Empty-nest within the Kin Support System	51
CZECH SOCIOLOGISTS ABROAD	
Šrubař, I.: Neoliberalism, Transformation and Civil Society	67
STUDENTS' WRITINGS	
Čihák, M.: Rumour and Dream	79
In memoriam Dragoslav Slejška	89
DISCUSSION	91
REVIEWS	97
NEWS AND INFORMATION	111
ANNOTATIONS	123

Sociologický časopis

PE 4584

1

OBSAH

Úvodem	3
STATI	
Sztompka, P.: Pohled zpět: Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom	5
Bernik, I., Malnar, B., Toš, N.: Paradoxy instrumentálního přijetí demokracie	21
Premusová, J., Sirovátka, T.: K formování dlouhodobé nezaměstnanosti v České republice. Zhodnocení výsledků srovnávací studie ze tří lokalit	39
Sýkorová, D.: Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory.	51
ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ	
Šrubař, I.: Neoliberalismus, transformace a občanská společnost	67
STUDENTI PÍŠÍ	
Čihák, M.: Fáma a sen	79
Za Dragoslavem Slejškou	89
DISKUSE	
Mnohorozměrná kvalita sociologie a její komparace (J. Řehák)	91
Krátká poznámka k diskusi, která se nepovedla (J. Šanderová)	95
RECENZE	
J. Mucha, M. F. Keen (eds.): Socjologia Europy Śródkowo-Wschodniej 1956-1990 (M. Petrussek)	97
R. Scruton: Smysl konzervatismu (K. Bertelmann)	99
J. Buriánek: Systémová sociologie: Problém operacionalizace (P. Mareš)	101
K. R. Popper: Otevřená společnost a její nepřátelé I. (J. Sedláček)	103
P. G. Lewis: Central Europe Since 1945 (R. Marada)	108
M. Foret: Komunikace s veřejností (J. Kapr)	109
ZPRÁVY A INFORMACE	111
ANOTACE	123

Cena 36 Kč

ISSN 0038-0288

9 770038 028000